

ПРИВАТНА ЗБІРКА

Сокири-кельти. Пізня бронза 1700–900 рр. до н.е.

Наконечники списів. Пізня бронза. Зрубна культура, культура Ноа.

Про колекцію давніх бронз Анатолія Козименка читайте на с. 151 – 152

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральний музей Збройних Сил України

Річник X

Число 2 (19)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир ГОРЄЛОВ, Володимир ГОРШНЯК,
Олександр ГУРЖІЙ, Жанна ДЕНИСЮК,
Віктор КАРПОВ (*головний редактор*), Денис КОЗАК,
Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ,
Дмитро ТАБАЧНИК, Ілля ТИЩЕНКО,
Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ,
Ігор ЧИЧКАНЬ (*відповідальний секретар*)

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

о. Юрій МИЦІК

Битва під Оршою 1514 року

4

Іван СТОРОЖЕНКО

На яку Січ спирався Богдан Хмельницький?

9

Михайло КОВАЛЬЧУК

Останній заколот отамана
О. Волоха (грудень 1919 р. –
січень 1920 р.)

18

Мар'ян ВАХУЛА

Українські вартівничі сотні
в Німеччині

42

ФОРТИФІКАЦІЇ

Олександр ХАРЛАН

Фортифікаційні споруди
XVIII ст. на території
сучасного Дніпропетровська

51

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Денис ТОЇЧКІН

Нагородні шаблі донських
козаків другої половини XVIII ст.
у колекції Національного
музею історії України

60

УНІФОРМОЛОГІЯ

Євген СЛАВУТИЧ

До історії козацького мундира
в Гетьманщині

69

ГЕРАЛЬДИКА. СФРАГІСТИКА.

Володимир ПАНЧЕНКО

Реалії козацького побуту
в регіональній і міській
геральдиці Гетьманщини

104

АРХІВ

Микола ЮНАКІВ

Матеріали до моого життєпису
Вступне слово і публікація

Михайла КОВАЛЬЧУКА

114

Олександр ЛУГОВСЬКИЙ

Створення військових архівів і
військово-історичної комісії
в Україні у 1918 році

121

ПРИВАТНА ЗБІРКА

Колекція давніх бронз

151

КНИГОПИС

Володимир КОВАЛЬЧУК

Перша монографія про першого
командира УПА

153

ІСТОРІЯ

о. Юрій МИЦІК

БІТВА ПІД ОРШЕЮ 1514 РОКУ

У Східній Європі на межі XV – XVI століть вступила до вирішальної фази боротьба за спадщину Київської Русі між двома потужними центрами. Один з них – Велике князівство Литовське й Руське („Литовська Русь“) поступово слабшав. Литовська держава, яка захопила свого часу спустошені монголо-татарським нашестям українські та білоруські землі, уклала союз з Польщею й остання почала домінувати в цьому державному об'єднанні. Як наслідок – прийняття католицизму панівною династією, дискримінація православних, загострення міжнаціональних конфліктів. І хоч ця держава все більше ставала мачухою для українців, а певною мірою й білорусів, вона все ж була тоді набагато близчкою, ніж варварська Московія (саме „Московією“, а не „Руссю“ називали її західно-європейські географи й історики).

Московська держава, яка скинула золотоордынське ярмо 1480 р., швидко зміцнювалася. За часів великого князя московського Івана III вона не тільки „зібрала“ всі великоросійські землі, але й перейшла до імперської, загарбницької політики. Скориставшись ослабленням Великого князівства Литовського й Руського, Москва виграла кілька війн наприкінці XV – на початку XVI століть, окупувала українську

Сіверщину. Московським перемогам сприяли потужні удари по Україні з півдня турецько-татарських агресорів. Спадкоємець Івана III, великий князь московський Василь III натхнений успіхами батька, прагнув закріпити Московію на заході... Війна, яка розпочалася ще 1501 року та двічі перепинялася, вибухнула з новою силою. Під час кампанії 1514 року Василь III захопив білоруський Смоленськ і послав своє велике військо під Оршу – важливий стратегічний пункт на перехрещенні торговельних шляхів між Києвом, Мінськом, Вільнюсом і Москвою. Прагнути оволодіти Оршою, московське військо хотіло водночас узяти реванш за поразку тут від армії Великого князівства Литовського і Руського 1508 року. Здавалося, ніщо не могло зупинити московитів, однак раптовий марш „литвинів“ (так у джерелах називали тоді не тільки етнічних литовців, але й білорусів та українців) з Вільнюса під Оршу змусив нападників вступити на лівий берег Дніпра...

Військо Великого князівства Литовського і Руського було мішаним. Воно налічувало близько 35 тисяч чоловік, майже половина з яких припадала на коронне військо, тобто Корону Польську. Крім етнічних поляків, у Коронному

війську було чимало українців (галичан, волиняків, холмщаків та подоляків). Можливо, трохи менше становили „литвини” (етнічні литовці, білоруси, українці з Полісся, Київщини, Сіверщини). Були також литовські татари і наймана сербська кіннота. У війську досить пропорційно були представлені піхота, кавалерія (важка й легка), артилерія.

Загальне керівництво цим військом здійснював князь Костянтин I Острозький (1460 – 1530). Представник старовинного православного українського роду з Волині (його родове гніздо – славетний Остріг), покровитель Православної Церкви й української культури, князь уславився, насамперед, як полководець та адміністратор. Сучасники змальовують його, як людину невисокого зросту та непоказної статури, скромну й невибагливу. Смагляве обличчя, темні проникливі очі, довге чорне волосся, довгі вуса й пишна борода... Непоказний з першого погляду, князь Костянтин перевтілювався на полі битви і нагадував тоді лева. Це впіймав талановитий художник, зобразивши князя під час битви так, що волосся на його голові, вуса й борода нагадували левову гриву. Неймовірно хороший, він не втрачав розсудливості в найгарячіші моменти і вправно керував армією. Тож не випадково князь був улюбленицем короля Польсько-Литовської держави Зигмунда I Старого, котрий обсипав його почестями та титулами: князь обіймав посади старости брацлавського, луцького, звениго-

родського й вінницького, маршала волинського, каштелянів ленського, воєводи троцького, врешті-решт великого гетьмана литовського! Саме князь Острозький громив ординців на Волині впродовж 1486 – 1490 рр., успішно боронив від них Рівне 1496 р., переміг напасників під Вишневцем (1512 р.), Сокalem (1519 р.), Вільшаницею на Київщині (1524 р.) тощо. Разом з майбутніми королями Олександром та Яном Ольбрахтами здійснив похід під Очаків і в липні 1497 р. розгромив кримського хана, взявши в полон його командувача – Менглі-Гірея. Змагаючись з московитами на Сіверщині, він зазнав поразки 1500 р. (біля Ведроші) й потрапив у полон. Просидівши довгий час у вологодській в'язниці, князь прийняв пропозицію перейти на службу до московитів, але за першої ж окazії втік на Батьківщину (через сім років) і знову очолив „литвинів”. 13 серпня 1508 р. в битві під Оршею він узяв переконливий реванш за Ведрошівську поразку, а 1513 знову розбив тут потужний московський загін. І ось доля ще раз звела його під стінами Орші з тими самими ворогами! Сподвижниками Костянтина I в цій віправі були литовський князь Юрій Радзивіл – „Геркулес” і поляки Януш Сверчовський та Войцех Самполинський...

Московити укріпилися на лівому боці Дніпра й не хотіли, як тоді казали, „дати поле” для битви, їхнє військо складалося майже суцільно з кавалерії, й чисель-

но „литвинів” переважало. Деякі джерела називають навіть число 80 тисяч, але це – явне перебільшення. Головнокомандувачем був князь Іван Челяднін, його помічник – князь Михаїл Булгаков-Голіца, воєводи – Григорій Давидов та Іван Тъемка-Ростовський.

Перебуваючи в програшній позиції, князь Острозький зважився на рішучу й хитру акцію, котра різко змінила становище. Зімітувавши підготовку до форсування Дніпра в одному місці, він, користуючись тим, що береги були вкриті густим лісом, перекинув військо в інше. Там вночі проти 8 вересня 1514 р. було збудовано дерев'яний міст на діжках, яким переправилася артилерія та піхота, після чого міст не витримав навантаження. Однак, знаючи рідні дніпрові береги, українці й білоруси повели кінноту вбірд. Дніпро вони форсували, втративши при цьому тільки одного вояка. Ранком 8 вересня перед ошелешеними московитами постало все військо їхніх супротивників (українсько-білорусько-литовсько-польське). Свої найліпші сили разом з артилерією князь поставив у центрі, а на фланги перекинув легку кінноту і гірше озброєну піхоту. Позаду правого крила він улаштував засідку, куди скерував частину артилерії та піхоти. Вмілим розташуванням війська у т.зв. старопольському строю, використавши рельєф місцевості, князь Острозький посилив свою перевагу. Московське ж керівництво не виявило ініціативи – поставило свої

сили за звичним ладом у вигляді ромба: передова сторожа, полки правої та лівої руки, у центрі – „великий полк”, а позаду – тилова сторожа. Покладаючись на чисельну перевагу, Челяднін до того ж надмірно розтягнув полки.

Не чекаючи, поки московити наступатимуть, щоб скинути військо князя Острозького в Дніпро, він сам розпочав воєнні дії й цим здобув ще один козир, вже третій у цій битві. Близько полуночі Самполинський кинув у бій свою легку кінноту проти московського полку правої руки, не даючи йому змоги оточити „литвинів”. Московити однак встояли й самі перейшли в наступ, але наштовхнулися на другу лінію оборони (піхота й артилерія), котра зупинила ворога. Цієї миті ліве крило армії князя Острозького перейшло в контрнаступ. Тут активно діяли поляки разом з українцями (самих волиняків налічувалося одна – півтори тисячі чоловік). Ніби морські хвилі, тричі піднімалися в наступ воїни лівого крила і врешті-решт змусили ворога відступити. Тим часом розгорілася битва й на іншому фланзі, де стояли переважно „литвини”. Сам Острозький повів у бій литовців, українців і білорусів проти лівого московського полку та потіснив останній. Тоді Челяднін кинув туди підкріплення. Відчувши, що настає критичний момент, Острозький вдався до воєнних хитрощів. Умовним сигналом він дав знак імітувати відступ, московська кіннота погналася за

Битва під Оризією. 8 вересня 1514 р. Художник А. Серебряков. Олієвець, панір. Розмір 72x40 см. 2008 р.

„втікачами”, прагнучи скинути їх у Дніпро. Але „втікачі” навели московитів на свою засідку. З прибережної гущавини гримнула артилерія, а „втікачі” розвернулися на 180 градусів і разом з вояками, що сиділи в засідці, ринули на спантеличеного ворога. Раніше від першого ж залпу загинув воєвода Іван Ростоцький. Московська кіннота в паніці кинулася тікати. За нею рушило об'єднане військо на чолі з князем Острозьким. У запалі погоні воно змело й великий полк московитів, який удаєся загнати на грузькі береги річки Кропивної і там майже повністю знищити. Водночас другий ешелон війська на чолі зі Сверчевським вдарив по інших московських полках. Це привело до тотального розгрому. Погоня за московською армією, що втікала, припинилася аж опівночі. Упродовж восьми миль поля були вкриті тілами московитів. Їх загинуло чи втопилося в Дніпрі та Кропивній понад 30 тисяч. У полон взято Челядніна, вісім воєвод, 37 значних бояр, дві тисячі дворян, захоплено багаті трофеї, у тому числі всі московські прапори... У війську князя Острозького полягло чотири тисячі вояків. Унаслідок перемоги від ворога було очищено значну територію та відкрито шлях на Смоленськ...

Звістка про перемогу під Оршею облетіла всю Європу. Були навіть спеціально видані чотири брошюри латиною та німецькою мовою, в яких король Зигмунд I та нунцій Пізо розповідали про битву папі

Леону X. Про цю битву писали українські, білоруські, литовські, а надто польські хроніки, насамперед Б. Ваповського, М. Бельського, М. Стрийковського, Ю. Деція тощо. Вони порівнювали битву під Оршею з перемогою римського полководця Сципіона Африканського над славнозвісним Ганнібалом при Замі (202 рік до н. е.), називали князя Костянтина I „Сципіоном руським” (чи треба додавати, що, називаючи князя „руським” („русинським”), вони зовсім не мали на увазі сучасне „російський”). Сам князь, щедро обдарований королем, побудував на честь перемоги дві православні церкви у Вільнюсі (Свято-Троїцьку та Свято-Микільську). Ще одну близьку пам'ятку про битву під Оршею зберегла картина „Битва під Оршею”, намальована її учасником, учнем знаменитого художника Лукаса Кранаха Старшого. Цікаво, що на одному полотні він відтворив різні моменти битви, і тому князь Острозький зображенний там аж тричі. Ця картина є чи не найкращим баталістичним полотном доби Відродження і нині милює око глядачів у Національному музеї Польщі, що у Варшаві. Битва під Оршею 1514 року є найславетнішою в історії білоруського, українського, литовського та польського народів. Вона надихала поневолені народи на боротьбу з московськими колонізаторами й тому останні так люто нищили пам'ять про неї.

Іван СТОРОЖЕНКО

НА ЯКУ СІЧ СПИРАВСЯ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ?

Загальновідомо, що серед переліку Запорозьких Січей, як протодержавних утворень низового коозацтва, названа і Микитинська Запорозька Січ, яка нібіто існувала протягом 1638 – 1652 рр. Тому цілком закономірно виглядає думка, що Б.Хмельницький, рятуючись від арешту, тікає восени 1647 р. на Запорожжя, де спочатку зупиняється на острові Бучки (у складі архіpelагу о.Томаківки), а взимку 1648 р. захоплює Микитинську Запорозьку Січ і використовує її військовий потенціал на початковому етапі повстання. Зокрема, літописець С. Величко детально висвітлює заходи кошового отамана Січі з надання допомоги Б.Хмельницькому. Літописець також повідомляє, що Рада Січі у складі 30 тис. козаків 19 квітня 1648 р. обрала Б.Хмельницького гетьманом Війська Запорозького, і що він на чолі восьмитисячного війська вирушив на Жовті Води¹.

Ця версія поширена в українській історіографії, її використовують науковці, зокрема, вона наведена в усіх моїх публікаціях щодо Жовтоводської битви.

Ніхто з нас не підозрював, що маємо справу з великою „штучною білою плямою”, створеною і переданою нам у спадок істориками-попередниками, передусім щодо існування Микитинської Запорозької Січі, а також щодо питання, на яку

ж Січ спиралася Б. Хмельницький, готовчи повстання? Відповіді на них я знайшов випадково.

Зокрема, за процедурою дослідження воєнного мистецтва у битвах Б.Хмельницького я спробував порівняти структуру й озброєння його армії зі структурою та озброєнням війська Микитинської Запорозької Січі. Виявилося, що таке порівняння зробити неможливо, оскільки відсутня інформація про те, як була побудована Січ та її збройні сили перед повстанням Б. Хмельницького. Відтак я почав шукати джерела, які хоча б почасти пролили світло на цю проблему, а саме – якою все ж таки була структура Микитинської Запорозької Січі напередодні української революції середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького?

З'ясувалося, що перед повстанням Б. Хмельницького взагалі ніякої Запорозької Січі не існувало. Тобто після знищення Базавлуцької Запорозької Січі у 1638 р. польською армією станом на 1648 р. вона не була відновлена. Зокрема, наукова реконструкція битв, проведених Б. Хмельницьким упродовж 1648 – 1652 рр., показала, що у складі його армії в ці роки не було жодного формування Запорозької Січі². У джералах цього періоду вона також не згадується. Отже думка про існування протягом 1638 –

1652 рр. Микитинської Запорозької Січі помилкова.

Я також виявив, що Запорозьку Січ, яка отримала назву Чортомлицької, відродив Б.Хмельницький у 1652 році (тобто через 14 років після знищення Базавлуцької Запорозької Січі) за власним проектом щодо її організаційної структури.

Природно, колег-істориків шокувало вищепередне повідомлення, вони не повірили в існування такої доленоносної „штучної білої плями” в історії Запорозької Січі. Щоб науково довести свої гіпотези, я взявся за підготовку монографії з цих питань на засадах новітньої методології³. Дослідження показали, що за всю історію запорозького козацтва у Великому Лузі існувало лише три Запорозькі Січі як протодержавні утворення: Базавлуцька (1590 – 1638 рр.), Чортомлицька (1652 – 1709 рр.) і Підпільненська, або Нова (1734 – 1775 рр.), а решта (Хортицька, Томаківська та Микитинська) були лише січами-форпостами. Назва в польських джерелах цього форпосту „Микитинською Запорозькою Січчю” не означає, що він належав запорожцям або був їхнім протодержавним утворенням. Це була запорозька військова база Речі Посполитої, а тому й реестрові козацькі полки, які виконували тут залогову службу теж мали назву „війська запорозького реестрового”⁴.

Незважаючи на те, що Микитинської Запорозької Січі не

існувало, сучасні історики пишуть про неї наукові нариси, а мешканці м. Нікополя Дніпропетровської області вважають, що на території їхнього міста в середині XVII ст. розташовувалася Микитинська Запорозька Січ, з якої почалася національно-визвольна революція українського народу середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького. Відтак у центрі міста йому споруджено пам'ятник. До поширення цієї хибної думки причетний С. Величко, який подав у своєму літописі інформацію апокрифічного (підробного) характеру про участь Микитинської Запорозької Січі і її кошового отамана у підготовці повстання Б. Хмельницького⁵. При цьому ніхто з науковців не звертає уваги на той факт, що перелік гетьманів Війська Запорозького (Запорозької Січі) уривається 1638 р. (знищення польською армією Базавлуцької Запорозької Січі), і до 1648 р. (повстання Б. Хмельницького) в джерелах на цій посаді не згадується жоден козацький ватажок⁶. Ще дивовижнішим є те, що постанова польського сейму (березень 1638 р.) „Ординація війська запорозького реестрового”⁷, яка затвердила знищення українського козацтва, залишилася поза увагою науковців, адже саме внаслідок цієї постанови вже ніколи не могла з'явитися не тільки Микитинська, а й будь-яка інша Запорозька Січ. І, справді, відродження Січі (Чортомлицької) відбулося, як вже зазначалося, тільки за часів Хмельниччини.

На мою думку, однією з причин такого ставлення до подій 1638 р. стосовно козацтва, і, зокрема, цього правового документа польського сейму, є поширене в українській історіографії переконання – українське козацтво було антиподом Речі Посполитої й існувало воно не завдяки польській владі, а всупереч їй. Але аналіз генезису та еволюції українського козацтва свідчить про те, що саме завдяки двом польським урядовим козацьким реформам (1570–1572 та 1578–1582 рр.) воно було перетворене у другій половині XVII ст. із малочисельного, усіма зневажуваного напівкrimінального елемента на привілейовану захищенню імунітетом військову верству, на структуроване потужне військо, а за третьою реформою (1590–1591 рр.) – на Базавлуцьку Запорозьку Січ⁸.

Зокрема, дослідження щодо утворення цієї першої Запорозької (Базавлуцької) Січі показали: виникла вона в 1590 р. завдяки наявності таких чинників: а) небезпечних умов через напади кримських татар; б) восьми січей-форпостів (з 1585 р.) на островах Великого Лугу від прикордонних замків, де мешкали козаки; в) козацького війська з упорядкованою структурою для надбудови над ним державницьких елементів (формування завершилося протягом 1587 – 1590 рр.); г) юридичного акту – дозволу польської влади на утворення автономної військової структури на Низу Дніпра під сюзеренатом короля Речі Посполитої (постанова

сейму „Порядок щодо низовців і України” від 19.04.1590 р.);⁹ г) високого рівня розвитку шляхів сполучення та поштового зв’язку між кошами острівних січей Великого Лугу і волостю; д) козацької рицарської корпоративної ідеології, заснованої на пасіональному імперативі („Будь тим, ким ти повинен бути”), відповідно до якого козацька спільнота ухваливала рішення не за „згодою більшості”, а за „загальною згодою”, коли незгодних могли ліквідувати фізично. Іншими словами, почуття найвищої спільноті „ми” мусило абсолютно придушувати кожне конкретне „я”, бо тільки тоді забезпечувалася колективна захищеність у небезпечних умовах воєнного промислу.

Вищеназвана „Ординація” не тільки скасувала привілеї та імунітет, а й ліквідувала українське козацтво як суспільну верству. Зокрема, в цьому документі записано: „... оськльки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословіння Бога як володаря всіх воєн розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого

народу, оберненого в холопів” (підкresлення наше. – I.C.)¹⁰.

Отже, „Ординація” скасувала на „вічні часи” правові акти урядових козацьких реформ 1570–1591 рр., за якими українському козацтву надавався статус окремого привілейованого військового стану в Речі Посполитій, а також козацький імунітет. Закономірно, що втратили юридичну силу всі угоди, укладені між козацтвом і польським урядом (Куруківська, Переяславська, Кумейківська та ін.). Колишньому козацькому лицарству був визначений новий суспільний статус: „оберненого в холопів”. Фактично цей документ відкидав козацтво у його розвитку до стану, в якому воно перебувало у першій половині XVI ст. – нелегітимної і непрестижної верстви, належність до якої не давала ніякої соціально-економічної вигоди. Той факт, що в документі Запорозька Січ навіть не згадується, хоча саме проти неї, передусім, була спрямована ця постанова, свідчить про те, що її утворення й існування перебували в правовому полі, яке теж скасувалося, тобто втрачали силу правові акти третьої урядової козацької реформи 1590–1591 рр., за якими вона була створена.

На мою думку, причини з’яви помилкового твердження щодо існування на Микитиному Розі Запорозької Січі такі:

1. Не враховувалося, що, відповідно до козацьких традицій державотворення, в українців під впливом умов Великого Степового Кордону України спо-

чатку з’являлося військо, а вже на його структурах поставали державницькі елементи. Такого структурованого війська після знищенння в 1638 р. Базавлуцької Запорозької Січі польською армією та постанови сейму „Ординація війська запорозького реєстрового” запорожці не мали.

2. Не бралося до уваги те, що українське козацтво, формуєчись під впливом умов Великого Степового Кордону України та східних традицій, виробило, а також запозичило низку назв на позначення своїх організаційних структур, які мають подвійне тлумачення. Зокрема, „Військо Запорозьке” – це державне утворення і військо; „Кіш” – столиця державного утворення (Запорозької Січі) і козацький табір; „Січ” – державне утворення і укріплений форпост і т.ін. Запорозьку Січ ми розуміємо не як городок-форпост, зокрема Д. Вишневецького на Хортиці, і не як січ-форпост, що була на Микитиному Розі, де стояла польська залога із козаків-реєстровців, а як військово-адміністративне автономне державницьке утворення козаків-низовців (запорожців).
3. Незнання організаційної структури Базавлуцької Запорозької Січі, а отже й особливостей механізму її знищенння в 1638 р. Зупинимося на останньому питанні детальніше. Проведені нами дослідження щодо виник-

нення та еволюції організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі¹¹ показали, що організаційно вона складалася з восьми територіальних кошів прикордонних замків (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Миргородського, Переяславського, Черкаського та Чигиринського). Кожен такий кіш мав на Низу, на одному з островів Великого Лугу, укріплений форпост, тобто свою січ, або кіш-січ. На базі цих восьми острівних кошів і була утворена (на федеративних засадах) в 1590 р. Базавлуцька Запорозька Січ, яку можна назвати „суперсіччю”. Усі вісім кошів-січей поділялися на сотні, а ті – на десятки. Кожен кіш очолював кошовий, сотніо – сотник, а десятку – отаман. Козаки Січі мешкали у волості, мали ґрунти, тобто свої господарства і сім'ї, а коші-січі на островах Великого Лугу слугували для них військовими базами, які вони використовували сезонно, тобто теплої пори року. Взимку на цих базах чергували невеликі залоги, охороняючи табуни коней, зброю, військове спорядження та оснащення, а також продовольчі й матеріальні припаси.

Поставши на Низу Дніпра із острівних кошів-січей, після покочлення протягом перших двох десятиліть XVII ст. 75 відсотків міщан „волості” (південна Київщина

і Брацлавщина) Січ встановила на цій території козацьку юрисдикцію шляхом утворення територіальних січових кошів на базі прикордонних замків та їхніх околиць і перетворилася на потужне протодержавне утворення, яке взяло під свій контроль діяльність прикордонної королівської адміністрації та шляхти, а православну церкву – під свій захист¹². Це викликало стурбованість керівництва Речі Посполитої, і тому король ініціював застосування сили для приборкання „козацького свавілля”. Битва на території сучасної Кіровоградщини між польською армією і військом Базавлуцької Січі у другій половині жовтня 1625 р. завершилася підписанням Куруківської угоди, згідно з якою було утворено шеститисячне реестрове військо (шість полків по тисячі козаків у кожному) як складова частина польської армії. Полки дислокувалися в прикордонних староствах Київського воєводства і відповідно до них мали назви: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський та Чигиринський¹³.

Між реестровцями і запорожцями розгорнулася запекла боротьба за лідерство у козацтві та контроль над волостю. Цим скористався польський уряд і, підтримай реестровцями, знищив у 1638 р. Запорозьку (Базавлуцьку) Січ¹⁴. За допомогою гарнізонів відродженої в 1639 р. фортеці Кодак і новоутвореного форпосту на Микитиному Розі, де реестрові полки по черзі виконували залогову службу, польському

уряду вдалося витіснити запорожців з Низу Дніпра на землі, що межували з Військом Донським, та на територію Слобідської України. Але вирішального удару низовому козацтву було завдано тим, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реєстрові козацькі полки захопили її коші-січі на островах Великого Лугу і цим позбавили запорожців їхньої матеріальної бази. Тепер кожен реєстровий полк мав на Низу Дніпра свою полкову січ, яка слугувала йому матеріальною базою щодо промислу і була складовою частиною першої лінії оборони від нападів кримських татар.

Ми встановили, що Канівський реєстровий козацький полк мав свою січ на півострові Микитин Ріг (територія сучасного міста Нікополя, районного центру Дніпропетровської області). На базі канівської січі (на Микитиному Розі) і був обладнаний урядовий форпост для виконання реєстровими полками залогової служби на Низу Дніпра. Про це свідчить, зокрема, наказ великого коронного гетьмана М. Потоцького від 13 лютого 1648 р. канівському полковнику: „Оскільки вашій милості довірена запорозька резиденція, поспішайте нашвидкуруч на Запоріжжя, щоб розгромити цього бунтівника (Б. Хмельницького. – I.C.). На допомогу придаю пп. Чигиринського і Переяславського полковників і наказую, щоб ви в.м. і всі разом намагалися або спіймати цього зрадника, або знищити...” (підкреслення наше. – I.C.)¹⁵. Виходячи з цього, може-

мо зробити висновок, що комендантська й інтендантська служби на Микитиному Розі були доручені полковнику Канівського реєстрового полку. Іншими словами, він був господарем цього форпосту, який дислокувався на його канівській полковій січі. Розміщалися реєстрові полки у своїх куренях. Так, великий коронний гетьман С. Конецпольський у листі до польського короля від 19 вересня 1639 р. повідомляв, що на Запорожжі була затримана ватаха козаків, які „... не хотіли прийти до куреня пана Секежінського (полковник канівського реєстрового полку. – I.C.), а, ховаючись по лугах та очеретах, запасали борошно та порох, аби знов якусь екскурсію вчинити на море. Помітивши це, п. Секежінський вхопив кількох поводирів їх, котрих важніших, а інші пішли в своїй дніпрові уходи”¹⁶.

Отже, на Микитиному Розі існувала січ, але канівська, тобто Канівського реєстрового полку, на базі якої упродовж 1638–1648 рр. дислокувався польський урядовий форпост, а протягом 1650–1652 рр. – залога Б. Хмельницького у складі 300 козаків під командуванням полковника Гулака¹⁷.

Якщо ж не існувало Микитинської Запорозької Січі, то тоді постає закономірне питання, на яку ж Січ спирається Б. Хмельницький, піднімаючи повстання проти польської влади? Щоб відповісти на це, звернемося до самого гетьмана.

У вже згаданому листі від 13 березня 1648 р. з острова Томаківки до М. Потоцького Б.Хмельницький

подає цікаве повідомлення, яке підтверджує, що його діяльність із підготовки повстання не пов'язана з Микитиним Рогом. Зокрема, він пише: „Дійшла до нас і звітка про те, що в. м-ть, м.м. пан, **хочеш знати, з чиєї намови і поради Хмельницький вступив до черкаської Січі**. Отже, повідомляю в.м., нашого м-го пана, що всі черкасці і сотники дали на це згоду і наказали нам йти безпечно, для чого нам і Січі з борошном попустили. А вся чернь, дивлячись на них, старшин своїх, віддала нам прaporи та бубни і, порадившись з нами, вирішила, впоравшись у своїх господарствах, прийти до нас” (підкresлення наше. – I.C.)¹⁸. Як бачимо, готовуючи повстання, Б. Хмельницький спирається на матеріальну базу Черкаського реестрового полку (за згодою сотенної старшини та рядових козаків). Ця база розташувалася у Великому Лузі на острові Томаківка і мала називу черкаської січі. Вже зазначалося, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реестровці захопили коші-січі на островах Великого Лугу, які були структурними підрозділами Січі і на яких господарювало низове козацтво. Тепер же ці острови стали січами реестрових полків. Їх було шість (за кількістю полків): білоцерківська, канівська (микитинська), корсунська, Переяславська, черкаська (томаківська) та чигиринська.

Як наголошувалося вище, у січні 1648 р. Корсунський реестровий козацький полк, що перебував у складі урядової залоги на Микитиному Розі, перейшов на бік

Б.Хмельницького і заклав основи формування повстанського козацького війська. У двадцятих числах квітня 1648 р. у Великий Луг до Томаківки на допомогу Б.Хмельницькому прибув Тугай-бей з двадцятитисячним загоном татарської кінноти.

Те, що Томаківка, а не Микитин Ріг, була на Низу Дніпра центром повстання під проводом Б. Хмельницького, підтверджують такі факти: по-перше, Б. Хмельницький, вирушаючи з військом на волость, залишив на укріплений Томаківці залогу у складі 50 козаків¹⁹; по-друге, саме цей острів був у центрі уваги флотилії з реестровими козаками, яка прибула до безлюдного Микитиного Рогу 3 травня 1648 р. (за розрахунками), щоб розправитись з Б. Хмельницьким, котрий уже вів облогу суходільної частини польського війська на Жовтих Водах. Водночас, коли 4 травня 1648 р. підрозділ реестровців на чолі з осавулом І. Барабашем і полковником М. Кричевським руйнував фортифікацію Томаківки (її козацька залога здалася без бою), козаки реестрових полків (флотилія стояла у Кам'яному Затоні навпроти Микитиного Рогу) підняли повстання, перебили полонізовану старшину, обрали за старшого Ф. Джалаля і оголосили себе складовою частиною армії Б. Хмельницького²⁰. У середині дня 13 травня Ф. Джалаїз з п'ятьма козацькими реестровими полками (п'ять тисяч осіб) та двома полками найманців-українців (по 600 осіб кожний) прибув до Б.Хмельницького в район Жовтоводської битви.

Уже зазначалося, що, за повідомленням С. Величка, Рада Микитинської Запорозької Січі обрала 19 квітня 1648 р. Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького²¹. Якщо ж не існувало в цей час не тільки Микитинської Січі, а й будь-якої іншої, то коли іде Б.Хмельницький був обраний на цю посаду? Є всі підстави стверджувати, що після прибууття 13 травня 1648 р. Ф. Джалаля з реєстровими полками в район Жовтоводської битви тут задля встановлення єдиноначальності у війську відбулася розширенна козацька рада, згідно з рішенням якої Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького. Про це свідчить, зокрема, той факт, що починаючи з першого дня (тобто з 27 травня 1648 р.) після завершення Корсунської битви, яка є продовженням Жовтоводської, документи регіонального рівня й листи до московського царя та його воєвод Б. Хмельницький підписує відповідно до новообраної посади, тобто як „гетьман Війська Запорозького й.к.м.”²². Зважаючи на нелегітимність цієї посади в державній структурі Речі Посполитої, листи до польського короля та шляхтичів Б. Хмельницький підписує як „старший й.к.м. (його королівської милості. – I.C.) Війська Запорозького”²³. Тільки з кінця липня 1648 р. у листах до польських шляхтичів і комісарів (очевидно, відчуваючи свою могутність та враховуючи відсутність короля в Речі Посполитії) Б. Хмельницький підписується як „гетьман, з Військом Запорозьким”²⁴. Після обрання королем Польщі Яна

Казимира повний підпис Б. Хмельницького на документах (з грудня 1648 р. по вересень 1653 р.) має таку форму: „гетьман з його королівської милості Військом Запорозьким”²⁵.

Підсумовуючи зазначимо, що Б.Хмельницький, готовчи повстання проти польської влади в Україні, спирається на матеріальну і військову базу полкової черкаської січі Черкаського полку реєстрових козаків, що розташовувалася на острові Томаківка. На Микитиному Розі в цей час діяла полкова канівська січ Канівського полку реєстрових козаків, на базі якої був улаштований польський прикордонний форпост, де полки реєстрових козаків виконували залогову службу за графіком змінного чергування.

ПРИМІТКИ

- 1 Літопис Самійла Величка: У 2 т. – К., 1991. – Т. 1. – С. 59, 60.
- 2 Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Кн. перша: Воєнні дії 1648–1652 рр.– Дніпропетровськ, 1996. – С. 104 – 282.
- 3 Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – Дніпродзержинськ, 2007. – С. 3 – 418.
- 4 Історія України в документах і матеріалах / М.Н. Петровський, В.К. Утілов. – К., 1941. – Т. 3. – С. 96 – 98.
- 5 Літопис Самійла Величка: У 2 т. – Т. 1. – С. 45 – 75; Петровський М.Н. Псевдодіяріуш Самійла Зорки // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – Кн. 17. – С.161 – 189; Tadeusz Krzastek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storożenko. Żółte Wody – 1648. – Warszawa, 1999. – S.19.

- 6 Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 106 – 108.
- 7 Історія України в документах і матеріалах / М.Н. Петровський, В.К. Утілов. – Т. 3. – С. 96 – 98.
- 8 Стороженко І.С. Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 29 – 46; Стороженко І.С. Організаційна структура козацтва, що передувала утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) // Київська старовина. – 2004. – № 2. – С. 23 – 34; Стороженко І.С. Перша Запорозька (Базавлущька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С.35 – 59; № 2. – С. 34 – 59.
- 9 Усі Запорозькі Січі були утворені з дозволу влади, а також знищенні за її рішенням. Зокрема, Базавлущька – утворена в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда III та вищезгаданої постанови польського сейму від 19. 04. 1590 р., а знищена в 1638 р. за підтримки короля Владислава IV та „Ординації“ польського сейму (березень 1638 р.). Чортомлицька – утворена в 1652 р. за універсалом Б. Хмельницького, а знищена в 1709 р. за рішенням російського царя Петра I. Підільська, або Нова – утворена в 1734 р. з дозволу російської цариці Анни Йоанівни, а знищена в 1775 р. за рішенням російської цариці Катерини II (Манифест від 14. 08 1775 р.).
- 10 Історія України в документах і матеріалах / М.Н. Петровський, В.К. Утілов. – Т. 3. – С. 96, 97.
- 11 Стороженко І.С. Перша Запорозька (Базавлущька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С.35 – 59; № 2. – С.34 – 59.
- 12 Грушевський М.С. Історія України-Русі: В 11 т. – К., 1995. – Т. 7. – С. 400 – 437, 539.
- 13 Зазначимо, що польський уряд, починаючи з першої козацької реформи 1570 – 1572 рр., прагнув створити надійне реестрове козацьке військо, але пасіонарні запорожці не трималися реєстру, бо для них воєнний промисел був потребою. Сформувати вірне Речі Посполитій шеститисячне реестрове козацьке військо за Куркувською угодою 1625 р. вдалося через те, що внаслідок покозачення Січчю волості (протягом перших двох десятиліть XVII ст.) до складу війська Січі потрапило „господарське“ козацтво (визначення М. Грушевського) із психологією поміркованого егоїзму та інстинкту самозбереження, яке виживало завдяки приватному землеволодінню і трималося реєстру, незважаючи на багаторічну затримку платні за службу.
- 14 Історія України в документах і матеріалах / М.Н. Петровський, В.К. Утілов. – Т. 3. – С. 96, 97.
- 15 Документи об освободительной войне українського народу 1648–1654 гг. / А.З. Барабой, И.Л. Бутич, А.Н. Катренко, Е.С. Компан. – К., 1965. – С. 14, 15.
- 16 Грушевський М.С. Історія України-Русі: В 11 т. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 27, 28.
- 17 Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностів // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 30, 31.
- 18 Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 pp. / Упоряд. І. Кріп'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 30, 31.
- 19 Леп'явко С.А. Формування світоглядних зasad українського козацтва (поняття „козацького хліба“ в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI – XVIII століть. – К., 2000. – С. 30.
- 20 Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – С. 30.
- 21 Літопис Самійла Величка: У 2 т. – Т. 1. – С. 59.
- 22 Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 pp. – С. 31, 32, 48 – 51.
- 23 Там само. – С.31 – 58.
- 24 Там само. – С. 59 – 79.
- 25 Там само. – С. 85, 86, 103 – 105, 303.

Михайло КОВАЛЬЧУК

ОСТАННІЙ ЗАКОЛОТ ОТАМАНА О. ВОЛОХА (грудень 1919 р. – січень 1920 р.)

На підставі широкого кола джерел висвітлено причини, перебіг і наслідки заколоту отамана О. Волоха проти уряду УНР у грудні 1919 р. Розглянуто обставини переходу заколотників на бік радянської влади та їхню подальшу долю.

Ключові слова: Дієва армія УНР, Українська Народна Республіка, національно-визвольна боротьба, біографія.

Reasons, course and consequences of revolt of ataman O. Volokh against the government of UNR in December in 1919 are reflected on the basis of wide circle of sources. The conditions of transition of rebels on the side of soviet power and their subsequent fate are considered.

Keywords: Effective Army of UNR, Ukrainian National Republic, national liberation fight, biography.

Серед українських військових діячів доби національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. навряд чи знайдеться така ж сумнозвісна постать, як отаман О. Волох (1886 – 1937 рр.). Бурхлива кар’єра О. Волоха на українській військовій службі супроводжувалася злетами й падіннями, але організований ним збройний антиурядовий виступ,здійснений в найкритичніший для УНР час, назавжди зробив його ім’я синонімом зрадництва і дворушництва. Втім, незважаючи на таку лиху славу, про О. Волоха в історичній літературі написано мало, а про очолений ним заколот проти уряду УНР ще менше. І хоча згадки про виступ отамана О. Волоха містяться в усіх без винятку дослідженнях з історії визвольних змагань, в історіографії відсутній бодай узагальнюючий опис тих подій, незважаючи на наявність значного масиву мемуарних даних про перебіг заколоту. Тож, спираючись на спогади сучасників і архівні документи, ми спробували докладніше відтворити цю трагічну сторінку в історії національно-визвольних змагань.

Омелян Іванович Волох належав до тієї когорти українських діячів, які взяли участь в національному русі вже після революції 1917 р. Він народився 30 липня 1886 р.* на Кубані, в родині злідарів-наймитів. Змалечку О. Волох працював шахтарем на донецьких копальнях, а в 1907 – 1910 рр. служив у російській армії. Після закінчення військової служби молодий чоловік вступив до Харківської школи живопису, але з початком Першої світової війни в 1914 р. був знову мобілізований.

У лавах російської армії О. Волох дослужився до офіцерського звання штабс-капітана, був нагороджений за хоробрість Георгієвською зброєю¹. Після революції й падіння царату в 1917 р. він узяв активну участь в українізації російських військових частин, виступив одним з організаторів Гайдамацького коша Слобідської України, командиром якого був відомий український політичний і військовий діяч С. Петлюра. Командуючи куренем у Гайдамацькому коші, О. Волох бився проти російських більшовиків, особисто брав участь у штурмі повсталого київського Арсеналу взимку 1918 р. С. Петлюра, який вже тоді вважався одним з лідерів українського руху, високо цінував О. Волоха як відданого борця за національну ідею. Як слушно підkreслiv сучасник, С. Петлюра „в справі визволення нації покладав великі надії на ті одиниці з народу, хто без школи, без матеріальних та інших цензів, а завдяки лише своїм здібностям, енергії і волі вийшов, як кажуть, в люди. Він гадав, що творчі сили, які були потрібні для віdbудови нації, необхідно шукати десь серед юрби”².

Однак політичні переконання О. Волоха поступово склалися не на користь самої лише національної ідеї. У період гетьманату О. Волох став свідком складних національних і соціальних протиріч, які роздирали молоду Українську державу. Гетьманський режим, що тримався лише силою німецьких багнетів, фактично дискредитував національну ідею серед населення України. Взявши активну участь у Протигетьманському повстанні восени 1918 р., О. Волох доклав усіх сил, щоб покінчити з „антинародним” режимом П. Скоропадського. Однак повстанська Директорія не змогла прихилити до себе симпатії селянства, яке після досвіду гетьманських репресій не надто співчувало національній ідеї. Коли з початком другої українсько-більшовицької війни в країні спалахнули масштабні селянські повстання проти Директорії УНР, це остаточно переконало О. Волоха відмовитися від суто національних гасел і перейти на позиції „радянської влади”, яку з таким нетерпінням очікувало українське селянство.

На цей час О. Волох командував 3-м гайдамацьким полком в складі Запорізького корпусу армії УНР. Наприкінці 1918 р. полк розташувався в Донбасі, де вів бої з російськими білогвардійцями. „Ми більшовики, тільки ми українці,”³ – такі заяви можна було почути в цей час від деяких гайдамацьких старшин, що були однодумцями свого командира. У січні 1919 р. з ініціативи О. Волоха усунуто з посади і заарештовано командира Запорізького корпусу полковника П. Болбочана, який начебто мав намір об’єднати війська УНР з білогвардійцями. Завдяки доброму знайомству О. Волоха з С. Петлюрою, який на той час був Головним отаманом і одним з найвпливовіших членів Директорії, цей вчинок залишився безкарним⁴. Більше того, О. Волоха було затверджено новим командиром корпусу. Втім, коли наприкінці березня 1919 р. Запорізький корпус потрапив у вороже оточення, О. Волох спробував розпочати перемовини з більшовиками

і навіть видав універсал про визнання радянської влади. „В сучасний мент, тяжкий, відповідальний мент, коли Україну роздирають на частини чужинці, коли примушують битись один проти другого, нашою кров'ю, на наших кістках хочуть збудувати собі щасливе життя, годуватись хлібом від праці нашої, в цей відповідальний мент, коли в Українській Народній Республіці влади на місцях немає, ми, запорожці, нащадки вільного козацтва України, оголошуєм законною владою на Україні Ради селянських і робітничих депутатів, котрих будемо підтримувати зі зброєю до загину,” – йшлося в цьому документі⁵. Але більшовицькі частини не зупинили свого наступу і оточені українська війська були змушені відступити на терен Румунії, звідки незабаром дісталися до Галичини й Волині, де з'єдналися з основними силами армії УНР.

Всі спроби вищого військового керівництва притягти О. Волоха до відповідальності за дезорганізацію командування і переговори з ворогом залишилися безуспішними. Голова Директорії і Головний отаман військ УНР С. Петлюра не втратив довіри до О. Волоха, який пояснював свій „радянський універсал” потребою виграти час, щоб врятувати оточені війська від цілковитої катастрофи. „Про те, що Волоха треба усунути від армії, арештовувати та віддати під суд, Головний отаман навіть не хотів і слухати, – згадував Головний державний інспектор армії УНР В. Кедровський. – На мої та інших вимоги він неодмінно відповідав: «Я Волоха знаю. То добрий старий гайдамака, з яким я формував гайдамацькі частини ще в 1917 році. Він, правда, оригінальний, але добрий вояк, щирий українець і до мене ставиться з пошаною та повагою»⁶. Не дивно, що для багатьох українських воєначальників О. Волох у цей час став справжнім символом безкарності й свавілля „отаманщини”.

Тривалий час після повернення з Румунії О. Волох не обіймав керівних посад в армії УНР. Влітку 1919 р. українська армія з перемінним успіхом вела запеклі бої з більшовицькими військами на Поділлі. На цей час у настроях населення на окупованих червоними теренах України стався перелом: під впливом червоного терору і розгулу великоодержавного російського шовінізму в країні розпочався масштабний антибільшовицький повстанський рух. Саме значний розмах повстанства дозволив армії УНР і Українській галицькій армії визволити від більшовиків більшу частину Правобережної України. Однак восени 1919 р. в УНР з'явився новий противник – російські білогвардійці, що контролювали Південну і Лівобережну Україну. Білогвардійські війська генерала А. Денікіна воювали проти більшовиків, але при цьому відстоювали ідею „єдиної й неподільної” Росії. Між українськими і білогвардійськими військами розгорнулися бойові дії, в ході яких армія УНР була змушенна відступити. Протягом жовтня 1919 р. білогвардійці завдали вирішальної поразки армії УНР та Галицькій армії, зайнявши

при цьому південно-східну частину Поділля⁷. В цей час на українсько-більшовицькому фронті, що пролягав теренами Волині, панував спокій; уряд УНР навіть спробував розпочати з більшовиками переговори про співпрацю в боротьбі проти спільногого ворога.

С. Петлюра у вересні 1919 р. призначив О. Волоха „Головним отаманом повстанських військ України”. В цій якості Волох мав здійснювати керівництво повстансько-партизанським рухом на зайнятих білими українських землях. Білогвардійська преса у жовтні 1919 р. повідомляла: „Всіма повстанськими справами керує особливий штаб, що знаходиться у ставці Петлюри і яким керує отаман Волох, колишній штабс-капітан 121-го піхотного Пензенського полку (насправді у цьому полку О. Волох ніколи не служив. – *M. K.*). Штаб цей знаходиться в постійному зв’язку з усіма повстанцями і координує їх дії, забезпечуючи грошима і всім необхідним. Він же налагоджує зв’язок з новоявленими повстанцями, намагаючись схилити їх грошима і обіцянками на бік Петлюри”⁸. Прагнучи встановити контакти з повстанським середовищем, О. Волох не раз мандрував з групою агітаторів теренами Правобережжя⁹. Щоправда, повстансько-партизанський рух проти білих здебільшого розгортається стихійно, без керівництва з боку уряду УНР.

Дедалі відвертіші прорадянські симпатії О. Волоха не були до вподоби Головному отаману. На початку листопада 1919 р. С. Петлюра призначив на посаду Головного отамана повстанських військ України повстанського ватажка Г. Колосова (в дійсності більшовицького емісара)¹⁰. Натомість О. Волоха призначено командиром окремої гайдамацької бригади армії УНР. „Ті гайдамаки не мали нічого спільногого зі Слобідським Гайдамацьким кошем, ані з пізнішим З-ім гайдамацьким полком Запорізького корпусу, – згадував начальник артилерії групи Січових стрільців Р. Дашкевич. – Був це новосформований відділ”¹¹. Гайдамацька бригада складалася переважно з червоноармійців-українців, які перейшли на бік армії УНР в районі Бердичева. Це були близько 1 700 колишніх бійців Богунської і Таращанської бригад 44-ї радянської дивізії, що розчарувалися в національній політиці комуністичної влади¹². Для формування бригади використано також людські кадри З-го (17-го) гайдамацького полку, значно поріділого після боїв з більшовиками і білогвардійцями. На цей час „старих” гайдамаків, ветеранів кампанії 1918 р., у полку залишилося небагато. Такі ж старшини, як О. Ліневський, В. Кожем’яка, Богданів, цілковито поділяли політичні переконання свого давнього командира.

Ось як описував отамана О. Волоха восени 1919 р. сучасник: „Зовнішній вигляд Волоха відповідав його духовному світоглядові: високий, кремезній, рудий, з мало інтелігентним, зі слідами віспи обличчям – він нагадував (своєю зовнішністю) тип фельдфебеля колишньої російської

*Голова Директорії і Головний
отаман військ УНР С. Петлюра*

Отаман О. Волох

армії. Одягався Волох в простий сірий жупан, гайдамацька шапка з червоним шликом, червоний пояс та нерозлучна кавалерійського типу рушниця доповнювали його вбрання. Волох не належав до світлих типів революції, скоріш це було зіbrання всіх негативних сторін людини – фальш, брутальність, знущання над слабшим та демагогія були найбільш характерними рисами його вдачі. «За голоту», «Хай живе біднота» і тому подібні вигуки були звичайними в його балачках. У Волоха була природна спрітність, знаття натури селянина і робітника, явна особиста хоробрість і дбайлівість за козаків (Волох нікому не довіряв скарбниці свого коша і всі гроші носив у похідному мішку на собі). В усій своїй діяльності Волох малював себе українським націоналістом і в цьому напрямкові уперто виховував своїх прихильників¹³. Цей опис доповнює тогочасний старшина Коша охорони республіканського ладу, сотник М. Середа: „Своїм зовнішнім виглядом отам. Волох нагадував колишніх московських бунтарів Пугачова або Стеньку Разіна: кремезний, високий і широкий в плечах; на широкому селянському обличчі – чорні яміни від віспи; червона широка борода – лопатою; маленькі карі очі заховані глибоко в очні яміни... Зодягався він в синій жупан, червоні штани, чорну смушеву шапку з малиновим шликом і в козацькі чоботи”¹⁴.

С. Петлюра покладав значні сподівання на військове формування гайдамаків, ігноруючи будь-які перестороги щодо їхньої політичної надійності¹⁵. Як згадував командувач Київської групи Ю. Тютюнник, начальник 3-ї Залізної дивізії О. Удовиченко ще при першому знайомстві з ним восени 1919 р. підкреслив: „З Волохом і його гайдамаками обов'язково закінчиться якоюсь черговою авантюрою... а Головний отаман каже, що гайдамаки – демократичне військо... Говорить, що ми не розуміємо Волоха”¹⁶. Командування армії УНР мало намір відправити О. Волоха на Лівобережну Україну для повстанської боротьби проти білогвардійців¹⁷. Командувач Запорізької групи генерал М. Омелянович-Павленко відзначав у спогадах, що у гайдамацькій бригаді О. Волох збирав „всяку голоту” під гаслом партизанського рейду на Полтавщину¹⁸. Однак перехід УГА на бік Денікіна в середині листопада 1919 р. привів до ліквідації українського фронту. Виснажена боями і знекровлена епідемією тифу, армія УНР намагалася утриматися на північно-західному Поділлі. З більш як 20 000 бійців, що налічувалися в її лавах, лише кілька тисяч зберігали відносну боєздатність. За цих умов командування було змушене кинути проти білогвардійців усі наявні сили, в тому числі й окрему гайдамацьку бригаду отамана О. Волоха.

Оскільки чисельність бригади О. Волоха також зменшилася внаслідок епідемії тифу і дезертирства, 15 листопада командувач армії УНР В. Тютюнник наказав спрямувати її у зведеній гайдамацький курінь, який тимчасово мав бути включений до складу 6-го Запорізького Республіканського зведеного полку як його 4-й курінь. На поповнення гайдамацького куреня було скеровано курінь Власного резерву Головного отамана – доволі екзотичну військову частину, що майже не брала участі в боях і не виявляла надмірного бажання вирушати на фронт¹⁹. Втім, О. Волох не поспішив реорганізувати своє з'єднання. Щойно поповнені куренем Власного резерву Головного отамана, гайдамаки за наказом В. Тютюнника мали вирушити на оборону Проскурова. Та коли вранці 22 листопада білогвардійці повели наступ на місто, деморалізовані українські частини не виявили

Гайдамацькі старшини

належної стійкості. Не стала винятком і бригада О. Волоха: ледь на її позиціях з'явився противник, гайдамаки без опору відійшли на схід²⁰. Армія УНР була змушенна відступати на Волинь.

Після втрати Проскурова О. Волох фактично вийшов з підпорядкування командуванню армії УНР. Він вважав, що лише визнання радянської влади і союз з більшовиками дасть змогу врятувати українську армію від остаточної катастрофи. 24 листопада гайдамацька бригада вчинила грабунок і єврейський погром у містечку Миколаєві²¹. „В армії знов повстає отаманщина; головнокомандуючий повстанцями отаман Волох зі своїми гайдамаками починає одверто провадити свою розкладову працю в армії і не виконує оперативних наказів командарма,” – згадував М. Омелянович-Павленко²². 26 листопада 1919 р. виснажені з'єднання армії УНР зосередилися у районі Старокостянтинова. Тут стався черговий інцидент – гайдамацька бригада під приводом „зради галичан” розброяла 1-й зведений полк Січових стрільців (СС). Інцидент став виявом давньої ворожнечі, оскільки Богунська і Таращанська бригади були головним противником Січових стрільців навесні – влітку 1919 р. І хоча конфлікт вдалося залагодити, він спровів надзвичайно гнітюче враження на начальника зведеної дивізії СС Є. Коновалця і вкрай негативно впливув на бойовий дух січовиків²³.

Увечері 26 листопада у Старокостянтинові відбулася загальна нарада командного складу армії УНР. Прем'єр-міністр І. Мазепа, Головний отаман С. Петлюра і командарм В. Тютюнник висловили у своїх промовах переконаність у швидкій загибелі білогвардійців, ослаблених поразками на московському напрямку. Головний отаман повідомив про намір відтягнути війська УНР на північ, щоб звідти перейти в контрнаступ проти білих²⁴. Значним дисонансом прозвучала промова О. Волоха, який вперше відкрито критикував державне і військове керівництво УНР. „Зі злорошівкою і демагогічною промовою виступив Волох, – згадував начальник зведеної Київської дивізії отаман Ю. Тютюнник. – Він критикував уряд і Петлюру, які допустили, що армія залишилася без чобіт і одежі. Говорив, що все розікrali з відома уряду «постачателі». Ще доводив нездатність центру орієнтуватися в ситуації, приймати своєчасно рішення і проводити їх у життя... Як порятунок радив Волох визнати радянську систему влади і в союзі з червоними росіянами воювати проти всього світу”²⁵. „Судячи по формі й по тону промови Волоха, це був одвертій виступ проти Петлюри, як Головного отамана армії,” – відзначав у спогадах І. Мазепа²⁶. Як свідчив П. Феденко, С. Петлюра не витримав і перервав промову О. Волоха різким зауваженням: „Не треба демагогії! Я певен, що коли би повісити на дві гілляки казнокрадів «фахівців» та українських «патріотів»-злодіїв, то хто знає, яка б більше переважила”²⁷.

Виступ О. Волоха викликав обурення серед значної частини воєначальників армії УНР. Полковник О. Вишнівський згадував, що запорізькі командири вирішили навіть вчинити розправу над О. Волохом, якого врятувало від смерті лише те, що С. Петлюра суверо заборонив таке „зведення рахунків”²⁸. „Взагалі нарада нічого позитивного не дала, – відзначив Ю. Тютюнник. – Не варто в таких випадках радитись. Наради використовують демагоги для своїх авантюристичних цілей”²⁹.

За наказом командарма В. Тютюнника, зведена Запорізька дивізія і гайдамацька бригада мали захищати від білогвардійців Старокостянтинів, всім іншим з’єднанням належало зосередитися у любарському районі. У виробленні цього плану С. Петлюра майже не брав участі. „Тим часом я помітив, що виступ Волоха і всі останні події несприятливо вплинули на настрої Петлюри. Завжди бадьорий і повний енергії, він тепер зробився байдужий до всього того, що діялося навколо нього,” – згадував І. Мазепа³⁰. Як стверджував у спогадах ад’ютант С. Петлюри сотник О. Доценко, „Головний отаман по вибриках Волоха серйозно подумував про зренчення влади і з великими труднощами удалось переконати його в противному”³¹.

Не без вагань С. Петлюра прийняв рішення про встановлення військового контакту з 12-ю більшовицькою армією, що утримувала район Житомир – Бердичів. Для чергових перемовин з червоними створено делегацію у складі Ю. Ярослава, В. Потішка й інспектора артилерії армії УНР полковника С. Каменського³². Делегатам було доручено вести переговори виключно про військову співпрацю, хоча деякі ліві політики й підштовхували уряд УНР до думки про об’єднання з більшовиками. „Треба сказати, правда, що в той час ширші кола інтелігенції принципово не мали би нічого проти організації української армії під червоним прапором, – згадував Ю. Тютюнник. – Тільки непевність, що росіяни знищать все, не давши піднятися на ноги, утримувала від небезпечного експерименту”³³.

У той час, коли знекровлена армія УНР відступала на Волинь, перемовини з більшовиками про співпрацю вели українські боротьбисти, що виступали за створення „незалежної Української радянської республіки”. В цей час навіть ширились чутки про створення боротьбистами українського комуністичного уряду на чолі з М. Полозом³⁴. Гасла Української комуністичної партії (боротьбистів) цілком відповідали політичним переконанням О. Волоха. І хоча отаман не мав жодного зв’язку з боротьбистами чи більшовицьким підпіллям, практично відразу ж після старокостянтинівської наради він почав готовувати державний переворот³⁵. Як свідчив ад’ютант Головного отамана сотник Ф. Крушинський, на наказ командування захищати від білих Старокостянтинів О. Волох відповів: „Я з гайдамаками піду туди, куди мені совість наказує. І хто хоче спастися, той іде зо мною...”³⁶

Передусім, О. Волох порозумівся з отаманом М. Данченком, якого добре знав з часів командування Запорізьким корпусом навесні 1919 р.³⁷ В недалекому минулому учасник повстанського руху проти гетьманату, М. Данченко співчував ідеям про „українську радянську владу”. Оскільки Данченко брав активну участь у проголошенні О. Волохом „радянського універсалу” в березні 1919 р., тривалий час він не обіймав командних посад в армії УНР. Лише в середині листопада командарм В. Тютюнник призначив його командувачем повстанців Волині³⁸. У розпорядженні М. Данченка перебувала Окрема Волинська повстанська бригада ім. отамана Д. Соколовського. Ад'ютант Головного отамана О. Доценко писав згодом у спогадах: „Коли розпочався відступ нашої армії, то Данченко вибрав для свого осідку м. Любар, де в перший же день свого прибуття наклав контрибуцію (це тоді було дуже в моді) і потроху провадив свою підготовчу роботу для перевороту і захоплення влади. А відступаючі війська все йшли і йшли через м. Любар, розташовуючись у його околицях. Данченко, нікого не питуючи, перехоплював відступаючі частини і приєднував до себе, майно так само одбирав і його відділ ріс з кожним днем”³⁹.

М. Данченко залучив до змови свого начальника штабу Ю. Божка, відомого в армії як колишнього командира „Запорізької Січі” – екзотичного військового формування, заснованого на традиціях козацької Гетьманщини XVII – XVIII ст. Ще влітку 1919 р. Ю. Божка віддано до суду за неодноразове невиконання наказів її порушення субординації, але коли становище на українсько-білогвардійському фронті погіршилося, його звільнили з-під арешту⁴⁰. Ю. Божко був геть байдужим до комуністичної риторики, але вважав командарма В. Тютюнника та інших співробітників штабу армії своїми особистими ворогами. Окрім Ю. Божка, М. Данченко заручився підтримкою сотника І. Легіна, командира окремого кінного полку, розгорнутого на базі гайдамацької кінноти. Отаман також встановив зв’язок з Волинським губернським повстанським комітетом, що перебував у Любарі. Формально ця організація діяла під прапором УНР і входила до структур Центрального українського повстанського комітету (ЦУПКом), але насправді складалася здебільшого з прихильників „української радянської влади”. У передчутті майбутнього перевороту члени комітету перейменували свою організацію на Волинську Крайову Революційну Раду, яку очолив місцевий боротьбист, колишній крем’янецький повітовий комісар Коваль⁴¹. Рада мала встановити зв’язок з Житомиром, де перебував партійний центр боротьбистів.

Уночі проти 28 листопада Головний отаман С. Петлюра і штаб Дієвої армії УНР виїхали зі Старокостянтина до Любара. За словами прем’єр-міністра І. Мазепи, О. Волох при цьому поширював інформацію, „що мовляв, правительства вже нема, бо всі розбіглися, що Петлюра захворів і кудись виїхав і т.д.”⁴² Прогнорувавши розпорядження залишатися в

Старокостянтинові, О. Волох звелів своїй бригаді рухатися до Любара⁴³. Як згадував командир гайдамацької батареї поручник І. Одинець, ще в Старокостянтинові він одержав від О. Волоха наказ готуватися до партизанського походу в запілля білогвардійців. „По дорозі до Любара він сказав, що має листа від Головного отамана, що гайдамакам дозволяється іти на партизанщину, – свідчив І. Одинець. – Тоді ж я балакав з Головним отаманом, то він сказав, що у Любарі побачим, може підем усі”⁴⁴. 28 листопада білогвардійці після короткого бою зайняли Старокостянтинів.

Увечері 28 листопада до Любара прибув прем'єр-міністр І. Мазепа. Голова уряду згадував: „Довідавшись про мій приїзд, Божко зараз же прийшов до мене. Він мав переляканій вигляд, і видко було, що почував себе ніяково. Призвався мені, що Данченкові він не вірить і пішов до нього лише через те, що не було, мовляв, іншого виходу. Я радив йому не зв'язуватися з Данченком і відійти від нього. Через якийсь час прийшов Данченко і з великою самопевністю заявив мені, що, мовляв, з ним ведуть переговори «боротьби» й представники більшовицької влади в Житомирі і що напевне скоро прийде до порозуміння”⁴⁵.

29 листопада до Любара прибули Головний отаман С. Петлюра, начальник Штабу Головного отамана генерал М. Юнаків і командарм В. Тютюнник зі своїм штабом⁴⁶. Їх супроводжували лише охорона Головного отамана і Спільна військова юнацька школа. Того самого дня прем'єр-міністр І. Мазепа повідомив С. Петлюру і В. Тютюнника про становище в Любарі і попрохав вжити заходів проти чергової авантюри з боку отамана М. Данченка. Однак С. Петлюра за будь-яку ціну бажав уникнути кровопролиття, а В. Тютюнник покликався на відсутність в Любарі військових частин, здатних ліквідувати можливий виступ⁴⁷. Тим часом, до міста прибула гайдамацька бригада отамана О. Волоха і співвідношення сил остаточно склалося не на користь урядового центру.

Уряд УНР, „отаманський тріумвірат” і Волинська Революційна Рада фактично не підлягали одне одному. Ввечері 29 листопада О. Волох і М. Данченко домагалися від начальника Штабу Головного отамана М. Юнаківа, аби С. Петлюра їх прийняв. Ось як передає ад'ютант Головного отамана О. Доценко розмову, що відбулася між отаманами і генералом М. Юнаківим: „Данченко говорив: «Мені закидають, що я розкладаю армію, що я вношу безладдя. Армія в силу обставин зараз перебуває в стані розкладу. Частини біжать і гублять майно. Я маю тільки намір зберегти армію. Миція Головного отамана скінчена. Треба, аби він формально нам передав армію». От. Юнаків сказав на це все, що доложить Головному отаманові. А Волох продовжував: «Ви розумієте, в якому стані ми опинилися; з одного боку поляки, з другого – Денікін, а з третього більшовики – всі нам загрожують. Боротися з усіма ми не можемо. Треба порозумітися з більшовиками, бо їх наш козак найменше ненавидить. Але

B. Тютюнник

С. Коновалець

більшовики ніколи не погодяться, коли це буде йти від Симона Васильовича. В цім його треба переконати і негайно це зробити. Я не хочу його знищiti, але ми мусимо його усунути на деякий час і зберегти, як приватну людину, для майбутнього». От. Юнаків подякував їм за те, що вони довірили йому свої думки, і зараз же пішов про це доложити Головному отаманові⁴⁸. Проте, як згадував О. Доценко, С. Петлюра не захотів говорити з отаманами і відіслав їх до В. Тютюнника. Той після перших же слів про порозуміння з червоними попросив обох вийти з приміщення. Невдовзі до штабу армії прийшов отаман Ю. Божко, який заявив, що О. Волох і М. Данченко готують проти уряду виступ, до якого він особисто не причетний. На його прохання про це було негайно повідомлено С. Петлюру⁴⁹.

Зазнавши невдачі у спробах вплинути на Головного отамана, О. Волох і М. Данченко вирішили випробувати силу своїх аргументів на прем'єр-міністрів. Як згадував І. Мазепа, 30 листопада обидва отамани прийшли до нього зі скаргою на те, що уряд нібито готує проти них репресії: „В дальшій розмові заявили, що, на їх думку, нашу справу не можна далі вести старими шляхами, що треба якнайшвидше змінити дотеперішню політику уряду й об'єднатися з більшовиками. Інакше, мовляв, вони зі своїм військом залишать армію і вийдуть з Любара”⁵⁰. І. Мазепа негайно повідомив про зміст цієї розмови С. Петлюру і В. Тютюнника.

Водночас голова ЦУПКому Н. Петренко відвідав засідання Волинської Революційної Ради, марно намагаючись переконати її членів у потребі співпраці з урядом УНР. Однак „волинські революціонери” були рішуче налаштовані на проголошення в Любарі радянської влади⁵¹.

Командарм В. Тютюнник ретельно зважував можливість застосування проти змовників військової сили. Але гайдамацька і волинська бригади за чисельністю переважали будь-яку дивізію армії УНР. До того ж, армійські з’єднання на цей час мали досить низьку боєздатність. Знекровлені в боях з білими 3-тя Залізна й 9-та Залізнична дивізії, що просувалися до Любара, перебували далеко не в найкращому стані. Деморалізована останніми поразками Запорізька дивізія, що знаходилася в районі с. Миропіль, також практично не надавалася для дій на „внутрішньому фронті”. Пригнічені військовою катастрофою і внутрішнім розбратором Січові стрільці розміщувалися в сс. Нова і Стара Чортория, готовуючись з ініціативи свого командування до демобілізації. Розташована в околицях Острополя Волинська дивізія взагалі втратила на певний час здатність до бойових дій. Серед волинців поширювалися прорадянські настрої, а начальник дивізії О. Загродський навіть припускав можливість союзу з більшовиками (крім того, в складі Волинської дивізії перебували частини, сформовані раніше отаманом Ю. Божком). Залишалася розміщена в с. Мацієвичі Київська дивізія отамана Ю. Тютюнника, що загалом збереглася як військова сила. Та оскільки навесні 1919 р. Ю. Тютюнник обіймав посаду начальника штабу в червоній бригаді отамана Н. Григор’єва, у штабі армії УНР не були впевнені у тому, що він не має прорадянських симпатій. Таким чином, у розпорядженні командарма не було надійного військового з’єднання, здатного за першим же наказом ліквідувати „отаманський тріумвірат”.

Прагнучи позбавити змовників військової сили, В. Тютюнник наказав гайдамацькій бригаді О. Волоха перейти з Любара до с. Троща. Однак, як неважко передбачити, цей наказ не було виконано. 1 грудня О. Волох знову прийшов до штабу армії, де мав розмову з начальником Київської дивізії отаманом Ю. Тютюнником, що саме прибув до Любара у службових справах. „Він переконував мене, що коли ми визнаємо і заведемо в себе «ради», то росіяни допоможуть нам організувати нашу армію, – згадував Ю. Тютюнник. – Ця армія мала забезпечити, як думав Волох, незалежність України”⁵². Але Ю. Тютюнника, який з власного досвіду добре знав, чого варті обіцянки більшовиків, важко було переконати в потребі союзу з червоними.

Коли В. Тютюнник у присутності начальника Київської дивізії намагався з’ясувати у Волоха причини невиконання ним наказів командування, відповідь отамана була несподіваною: „Покинь, Василю... Яка ти в біса влада! Тебе вже ніхто не слухає. Я вже наказів з десять твоїх не виконав, а ти мене ще й досі на шибеницю не потяг. Якби ти був владою,

Ю. Тютюнник

М. Омелянович-Павленко

то повісив би давно не одного, а так тебе повісять, їй-бо повісять...”⁵³ Щойно після того, як ця дивовижна розмова все ж таки закінчилася формальною обіцянкою О. Волоха виконати наказ, Ю. Тютюнник запропонував командарму силами своєї дивізії ліквідувати „отаманський тріумвірат”. Оскільки частини 3-ї та 9-ї дивізій все ще перебували на марші до Любара, В. Тютюнник відразу ж вхопився за цю ідею. Було вирішено перевести Київську дивізію з с. Мацієвичі, де її частинам не вистачало харчів і фуражу, безпосередньо до району на схід від Любара. При переході через Любар дивізія мала роззброїти гайдамаків і бригаду волинських повстанців.

Отже, рішення було прийнято. Ініціатива Ю. Тютюнника не лише могла стати кінцем „отаманського тріумвірату”, але й остаточно розвіяла будь-які сумніви армійського командування у політичній певності начальника Київської дивізії. Пізніше Ю. Тютюнник відзначав, що на той час він уже переконався у неспроможності українських лівих елементів до державотворчої праці. „Національним українським центром я вважав уряд Петлюри, та й сам Волох справляв на мене враження типового отамана, який не хотів визнавати над собою жодної влади,” – згадував він⁵⁴. Без вагань Ю. Тютюнник наказав своїм частинам готовуватися до вимаршу на Любар, плануючи не пізніше 3 грудня зайняти місто і роззброїти військові сили змовників.

Головний отаман все ще не втрачав надії запобігти кровопролитю. Це засвідчила розмова С. Петлюри з командиром 7-го Синього полку 3-ї Залізної дивізії полковником О. Вишнівським, який прибув уранці 2 грудня до Любара. Ось що мовив про цю розмову сам О. Вишнівський: „Ствердивши, що в Любарі, крім гайдамаків Волоха і ватаг Божка-Данченка інших військових частин ще нема, Петлюра згадав про «вибрик», як він це окреслив, Волоха й додав, що Волох не виконав наказу бути разом із Запорізькою дивізією в районі Мирополя і самочинно прийшов до Любара. Можливо, казав Петлюра, що заноситься на якусь нову авантюру Волоха в Любарі”⁵⁵. При цьому Головний отаман висловив сподівання, що присутність у Любарі надійної військової частини стримає змовників від нерозважних кроків. Та коли полковник О. Вишнівський запропонував силами синьожупанників розбройти вночі загін О. Волоха, С. Петлюра відповів, що без бою гайдамаки не складуть зброї, а кровопролиття він не допустить⁵⁶. Увечері 2 грудня частини 3-ї Залізної й 9-ї Залізничної дивізій почали прибувати до околиць Любара.

Не очікуючи на зосередження урядових військ, О. Волох влаштував своїй бригаді парад під червоним прапором, після чого закликав гайдамаків боротися за радянську владу в Україні. Отаман посилено обмірковував можливість перевороту. Коли начальник розвідувального відділу штабу армії сотник Коваленко відвідав О. Волоха, він став свідком сум'яття, яке охопило командира гайдамаків. На запитання О. Волоха, чи має С. Петлюра понести кару, сотник Коваленко зауважив, що цю кару Головний отаман повинен понести не від рук людей, які займаються бандитизмом. Подальшу розмову описав сам Коваленко: „Волоха це вразило й він став виправдовуватися, що бандитизм розводять люди Данченка й Божка. Після невеличкої паузи Волох встав, схилився до стіни й, дивлячись у вікно через Случ, на другу сторону Любара, промовив рішуче: «Цю ніч я маю в імені українського народу подякувати цих дурисвітів». В руках був поважний і спокійний. Нарешті, взяв мене за руку, одвів у бік і став якось пристрасно шептати: «Я в цю ніч ліквідую Петлюру». На це я відповів, що перед тим, варто було б ще побачитись з Тютюнником. «Передай цьому дурню, казав Волох, що я з ним не хочу більше балакати». Коли я побачив, що може дійти до страшного кровопролиття, став радити Волоху написати Петлюрі листа. Волох подумав трохи й пішов у сусідню кімнату та став похапцем писати. Написавши, дав мені перечитати, говорячи: «Коли тепер не порозумішають, то тоді буде погано,» – закінчив Волох. В листі він радив Петлюрі зрозуміти безпорадність свою, зрозуміти ту безоднію, в яку завів армію і з якої не здолає вивести її, та просив зважити це й поробити висновки, вийхавши куди-небудь. Лист був написаний хаотично й окремими уривками”⁵⁷.

Лист О. Волоха негайно передали С. Петлюрі. Лише після цього Головний отаман нарешті зрозумів, чим насправді було „демократичне військо”, і

наказав начальникові Спільної військової юнацької школи полковнику П. Вербжицькому роззброїти заколотників і арештувати отаманів⁵⁸. Але Вербжицький фактично не виконав наказу і пізно ввечері 2 грудня гайдамаки разом з бригадою волинських повстанців перейшли через р. Случ до східної частини Любара⁵⁹. Частина охорони Головного отамана під проводом старшини Співака також приєдналася до заколотників.

Таким чином, місто виявилося поділеним на два ворогуючих табори. У самому містечку перебували охорона Головного отамана і Спільна військова школа, а в селищі за річкою розташувалися гайдамаки, бригада волинських повстанців і окремий кінний полк сотника І. Легіна. Щоправда, в цій же частині Любара встигли розміститися на квартирах окремі підрозділи Спільної військової школи (кінна і гарматна сотні під командою сотника Пліс'кого), а також гарматні частини 3-ї й 9-ї дивізій⁶⁰. Нічого не знаючи про заколот, юнаки й гарматники не підозрювали, що опинилися вже на „вороожому” терені.

Начальник охорони Головного отамана підполковник В. Івчинський, довідавшись про явну участь у змові сотника І. Легіна, якого він добре знов ще з 1917 р., з дозволу С. Петлюри пізно ввечері 2 грудня вийшов до окремого кінного полку, щоб переконати його командира відмовитися од підтримки отаманів. Однак місяць В. Івчинського успіху не мала: невдовзі після прибууття його затримали заколотники. Як згадував підполковник пізніше, йому – в'язневі довелось спостерігати бенкет, влаштований у штабі О. Волоха, в будинку міської школи: „Волох сидів в компанії. Деякі козаки з охоронної сотні Головного отамана сиділи за столом. Всі пили горілку, іли щось і гукали «славу» Волоху, звали його «батьком» та отаманом... Це вже був не той Волох, що в присутність пана Головного отамана балакав спокійно, тихенько. Тут розвернулась його фельдфебельська натура... Він кричав, всім грозився, казав, що спасає українську армію, що ще в 1918 році він взяв той шлях, яким і зараз йде, що переб'є всіх, хто піде зараз проти нього”⁶¹.

Бранці 3 грудня загін волинських повстанців під командою М. Данченка вчинив напад на державну скарбницю УНР, розташовану в будинку міської пошти. За даними І. Мазепи, у скарбниці було близько 2 млн. українських карбованців і 30 тис. царських срібних рублів⁶². Юнаки Спільної військової школи, які охороняли скарбницю, без опору склали перед заколотниками зброю. Міністр пошт і телеграфу І. Паливода, що перебував у цей час на пошті, був змушенний ховатися на горищі, поки урядовці дорученого йому відомства рятувалися втечею⁶³.

Довідавшись про напад заколотників на державну скарбницю, командр армії В. Тютюнник негайно вирушив до будинку міського адвоката, де перебував С. Петлюра. Як свідчив ад'ютант Головного отамана Ф. Крушинський, С. Петлюра тієї ночі майже не спав. „Коли от. Тютюнник доніс

про напад волоховців на скарбницю Головному отаману, останній раптом знявся, нашвидку одягся й миттю направився разом з Тютюнником до штабу Дієвої армії, – згадував Ф. Крушинський. – Єство подій зосередилося в волості (будинку любарської волосної управи, де розмістився штаб армії УНР. – *M. K.*). Встало грізне питання й відкладати рішення значило губити себе. В Любарі було дуже мало війська – решта охорони Головного отамана юнацька школа під проводом полк. Вержбицького⁶⁴. Начальнику Спільної військової школи П. Вержбицькому було наказано ліквідувати виступ. Однак наказ і цього разу лишився невиконаним. П. Вержбицький допустив юнаків до мітингу, на якому вирішено утриматися від кровопролиття. Не допомогло навіть особисте звернення В. Тютюнника до юнаків з закликом виконати свій військовий обов’язок⁶⁵. І хоча самого полковника за наказом С. Петлюри негайно заарештували, ситуації це вже не врятувало. „От. Ю. Тютюнник через лиху дорогу в час не прийшов, а під боком не було ні одної організованої частини, – згадував О. Доценко. – Тоді було наказано охороні Головного отамана виконати наказ, даний юнацькій школі, що й почав виконувати начальник канцелярії Головного отамана старшина Бутенко. Розпочалася безладна стрілянина”⁶⁶.

Вулична сутичка між охороною Головного отамана і волинськими повстанцями викликала справжню паніку серед урядовців і співробітників штабу армії УНР. „Безладдя було страшнене. Оклики «Зрада» змішувалися з напівчутними прокляттями, – згадував Ф. Крушинський. – Кожний розумів, що своє життя він вирятує тільки самостійно й спішив рятуватися. Звідки небезпека, що за хвилю може статися – ніхто не знав, бо все це сталося на протязі півгодини. Але всі розуміли, що зтам – з того боку Случа – можуть увірватися волоховці й порубати всіх немilosердно”⁶⁷. Відстрілюючись від охорони Головного отамана, заколотники разом зі скарбницею відступили до східної частини міста. При цьому вони пограбували підводу з грошима, в якій їхали міністр єврейських справ П. Красний і товариш міністра народного господарства Солодар. Охорона Головного отамана не ризикнула переслідувати нападників на правому березі р. Случ, де стояла гайдамацька бригада.

Розташовані на правому боці підрозділи Спільної військової школи і гарматні частини вранці 3 грудня виявили, що звідусіль оточені гайдамаками. Отаман М. Данченко і сотник І. Легін, які прибули невдовзі до місця постою кінної юнацької сотні, повідомили командира юнаків сотника Пліського, що С. Петлюра кинув армію напризволяще. Від імені „Головного отамана” О. Волоха юнакам було наказано готуватися до вимаршу проти заколотників, які начебто перебували в західній частині Любара⁶⁸. Дезорієнтованим юнакам, як згадував один з них, не лишалося нічого іншого, як підкоритися гайдамакам: „Ми вивели коней на вулицю, де збиралася вся сотня. На короткому галопі під’їхав сотник

Пліський; привітався зі сотнею. На його обличчі видно було схвилювання. У цей час під'їхав до нього полк. Легін і дав наказ їхати сотні за сотнею гайдамаків; за нами слідом – ще кілька сотень. Район наш вже був заздалегідь оточений гайдамаками Волоха, і коли ми рушили, то побачили 2 чи 3 кулемети на тачанках, які були скеровані на хати, де ми стояли. Спустились ми до річки. Полк. Легін із гайдамаками звернув круто праворуч за хати, а наша сотня продовжувала рух просто. Раптом почули кілька коротких серій із кулемета з протилежного берега річки. Кулі летіли над головами. На мості була барикада. Повернули праворуч по дорозі, що вела вздовж річки. Стрільба стихла. Зупинились. На другому боці видно окремих вояків, що поглядали у наш бік. Сот. Пліський вислав юнака до річки, але, як тільки він під'їхав до берега, по ньому почали стріляти. Що творилося – ніхто не знав”⁶⁹.

Як згадував ад'ютант Головного отамана О. Доценко, в цей час О. Волох вислав до С. Петлюри гайдамацького старшину В. Кожем'яку з черговою пропозицією передати йому державну і військову владу⁷⁰. І хоча С. Петлюра не сприймав всерйоз такі пропозиції, в охороні Головного отамана розпочався мітинг. Спочатку частина, а згодом і всі вояки заявили про переход на бік радянської влади⁷¹. Зрозумівши, що ситуація з кожною миттю стає дедалі небезпечнішою, С. Петлюра у супроводі міністрів, командарма В. Тютюнника і співробітників штабу армії УНР негайно вийшав з Любара до с. Нова Чортория, де перебувала дивізія Січових стрільців⁷². У дорозі до нечисленного ескорту Головного отамана приєдналася окрема кінна сотня 3-ї Залізної дивізії. Розташовані в околицях Любара частини 3-ї й 9-ї дивізій отримали наказ також рухатися до Чорторії.

Збагнувши, що урядовий центр вже ніхто не захищає, О. Волох наказав гайдамацькій бригаді зайняти всі головні установи міста. Протягом короткого часу Любаром остаточно заволодів „отаманський тріумвірат”. Юнакам і всім тим, хто випадково опинився серед заколотників, дали зрозуміти, що за найменший непослух вони будуть суворо покарані. „З будинку школи вийшла група старшин на чолі з Волохом і затрималися на ганку, – згадував юнак М. Отрешко-Арський. – Волох привітався з нами, звернувся до нас із промовою. Говорив він коротко, що всі зрадники, а лише він веде до перемоги. Кінчаючи свою промову, обіцяв усіх підвіщити в старшини, але хто зрадить, того покарає на смерть”⁷³.

О. Волох мав намір зв'язатися із Запорізькою дивізією, щоб перетягнути її частини на свій бік. Однак звістка про наближення до Любара Київської дивізії змусила заколотників переглянути свої плани. О. Волох прийняв рішення рухатися до Чуднова, на з'єднання з більшовицькими військама⁷⁴. Рядовим воякам повідомили, що загін прориватиметься на Полтавщину для продовження боротьби проти білогвардійців. Увечері 3 грудня гайдамаки, бригада волинських повстанців і окремі юнацькі

підрозділи вирушили похідним порядком до с. Красносілка. В обозі заколотників їхала Волинська Революційна Рада.

Гарматники 3-ї й 9-ї дивізій, збагнувши, що відбувається заколот, вирішили скористатися зміною обставин, щоб позбутися опіки гайдамаків і пробитися до армії УНР. З цією метою командир 25-го Залізничного гарматного полку підполковник В. Климко і виконувач обов'язків командира гарматної бригади 3-ї Залізної дивізії сотник Л. Романюк вдали, що через кончу потребу впорядкувати обоз змушені затриматися у Любарі. „Ми наздогнали обоз гайдамацької частини й самих волоховських гайдамаків. На чолі розтягнутої колони їхав сам «батько-отаман» Волох, – згадував сотник Л. Романюк. – Підїхавши до нього, ми представилися по-військовому й заявили, що наші частини приєдналися до нього, але не зможемо вирушити до Чуднова раніше, ніж за 5 – 6 годин і пояснили, чому саме. Волох був наявно втішений. Його широке, вкрите ластовинням вісли і заросле рудою бородою обличчя задоволено всміхалося, отсє, мовляв, і гармати є... Він запевнив нас, що ми можемо спокійно докінчити наші справунки, бо обидва мости ним зайняті й схоронені гайдамаками, після чого наказав своєму ад'ютантові повідомити застави, що ми вже «їхні», але виrushаємо на Чуднів допіру вночі. На прощання Волох нахилився до нас і докинув довірочно: – Пропуск «шлик», відклик – «Шепетівка»...”⁷⁵ Пізно ввечері, дочекавшись відходу з Любара основних сил заколотників, колони гарматних частин рушили на захід. Як згадував сотник Л. Романюк, атака на мости через р. Случ, що їх охороняли гайдамаки, була близькавичною: „Ми зірвалися із-за рогу. Коротка хвилина і ми вскочили на міст. Мої вершники щось вигукували, якісь фігури плигали з мосту, кидаючи рушниці... Ось перевернений кулемет... Я і два вершники вже на другому боці мосту. Я все ще вимахую мавзером і кричу: «Піддавайся!..» Якісь силуети вискають із яру, вже за мостом і підносять руки догори... Вони піддаються. З півночі пролунало кілька пострілів. Це певно підп. Климко на другому мості. І знову тиша. Напруження зникає, ситуація вияснюється. Ми захопили волохівську заставу – 8 гайдамаків і кулемет. На другому боці я гуртую заставу юнаків, що теж піддалися нам. Кажу їм, хто ми; вони засоромлено виправдуються. З півночі надїхав вершник і полк. Климка. Вони там теж захопили міст і вже почали переправляти на «наш» бік свою колону. Десь коло 1-ї год. ночі ми закінчили перехід і повільно рушили в напрямку на Чорторию, де був штаб гарматної бригади”⁷⁶.

Залишаючи Любар, О. Волох вислав своїх емісарів до військових частин, розташованих поблизу. Як згадував один із січово-стрілецьких старшин, „в переході через місця постою наших частин Волох зі своїми соратниками ширив вістку про те, що Головний отаман Петлюра з цілим урядом УНР перейшов на сторону поляків, внаслідок того польські війська почали наступ, щоб у свій полон захопити недобитки армії УНР.

Тому немає іншого виходу, треба приєднуватись до червоних гайдамаків і разом з ними перейти на сторону радянської влади, яку в Україні очолюють українські боротьбисти. Радянський уряд України мусить мати свою збройну силу і червоні гайдамаки стануть зав'язком Української Червоної армії⁷⁷. Ця агітація мала частковий успіх серед січово-стрілецьких частин: в с. Корости до заколотників приєднався 2-й кінний дивізіон СС під командою сотника С. Байла, а також півбатарея 1-го кінного дивізіону СС на чолі з сотником Руссетом і сотником Мертенсом⁷⁸. окремі підрозділи 3-ї Залізної й 9-ї Залізничної дивізій також перейшли на бік Волоха. Щоправда, у Запорізькій дивізії агітація волоховських емісарів успіху не мала. Старшина кінної сотні Богданівського полку так описував відвідини запорожців представниками О. Волоха: „А за хвилину були посланці від Волоха і в нашій сотні – ніби гості. Всі ці емісари-гості розказували, могло здаватися, навіть гарно: вертаємося в Україну, об'єднуємося з повстанцями, а далі, як і всі ми хотіли – виженемо більшовиків з України. Але: поки що в спілці з більшовиками, під керівництвом якоїсь «нашої партії», і проти своїх, – вже прохолоджувало і найгарячішим голови”⁷⁹.

Пізно ввечері 3 грудня колона заколотників прибула до с. Красносілка і там розташувалася на нічліг. Кінні гайдамацькі роз'їзди дісталися Чуднова, де застали радянський партизанський загін⁸⁰. Місцеві мешканці запевняли, що більшовицькі війська були неподалік, а район Житомир – Бердичів повністю зайняли червоні. З огляду на близькість до більшовиків заколотники могли бути впевнені, що армія УНР їх не переслідуватиме.

Через поганий шлях Київська дивізія значно затрималася на марші до Любара. Увечері 3 грудня вона зупинилася на постій в с. Северини, де Ю. Тютюнник довідався від одного з урядовців про отаманський заколот у Любарі. Утікач стверджував, що заколотники напевне розстріляли С. Петлюру⁸¹. Вранці наступного дня Київська дивізія продовжила свій шлях і опівдні 4 грудня її авангардні роз'їзди були вже під Любарем. З розгорнутими жовто-блакитними прaporами частини Ю. Тютюнника вступили до залишеного заколотниками міста. „Вистроївши дивізію на міській площі, я коротко поінформував про події і наказав розташуватися. За Волохом пішла розвідка, – згадував Ю. Тютюнник. – У Любарі ніхто не знав, що саме скoilося, але я все-таки довідався, що Волох нікого не розстрілював. Навіть говорили, що «Петлюра в один бік поїхав, а Волох – у другий». Усі мусіли бути живі, хоч і не зовсім здорові від переляку”⁸².

Співробітники міської пошти довго не хотіли вірити, що Київська дивізія перебуває не на боці заколотників. Нарешті, після довгих переконувань начальник пошти привів до Ю. Тютюнника міністра І. Паливоду, який увесь цей час переховувався на горищі. Після того, як було відновлено телеграфний зв'язок, із зайнятого заколотниками Чуднова надійшло таке повідомлення: „Петлюра з урядом утекли до Польщі. Вам нема іншого

Відділ української кінноти

виходу – або теж іти за ним, або за допомогою Російської Радянської влади будувати Самостійну Соціалістичну Радянську Українську Республіку. Подумайте, бо козаки однаково підуть за нами”⁸³. Та для Ю. Тютюнника це повідомлення стало здивом доказом того, що С. Петлюра і міністри перебувають у безпеці. Невдовзі кінна розвідка повідомила: Головний отаман і урядовий центр знаходяться у Новій Чорторії. Розуміючи, що в справі ліквідації гайдамаків більше нічого зробити не вдасться, Ю. Тютюнник вийшов до штабу армії.

Керівництво УНР надзвичайно гнітилося любарським законом. „Події в Любарі показали, що ми, як регулярна армія, існувати не могли. Щоб зберегти решту армії від деморалізації й розкладу, треба було негайно переходити до інших форм боротьби,” – згадував І. Мазепа⁸⁴. Перебуваючи в Чорторії, уряд звернувся до українського народу з відозвою, в якій повідомив про останні події і ліквідацію регулярного фронту: „В цей критичний для української державності момент, коли наша армія зосереджуvalась в районі містечка Любара, купка авантюристів, прикриваючи свої плани совітськими лозунгами, задовольнила свої хижакькі заміри тим, що зрадницьки пограбувала державну скарбницю. Цим наша армія поставлена в ще більш скрутне матеріальне становище. В зв’язку з зазначеним станом речей правительство Української Народної Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність. Військо одержить від вишого командування ті завдання, які воно повинно надалі виконувати. Правительство Республіки для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб, маючи зв’язок з народом і військом,

керувати справами України і заступати її перед другими державами і народами так, як цього будуть вимагати інтереси нашої республіки. Правительство не припиняє своєї діяльності і доложить всіх сил, щоб боротьба українського народу за визволення була доведена до успішного кінця”⁸⁵.

Але самі лише декларації не могли повернути деморалізованим решткам армії боєздатність і віру в перемогу. Як згадував Є. Маланюк, любарський заколот „морально вбив отамана Тютюнника і його фізична смерть кільканадцять днів пізніше була тільки наслідком цієї моральної смерті”⁸⁶. Командир Січових стрільців Є. Коновалець, торкаючись заколоту в листі до командира 1-го полку СС сотника І. Андруха, писав: „На мою думку, це мусіло статися, тому що інакше ця збройна маса не могла себе ліквідувати. Волох дає їм нову ідею і шлях, по якому вони можуть дістатися до своїх домів. Думаю, що це тільки допомога для нас, до нашої остаточної ліквідації”⁸⁷. Значною мірою саме під впливом любарських подій січово-стрілецьке командування і прийняло остаточне рішення про демобілізацію дивізії СС. Виснажені боями й епідемією тифу, деморалізовані війська вже не надавалися для продовження збройної боротьби регулярним фронтом. Уряд при підтримці начальника штабу армії Є. Мешковського виступив за перехід до партизанських методів боротьби. 4 грудня дивізіям було розіслано запити щодо їхнього бойового і господарського стану, настроїв вояцтва, бажання перейти до того чи іншого району тощо⁸⁸.

До більшовиків було відправлено військову делегацію на чолі з Ю. Ярославом, яку уряд споряджав ще з часів наради у Старокостянтинові⁸⁹. Але особливих надій на переговори з червоними вже ніхто не покладав: було очевидно, що червоні просувалися вглиб українських земель не для того, щоб поступитися Директорії УНР владою над країною. Начальник Штабу Головного отамана генерал М. Юнаків пропонував розташувати війська в окупованому поляками районі Поділля, щоб звідти організовувати повстання проти більшовиків чи білогвардійців⁹⁰. Але під враженням останніх подій С. Петлюра, як здавалося багатьом сучасникам, остаточно втратив віру в успішне продовження збройної боротьби. Вночі проти 6 грудня Головний отаман з нечисленним супроводом віїхав до Польщі. Його від'їзд став несподіванкою для переважної більшості міністрів і воєначальників; вперше голова Української держави залишив країну. Від'їджаючи, С. Петлюра призначив командувачем армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка, а його заступником – отамана Ю. Тютюнника⁹¹. 6 грудня представники командного складу на спільній нараді з міністрами заявили про готовість розпочати партизанський рейд в запілля білогвардійців. На окупованих противником теренах України військо мало притриматися до весни 1920 р., коли на міжнародній арені очікувалися важливі зміни, що могли посприяти національно-визвольній боротьбі.

Увечері 6 грудня армія УНР виїхала з любарського „трикутника смерті” на Липовець, прямуючи до Київщини. Розпочинався рейд, який увійшов до історії як Перший зимовий похід. На цей час в лавах армії УНР перебували близько 10 000 людей, основну частину яких складали немуштрові, хворі й поранені вояки. У бойовому відношенні війська налічували лише 2 000 багнетів і шабель⁹². Щоправда, скуті боями з більшовиками білогвардійці не могли кинути проти армії УНР значні сили; натомість звістки про поразки білих на московському напрямку лише додавали українському командуванню віри в успіх. Та навіть найбільші прихильники нової стратегії не могли не визнати, що ліквідація регулярного військового фронту означала неминуче зменшення ролі уряду УНР в боротьбі, що вже кілька років точилася на українській землі.

Закінчення буде

ПРИМІТКИ

- * Тут і далі усі дати подано за новим стилем.
- 1 Тинченко Я. „Злій геній” Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха // Академія. – 1994. – № 1. – С. 7 – 8.
- 2 Середа М. Отаманщина. Отаман Волох // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 5. – С. 12.
- 3 Сосюра В. Третя Рота. – К., 1988. – С. 129.
- 4 Див.: Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К., 2004. – С. 205 – 213.
- 5 Ковалчук М. Поразка й відступ південного угруповання армії УНР до Румунії навесні 1919 р. // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 1 (16). – С. 25.
- 6 Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). I. 380. 2. 93. – S. 16.
- 7 Ковалчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С. 142 – 226.
- 8 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 147.
- 9 Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 39668. – Оп. 1. – Д. 13. – Л. 118 об., 152 об.; Тинченко Я. „Злій геній” Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха. – С. 12.
- 10 Ковалчук М. Серед гасел та орієнтацій: з історії одного повстанського формування (жовтень – грудень 1919 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер. „Історія. Економіка. Філософія”. – 2005. – Вип. 10. – С. 63.
- 11 Дащенко Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за золоті Київські ворота. – Нью-Йорк, 1965. – С. 201.
- 12 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 32. – Л. 173; Там же. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Д. 40. – Л. 125; Там же. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Д. 41. – Л. 28; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 43а.
- 13 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – К., 2007. – С. 254.
- 14 Середа М. Отаманщина. Отаман Волох. – С. 12.
- 15 Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. – Торонто, 1966. – Т. 2. – С. 311.
- 16 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – Львів, 2004. – С. 82.
- 17 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 4зв. – 5.
- 18 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 233.
- 19 ЦДАВО України. – Ф. 3260. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 38.

- 20 Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 264.
- 21 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 81.
- 22 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 232.
- 23 Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С. 336.
- 24 Феденко П. Повстання нації // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). – К., 1992. – С. 102.
- 25 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 81.
- 26 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – К., 2003. – С. 318 – 319.
- 27 Феденко П. Повстання нації. – С. 102.
- 28 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. – Т. I. – Нью-Йорк, 1971. – С. 214.
- 29 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 81.
- 30 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 319.
- 31 Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції 1917 – 1922. – Т. II. – Кн. 4. – К., 1923. – С. 337.
- 32 Мазепа І. Творена Держава (Боротьба 1919 року) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). – К., 1992. – С. 67; РГВА. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 10, 11.
- 33 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 84.
- 34 Денник Начальної Команди Галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – С. 135.
- 35 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 3.
- 36 Там само. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 125.
- 37 Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 340. Див.: Ковальчук М. Поразка й відступ південного угруповання армії УНР до Румунії навесні 1919 р. – С. 14 – 51.
- 38 Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 340; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 320.
- 39 Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 340.
- 40 Там само. – С. 340; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 320.
- 41 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 320; Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 340.
- 42 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 320.
- 43 Там само. – С. 319; Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 82; Тинченко Я. „Злій гений“ Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха. – С. 12.
- 44 ЦДАГО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 2.
- 45 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 320.
- 46 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 233.
- 47 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 320 – 321.
- 48 Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 341.
- 49 Там само. – С. 341.
- 50 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 321.
- 51 Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 341.
- 52 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 84.
- 53 Там само. – С. 84.
- 54 Тютюнник Ю. Автобіографія // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 47.
- 55 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Т. I. – С. 215 – 216.
- 56 Там само. – С. 215 – 216.
- 57 ЦДАГО України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 128 – 129.
- 58 Там само. – Арк. 129; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 321; Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 342; Коваль-Степовий П. Шляхами зради (спомин про Любарську трагедію 1919 року) // Календар „Дніпро“. – Львів, 1933. – С. 49.
- 59 Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 342.

- 60 Отрешко-Арський М. Спогад про Спільну військову школу (1919 – 1920 рр.) // Тризуб. – 1966. – Ч. 40. – С. 12; Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Т. I. – С. 218.
- 61 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 24 зв. – 25.
- 62 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 321.
- 63 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Т. I. – С. 219; Коваль-Степовий П. Шляхами зради (спомин про Любарську трагедію 1919 року). – С. 49; Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 342.
- 64 ЦДАГО України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 132.
- 65 Там само. – Арк. 131; Винник І. Бой Житомирської пішої Юнацької школи // За Державність. – Ч. 9. – Варшава, 1939. – С. 170.
- 66 Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 342.
- 67 ЦДАГО України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 133.
- 68 Отрешко-Арський М. Спогад про Спільну військову школу (1919 – 1920 рр.). – С. 12.
- 69 Там само. – С. 13.
- 70 Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 342.
- 71 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 86.
- 72 ЦДАГО України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 133; Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 343; Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К., 2001. – С. 10; Безручко М. Від Проскурова до Чорторії // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С. 282; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 321.
- 73 Отрешко-Арський М. Спогад про Спільну військову школу (1919 – 1920 рр.). – С. 13.
- 74 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 86.
- 75 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Т. I. – С. 220.
- 76 Там само. – С. 221.
- 77 Курах М. Чи Січові стрільці брали участь у Зимовому поході? // Віті комбатанта. – 1961. – Ч. 1/2. – С. 29.
- 78 Там само. – С. 29.
- 79 Сім'янцев В. Роки козакування 1917 – 1923 (Спогади). – Філадельфія, 1976. – С. 185.
- 80 Отрешко-Арський М. Спогад про Спільну військову школу (1919 – 1920 рр.). – С. 13; ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 25; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 58. – Арк. 1.
- 81 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 84. У спогадах Ю. Тютюнника дещо зміщено хронологію подій. Так, Київська дивізія не могла опівдні 3 грудня зайняти Любар і вести телеграфні переговори з гайдамацьким загоном у Чуднові, оскільки заколотники залишили Любар лише пізно ввечері 3 грудня, а Чуднів зайняли 4 грудня.
- 82 Там само. – С. 84.
- 83 Там само. – С. 85.
- 84 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 321.
- 85 Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1956. – С. 241; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 323.
- 86 Маланюк Є. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 290.
- 87 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 97227. – S. 354 – 354зв.
- 88 Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 348.
- 89 РГВА. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 41 – 42, 45.
- 90 Галузевий державний архів Служби безпеки України (долі – ГДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 69270. – Арк. 64.
- 91 Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 271.
- 92 Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – С. 17.

Мар'ян ВАХУЛА

УКРАЇНСЬКІ ВАРТІВНИЧІ СОТНІ В НІМЕЧЧИНІ

Закінчення Другої світової війни, що принесло довгоочікуваний мир більшості країнам і населенню Європи, на жаль, не був таким для усіх українців, які через різні обставини мусили покинути Батьківщину і поневірятися на чужині, шукаючи кращої долі.

Однією з країн, куди тікала від тоталітарної „радянської дійсності” більшість українського населення, була переможена у війні Німеччина, а точніше, її західна частина, окупована силами західних союзників. Незважаючи на повоєнну розруху і непевність свого емігрантського становища, дуже швидко українці змогли згуртуватися у своєрідні національні громади й розпочати активну культурно-освітню, громадську і харитативну діяльність у таборах для біженців. Значною мірою цьому сприяла і Організація українських націоналістів (ОУН)¹.

Своєрідним керівним осереддям українських біженців стало Центральне представництво української еміграції Німеччини (ЦПУЕН) та Обласне представництво української еміграції Німеччини на Північно-Західну Німеччину (ОП УЕН)². З їхньою ініціативи при британських військових окупаційних частинах у Західній Німеччині в 1954 р. були створені охоронні частини, що отримали серед української еміграції назву Українські вартівничі сотні (УВС)³.

Про існування та діяльність УВС надзвичайно мало інформації, як у вітчизняній, так і еміграційній історіографії. Окремі, фрагментарні згадки про них є у спогадах провідних діячів української політичної еміграції Степана Мудрика⁴ та Євгена Побігущого⁵. Однак, вони містять надто мало відомостей і не дають змоги відтворити цілісну картину з даного питання. Тож до сьогодні головним джерелом вивчення історії УВС є невеликий збірник спогадів і документів, виданий одним з ветеранів УВС Теодором Пелехом⁶. Їх і поклав автор в основу своєї статті.

Капітуляція Німеччини у травні 1945 р.⁷ завершилася її поділом на окупаційні зони, контролювані переможцями. Практично усі українські емігранти перебували у таборах для біженців, що знаходи-

лись у Західній Німеччині і контролювались британською армією⁸. З перших днів свого перебування на чужині вони зіткнулися з такими проблемами, як непевність свого становища через можливість

репатріації до Радянського Союзу і відповідно заслання до Сибіру, злидні й голод у повоєнній Німеччині, неможливість знайти працю і емігрувати в інші країни⁹. Найскладнішими були перші п'ять років по війні.

Однак, процеси післявоєнної відбудови і стабілізації економічної ситуації у Німеччині змушували переможців зменшувати кількість військового контингенту, утримання військ було надто дорогим і недоцільним. Через це при британських військових частинах почалося формування служби охорони та робітничих відділів, як наприклад, шоферів, що мало б замінити велику кількість рядових військовослужбовців і було дешевшим в утриманні та відповідно оплаті праці. Велика кількість військового майна, складів та об'єктів, як і масове безробіття, сприяли цьому.

Перші загони вартівників і шоферів іноземного походження при британських військових частинах були організовані на початку 1946 р. з колишніх бійців югославських партизанських загонів і польських вояків армії генерала Владислава Андерса. Досвідчені солдати, не задоволені умовами важкої цивільної праці, намагалися у будь-якій формі продовжувати військову службу, яку нагадували загони охорони. Британське військове командування у Західній Німеччині в особі полковника Річарда Боулі пішло назустріч їхнім прагненням і видало розпорядження про створення таких

загонів, що отримали офіційну назву Mixed Service Organization (MSO)¹⁰. Фактично, керівним складом цієї служби стали офіцери-югослави, які підпорядковувались майору-капелану о. Йозефу Міляну¹¹. Протягом короткого часу МСО набули великої популярності, оскільки давали змогу чоловікам-біженцям бути впевненими у своєму майбутньому і мати хоча й невелике, але стабільне соціальне забезпечення.

Беручи приклад з югославів (називаємо так усіх, хто тоді мешкав на території колишньої Югославії) і представників прибалтійських народів (литовців, латвійців та естонців), українські емігранти з ЦПУЕН також почали вживати заходів щодо формування загонів МСО із українців. Важко однозначно відповісти, чому це відбулося 1948 року. Перші спроби українців м. Ганновера успіху не мали – на той час там уже діяла достатня кількість охоронців, які задовольняли потреби британської армії.

Однак, це можна пояснити тим, що саме в 1948 р. Західну Німеччину залишили, емігрувавши до інших країн, практично усі бійці дивізії „Галичина”¹², котрі перебували у таборах для військовополонених і через політичну ситуацію того часу в будь-який момент могли бути звинуваченими у співпраці з нацистською Німеччиною. А звинувачення їх автоматично могло б поширитися на всю українську громаду, що на той час перебувала в Західній Німеччині – майже 180 000 чоловік¹³.

Не можемо також однозначно твердити, що формування українських загонів МСО з ініціативи ЦПУЕН були виключно турботою про працевлаштування українців, чи також переслідувало політичну мету – практично до кінця 1955 р. українська політична еміграція сподівалася на початок Третьої світової війни між Радянським Союзом і західними державами¹⁴. На той випадок українська сторона прагнула мати власну військову силу, що могла б стати ядром командного складу українських національних збройних сил¹⁵. ЦПУЕН перебувало під значним впливом ОУН Степана Бандери. Причетність до створення УВС провідного діяча ОУН, людини, відповідальної за розвідку проти Радянського Союзу – Степана Мудрика¹⁶, також наштовхує на думку про прагнення ОУН використати УВС у власних політичних цілях. Зрештою, підтверджує це і намагання ОУН всіляко асоціювати УВС з українською національною збройною традицією, Дружинами українських націоналістів (ДУН), щомали своєчасу аналогічнuz УВС чисельність, боротьбою Української повстанської армії (УПА)¹⁷. Проти створення УВС також виступали „двійкарі” – політичні противники С. Бандери з ОУН, очолювані Левом Ребетом¹⁸.

Діяльність, спрямовану на створення власних загонів МСО, українці відновили аж у червні 1954 р. Через національні й політичні протиріччя, зрештою матеріальний

бік, проти цього створення виступили польські охоронці з МСО, що тривалий час спекулювали на тезі про підтримку українцями нацистської Німеччини. Однак, питання вміло вирішили прибалти – колишні бійці вермахту, і українці отримали дозвіл на службу в МСО й формування власних національних загонів. У той час організацію національних відділів при британській армії у Західній Німеччині опікувався майор Жарко Вуїч (серб за національністю)¹⁹.

Ініціатором створення українських частин при британській армії став емігрант Іван Лозовий. Завдяки природній ерудиції й бездоганному знанню мов він разом з представником ЦПУЕН Юрієм Ковальчуком влітку 1954 року отримав дозвіл британських військ на формування українських частин МСО. Українці одразу надали охоронним загонам власну назву – Українські вартівничі сотні (УВС), яку вживали як офіційну у своїх документах і пресі. Йшлося не про створення цілісної військової формаші, а лише про отримання дозволу на службу охоронцям української національності при вже існуючих загонах МСО та згуртування їх у невеликі національні відділи. І. Лозовий, пройшовши вишкіл у м. Зенгвардені, став першим українським інструктором МСО у ранзі поручника²⁰.

Заходами ЦПУЕН і видання ОУН – часопису „Шлях перемоги” – розпочалася кампанія по заохоченню українських добровольців до служби в УВС. Незважаючи на

неприхильне ставлення польської політичної еміграції, югославських чинів з МСО (вони вбачали в українських відділах суперника у призначенні на командні місця), масову еміграцію українців з Німеччини до США, Канади й Великобританії, протягом короткого часу (вересень 1954 р.– листопад 1955 р.) до служби в УВС зголосилися близько 500 осіб²¹.

Зауважимо, що ЦПУЕН тоді налічувало у своїх рядах до 7000 членів²². Тобто, представники УВС становили 7 % від їхньої загальної кількості.

Першими кандидатами до УВС стали українці з Регенсбурга, Мюнхена та Ульма. Вони зголосувалися у комісію, що працювала у м. Бад Оєнгавзені. Після написання заяви про бажання служити в МСО й медичного огляду рекрутів направляли до м. Зенгвардена. Саме при вступі до МСО українці мали змогу вказати свою національність, досі ж їх розглядали як поляків чи росіян, залежно від того, громадянами якої країни вони були у 1939–1941 рр. Віковий показник українців МСО становив від 25 до 55 років.

У Зенгвардені українські вартівники, сформовані у групи по 12 – 18 осіб, проходили місячне навчання основ охоронної служби. Тим, хто не справлявся з навчанням, додатково давали ще тиждень. Великою проблемою для українців було погане володіння або й незнання англійської мови, якою викладали британські інструктори, і незвична „англійська” дисципліна,

коли інструктор міг фізично карати порушника чи невдаху навчального процесу²³. Навіть визначний член ОУН, ветеран Визвольних змагань 1918–1920 рр., один з керівників ДУН і старшин дивізії „Галичина”, полковник Євген Побігущий був змушений проходити важкий стройовий вишкіл з карабіном.

У жовтні 1954 р. перший український відділ МСО (28 чоловік) під керівництвом поручника І. Лозового закінчив місячний вишкіл і був спрямований для проходження охоронної служби при військових складах британської армії у м. Гамбурзі²⁴. Зауважимо, саме в цей час окупаційні війська союзників, згідно з рядом договорів і входженням Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) до складу Північно-Атлантичного Військового Блоку (НАТО), розпочали зменшення своїх військових контингентів²⁵. Тож створення УВС відбувалося не в найкращий час для української діаспори Західної Німеччини. Тоді чисельність МСО, що становила понад 30 000 чоловік, була зменшена до 6000²⁶. Українці, що забезпечували збереження майна британської армії, становили 12% чисельного складу МСО.

Охоронці з УВС носили чорні берети і костюми, у теплий період року – уніформу світлого кольору, яку британська армія використовувала на Близькому Сході. Берет прикрашала кругла відзнака з літерами „МСО” по центру. Української національної символіки охоронці УВС не застосо-

Підстаршинський вишкіл, інструктор В.Музичка. Зенгварден, 1955 р.

совували. Головною їхньою зброєю був британський карабін системи Лі-Енфілда зразка 1920-х рр. Про забезпечення командного складу короткою вогнепальною зброєю – пістолетами, даних немає.

Умови праці членів УВС були досить важкими: протягом місяця вартівник перебував на службі понад 260 годин. Часто – цілодобово. Однак, служба в УВС давала вчорашнім емігрантам конче потрібні засоби для існування і надію на майбутнє. Наприклад, досить добрим, як для повоєнної країни, було соціальне забезпечення: усі звільнені з МСО через незадовільний стан здоров'я отримували разову фінансову допомогу, протягом перших п'яти днів хвороби за охоронцем зберігалася його повна заробітна платня, і лише коли термін недуги тривав, вона

автоматично зменшувалася. У разі звільнення з праці, охоронці МСО надавали безкоштовний квиток для проїзду залізницею до потрібного місця призначення²⁷.

Заходами ЦПУЕН, що всіма силами намагалася перетворити УВС на централізоване військове формування, українські вартівники одержали власного капелана, котрий перебував на утриманні британської армії – греко-католицького священика о. Ярослава Полянського. Однак, серед членів УВС не було релігійних противірічміжприхильниками католицького і православного віросповідання. В м. Райнзелені вони встановили кивот роботи народного майстра Івана Винара, раз на місяць відбувалося спільне Богослужіння. Почалися кроки по об'єднанню українців, що перебували в складі інших національних

Чота вартівників для дресирування собак. Райнзелен, 1957 р.

відділів, у єдині загони, чому значною мірою сприяв авторитет Є. Побігущого – полковника-ветерана української армії²⁸.

Однак, половина членів УВС не мала військового вишколу і не була знайома з традиціями української армії. Це привело до непорозумінь серед особового складу. За оцінкою Т. Пелеха, лише 50 % охоронців УВС були „нормальними” членами „своєго товариства”²⁹. Це можна пояснити і тим, що деякі вартівники виростали й формувалися як особистості за межами України, і це, безперечно, позначалося на їхній ментальності.

Задля згуртування членів УВС у єдину й монолітну організацію, пробудження в них національної свідомості і „корпоративного духу”, керівники УВС (Є. Побігущий,

Т. Пелех, І. Лозовий) розпочали масову культурно-освітню роботу, що мала свій позитивний вислід. Українські вартівники спільно святкували й відзначали усі національні і релігійні свята, визначні дати української історії – Різдво Христове і Великдень, річниці бою під Крутами, Акту 30 червня 1941 р., загибель Головного командира УПА Романа Шухевича. УВС складали пожертви на допомогу українським політв'язням, інвалідам, ветеранам, підтримку УПА, видання часопису „Шлях перемоги”. Хор УВС під керівництвом Романюка збирав кошти на Визвольний фонд УПА³⁰. Активно пропагувалися спортивні ігри, надто футбол, і здоровий спосіб життя. У Гамбурзі було створено власний відпочинковий „Клуб Україна”.

У вільний від праці час, для членів УВС запрошували самодіяльні українські національні хори. Кожен ранок починався з урочистого підняття британського і українського прапорів. У традиційних синьо-жовтих кольорах, прикрашених Тризубом, було створено і власний прапор³¹.

Є. Побігущий, як керівник формування, велику увагу зосередив на вивченні англійської мови й самоосвіті вартівників, що мало б допомогти їм у подальшому цивільному житті й гідному представництві української громади. У „Зверненні до всіх членів Українських Відділів МСО та українців, які можуть поповнити ряди УВМСО” декларувалося: „...Від напряму Вашої уваги, праці й поведінки залежатиме Ваше становище, а також вартість як українця для нашої Батьківщини. Або Ви скористаєте з можливостей і викуєте з себе вартісну людину, або, морально впавши, опинитеся на останньому щаблі нашого суспільства. Вчіться мови, виписуйте лекції з наших чи чужих учебників, закладів, відвідуйте для Вас цікаві чи потрібні курси... Зголосуйтесь до Українських відділів (МСО), бо тим самим принесете користь, як собі, так і українській справі”³². Українці вживали усіх заходів, аби забезпечити спадкоємність національних військових традицій в УВС. 1954 року, наприклад, у Зенгвардені під час святкування Різдва, участь у якому взяло 120 українців – членів УВС, Є. Побігущий виголосив про-

мову, у якій підкреслив: „Запалую першу свічку за нашу поневолену Україну. Запалую другу свічку за наших рідних, близьких і знайомих в Краю і на чужині. Запалую третю свічку в пам’ять загиблих за волю України”³³. З ідеологічною метою УВС демонстративно проголошувалася своєрідною українською військовою силою, що чекає боротьби за визволення України. Та, в 1955 р. при відзначенні річниці 30 червня 1941 р. УВС вкотре порівнювали з ДУН³⁴. Під час урочистого святкування 25-річчя створення УВС 18 жовтня 1980 р. Провідник ОУН Ярослав Стецько називав УВС військовою силою і порівнював її діяльність з боротьбою УПА під керівництвом Романа Шухевича³⁵.

Культурно-освітня і пропагандистська робота сприяла тому, що дуже швидко частина під керівництвом Є. Побігущого стала вважатися одним з найкращих відділів МСО³⁶.

На початку 1955 р. при британському війську у Західній Німеччині було сформовано першу військову частину дресирування собак при Ветеринарному корпусі Королівської армії³⁷. З 45 українських вартівників під командою І. Лозового сформовано транспортно-охранний відділ, що стаціонував у Ессені та Дюссельдорфі³⁸. Робочий час охоронця-вартівника з собакою тривав 24 години, а шофер-вартівника з 8.00 до 17.00. Залучення до охоронної служби собак дало змогу британцям почати процес значного скорочення

чисельності МСО. Український відділ у Райнзелені, що складався з 50 чоловік, було реорганізовано, він тепер мав 20 людей і 10 собак³⁹.

Українську частину з собаками у березні 1956 р. переведено до м. Гоне-Бергена, де вона залишалася до кінця 1980-х рр. Інший відділ, що складався з 55 чоловік і 23 собак, під командою Т. Пелеха стаціонував у м. Гоні⁴⁰.

У листопаді 1956 р. український відділ у м. Райнзелені реорганізовано: частину під керівництвом Є. Побігущого скеровано до м. Гоне, а частина (25 чоловік) пройшла спеціальний інструктаж, після чого несла службу з використанням собак. Невдовзі невеликі групи українських вартівників направили до м. Сольтав, Лінебург, Гамм. УВС продовжували спроби створити власну автономну одиницю у МСО чисельністю 200 чоловік, однак, вони зазнали невдачі.

Відповідно до статистичних даних о. Я. Полянського на 1 березня 1958 р. чисельність УВС і місця їхньої дислокації були такими: Гамбург – 46 чоловік, Райнзелен – 60, Зеннелягер – 14, Шльос-Нойгавз – 32, Ессен-Край – 45, Вірзен – 33, Мюнхен – 23, Дуйсбург – 15, Детмольд – 19, Гамм-Вестфalen – 19, Гертфорд – 25, Любеке – 16, Монстер-Вестфalen – 32, Гоне – 25, Німбург – 5, Гамель – 9, Гільдесгайс – 8, Люнебург – 8, Дортмунд – 9, Крефельд – 23, Штаерберг – 15, Фаллінгбостель – 24. 32 українські вартівники перебували в різних національних частинах⁴¹.

Саме в період найбільшого піднесення УВС, весною 1958 р.

британське командування через відсутність потреби утримувати великі військові контингенти розпочало скорочення власних військових частин і допоміжних підрозділів МСО над річкою Рейном у ФРН. З лав МСО було звільнено 3284 охоронці: 1168 югославів, 1292 поляки, 432 прибалтійці, 392 українці⁴².

УВС як структурна одиниця при британській армії була ліквідована. Багатьом українським вартівникам запропонували служити в інших відділах МСО. 232 українців, сформовані у групи від 7 до 22 осіб, і далі несли охоронну службу. Найбільшими українськими відділами залишалася транспортно-охоронна частина в Ессен-Край (45 осіб), Гоне (25 осіб), Шльос-Нойгавз (22 особи)⁴³. Хоча чисельність українських вартівників зменшилася, а місця їхньої служби були розрізначені, вони дотримувались принципів національної єдності, декларували політичні гасла, спрямовані на утвердження української державницької ідеології. Яскравим прикладом цього є організоване 24 листопада 1961 р. українськими вартівниками з м. Гоне віче-протест під час судового процесу над Богданом Сташинським – радянським агентом, який убив провідника ОУН Степана Бандеру⁴⁴.

Проте, з кожним десятиріччям чисельність вартівників МСО зменшувалася. Так, 1980 року у ФРН їх було близько 2000 осіб⁴⁵. Т. Пелех, наприклад, перебував на службі в рядах МСО до березня 1984 р.⁴⁶ Піс-

ля об'єднання Німеччини наприкінці 1989 р. у єдину державу МСО припинили своє існування остаточно.

Українські вартівничі сотні, що діяли при британській армії у Німеччині в повоєнний час, є яскравим прикладом численних спроб українців сформувати власну військову силу, яка б стала ядром української національної армії, і взяла участь у боротьбі за створення української незалежної держави. Хоча УВС і не зробилися такою силою (що зрештою було нереально з самого початку їх постання), вони відіграли важливу роль у консолідації української еміграції повоєнної Німеччини, плеканні національних традицій, відстоюванні української державності.

ПРИМІТКИ

- 1 Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів. – Львів, 1995. – С. 12–22.
- 2 Енциклопедія українознавства. – Мюнхен, 1984. – Т. 10 – С. 3654.
- 3 Пелех Т. Українські Вартівничі Сотні при британській армії в Північній Німеччині: Збірник. – Мюнхен, 1981. – С. 3.
- 4 Мечник С. Люди, роки, події: Спогади. – Мюнхен, 1986. – Ч. 4. – 294 с.
- 5 Побігущий-Рен Є. Мозайка моїх споминів. – Мюнхен; Лондон, 1985. – Ч. 2 – 302 с.
- 6 Пелех Т. Зазнач. праця.
- 7 Бишоп К., Джордан Д. Триумф и крах III Рейха. Через „блицкриг” к падению Берлина. – Москва, 2006. – С. 374.
- 8 50-річчя Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії. 1949–1999. – Лондон, 2003. – 160 с.
- 9 Ріміні 1945–1947: Збірник. – Нью-Йорк, 1979. – С. 310–320.
- 10 Пелех Т. Зазнач. праця. – С. 10.
- 11 Там само.
- 12 Ріміні 1945–1947. – С. 315–325.
- 13 Енциклопедія українознавства. – Т. 10. – С. 3654.
- 14 Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття. – Львів, 2000. – С. 241.
- 15 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН. 1941–1943. – Львів, 1999. – С. 15–20.
- 16 Веденеєв Д., Биструхін Г. Двоїбій без компромісів: Протиборство спеціалізованих ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. – К., 2007. – С. 170.
- 17 Пелех Т. Зазнач. праця.– С. 127.
- 18 Там само. – С. 123.
- 19 Там само. – С. 15.
- 20 Там само. С. – 14.
- 21 Там само. – С. 31.
- 22 Енциклопедія українознавства. – Т. 10. – С. 3654.
- 23 Пелех Т. Зазнач. праця. – С. 25.
- 24 Там само. – С. 30.
- 25 Большая Советская Энциклопедия. – Москва, 1971. – Т. 6. – С. 377–380.
- 26 Пелех Т. Зазнач. праця. – С. 11.
- 27 Там само. – С. 103.
- 28 Там само. – С. 18.
- 29 Там само. – С. 25.
- 30 Там само. – С. 121.
- 31 Там само. – С. 40.
- 32 Там само. – С. 92.
- 33 Там само. – С. 119.
- 34 Там само. – С. 127.
- 35 Там само. – С. 139.
- 36 Там само. – С. 32.
- 37 Там само. – С. 53.
- 38 Там само. – С. 41
- 39 Там само. – С. 55.
- 40 Там само. – С. 66.
- 41 Там само. – С. 52.
- 42 Там само.
- 43 Там само.
- 44 Там само. – С. 104.
- 45 Там само. – С. 11.
- 46 Побігущий-Рен Є. Зазнач. праця.– С. 33.

ФОРТИФІКАЦІЇ

Олександр ХАРЛАН

ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ XVIII ст. НА ТЕРИТОРІЇ СУЧASNOGO ДNІПРОПЕТРОВСЬКА*

Під час свого руху російська армія використовувала *Усть-Самарську фортецю* (Усть-Самарський ретраншемент, Усть-Самара). Ця пам'ятка фортифікації, фактично зруйнована водами Дніпровського водосховища, що утворилося після будівництва Дніпрогесу, постійно знаходитьсья в центрі уваги краєзнавців, істориків та археологів⁵⁴. Завдяки дослідженням картографічних матеріалів XVIII – початку ХХ ст. вдалося зафіксувати місце її колишнього розташування й прив'язати до сучасної топографії⁵⁵.

Влаштовуючи Усть-Самарський ретраншемент, Мініх скористався земляною фортецею, що вже існувала (за деякими даними споруджена у 1688 році). Наявне укріплення використовували для розміщення провіантських магазинів і порохових льохів. З картографічних матеріалів 1740-х років добре видно, що новий великий ретраншемент, споруджений навколо Усть-Самарської фортеці у 1736 році, оточував її південну й східну частини; з боку Дніпра новий вал підходив до фортеці, а з боку Самари – до краю високого берега. У споруді знаходились генеральська, штаб-і обер-офіцерська квартири, казарми й лазарет. Зі сходу була височина, посилена двома зімкненими і взаємофланкуючими укріпленнями;

ряд рогаток між стовпами тягнувся навколо цих укріплень і між ними аж до самого ретраншементу⁵⁶. Таким чином утворювався величезний посад, де зберігався провіант і збиралося військо.

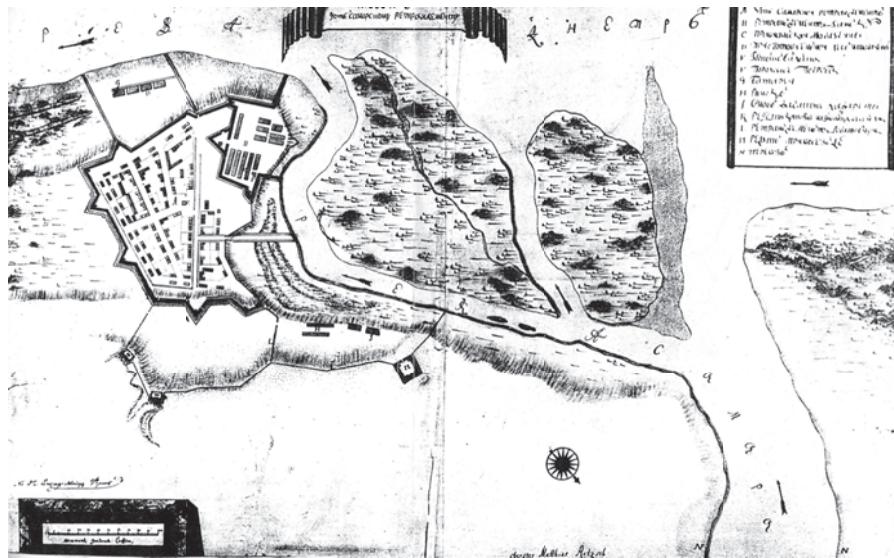
За периметром довжина ретраншементу навколо фортеці у 1736 році дорівнювала 670 метрів (валова фортеця). Загальна площа посаду, утвореного земляними укріпленнями, сягала 2,1 га. Оборонний рів із валом, що оточували фортецю, мали ширину профілю приблизно 12 метрів.

Стара фортеця розташовувалася на північній стороні величного мису, мала довжину периметру укріплень трохи менше 300 метрів і внутрішню площину 0,4 га.

На вершині бруствера нового укріплення стояв ряд паль задля зупинки ворожого наступу. Розміщувалися вони таким чином, щоб стрілець, котрий знаходився на банкеті земляного бруствера, міг вільно просунути рушницю в отвір і вести прицільну стрілянину в різних напрямках. Інші укріплення періоду російсько-турецької війни таких посилень бруствера не мали.

Оскільки ретраншемент слугував головним опорним пунктом, для його утримання було залишено

* Закінчення. Початок див.: Військово-історичний альманах. – 2009. – № 1 (18). – С. 98 – 114.

План Уст'-Самарського ретраншементу 1783 р.
(РДВІА. – Ф.349. – Оп.40. – Д.3652).

*Місце, де колись знаходився Уст'-Самарський ретраншемент.
На передньому плані – острів Мойка (Старуха), тут збереглися рештки
укріплення посаду. Світлина Т.Токарської. 2008 р.*

залогу – 500 піхотинців, і таку ж кількість козаків під керівництвом штаб-офіцера.

З 1740 року біля укріплення вже існувала невеличка слобода.

У 1744 році постало питання про скорочення кількості укріплень

на Нижньому Дніпрі. Після розгляду його Військовою Колегією було вирішено: „крепость Ново-Сеченскую, ретраншементы: Каменский, Старо-Самарский, редуты: Кайдацкий, Сакольский содержать малыми замками (займати

тільки внутрішні укріплення, що знаходилися в ретраншементах, так звані редюїти, або як тоді називали «замки». – *O.X.*), поки артилерія і припасы будуть из них вивезені. Ретраншементы: Усть-Самарский и Биркутский за неудобностию вовсе оставить и имеющуюся в них артиллерию в назначенное к содержанию место вывезти (у Стару Січ. – *O. X.*)⁵⁷. Але ймовірно гарнізон залишився в ретраншементі. Останню облогу укріплення витри мало 1769 року під час „агарянської“ навали.

Як видно з архівних та картографічних джерел 1780-х років, забудова внутрішньої частини ретраншементу стала набагато щільнішою⁵⁸. Укріплення знаходилося в добром стані. Після 1783 року фортецю ліквідовано: гармати з Усть-Самари передано до Кінбурна, будівлі продано й перенесено в інші місця, залогу виведено.

Потроху укріплення занепадали й руйнувалися.

До початку ХХ ст. вони мали жалюгідний стан. У 1925 році ще наявний „...земляний рів, що поріс деревами“, на території фортеці видно залишки колишніх будівель. Навіть у 1930-ті роки рештки „городка“ добре простежувались. На жаль, укріплень стародавньої частини вже не було, але картографія того часу засвідчує, що вал ретраншементу 1736 року з південно-східної частини ще існував. Вал оточував територію площею 1,8 га. Через залишки укріплень проходила ґрунтова дорога, яка починалася на

північній частині мису і вказувала на місце давньої переправи. Після утворення Дніпровського водосховища територія колишньої Усть-Самари зазнала нищівної руйнації. Вода змила більшу частину ретраншементу, але велика частина посаду 1736 року заціліла як острів (за сучасними картографічними матеріалами його назва Старуха⁵⁹, або Мойка⁶⁰). У південній частині острова збереглися в дуже поганому стані залишки південного фронту ретраншементу з реданним виступом (у пам'яткоохоронних документах вони називаються залишками Української укріпленої лінії). Територіально збереглося місце східного фронту ретраншементу з реданним виступом посередині, це – західна частина мису, що близько підходить до острова. Археологічні дослідження допоможуть також знайти місця окремих невеличких укріплень зі східного боку ретраншементу.

З другої половини XVIII ст. російський уряд намагався втілити ідею побудови лінії укріплень, яка б, проходячи через Запорожжя, слугувала оборонною перепоною нападникам з Півдня. Богородицька фортеця з Усть-Самарським ретраншементом мала стати важливим відправним пунктом у багатьох задумах російських військових інженерів.

Проект, складений 1743 року генерал-лейтенантом Дебрін'є за наказом Воєнної колегії, передбачав проведення нової укріпленої лінії від гирла Самари до Лугані, що впадала у Сіверський Донець,

чим забезпечувався захист більшої частини населених пунктів перед українською лінією, але задум не був реалізований⁶¹. Схожий план розроблено 1746 року, після чого видано наказ про складення двох проектів для української лінії. Оборонні укріплення лінії за цими чотирма проектами мали утворювати ланцюг окремих невеликого розміру фортець і редутів між ними. Але жоден з них за царювання імператриці Єлизавети Петрівни не прийнято.

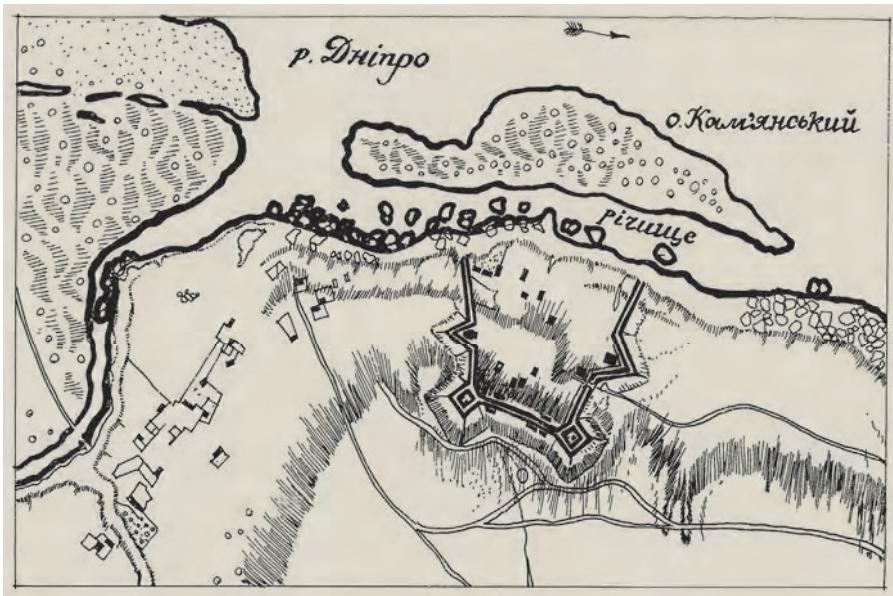
Взагалі, за межами Української оборонної лінії від її південної частини униз по Дніпру до „нового” південного кордону було розкидано на обох берегах річки окремі укріплення, які за розташуванням і фортифікаційними властивостями поділялися на ретраншементи й редути⁶².

Редути Української лінії було розкинуто униз по Дніпру. До річки Самари укріплення знаходилися на лівому березі, це шість редутів – Романовський, Сокольський, Терлімський, Протовчанський (біля слободи Кам'янки), Кодацький (напроти Нового Кодака) і Миколаївський. Саме про них згадує М. Корж: „...радуты и фигуры, кои устроены были по ту сторону Днепра, от северо-восточной гетьманской стороны, начиная от устья Орели, по самую Конку. Сквозь понад самым Днепром, около воды, построены были род уездных дворов... около каждого были построены фигуры, чудным и удивительным манером, расстоянием от радута в пол или четверть версты... Каждую фигуру строили из 20 бочек

смоляных”⁶³. За Самарою укріплені пости знаходилися вже на правому березі Дніпра і складалися тільки з ретраншементів – Кам'янського (Лоцманська Кам'янка), Ненаситецького (біля 4-го порога), Малишівського (поблизу 12-го порога), Хортицького та Ново-Січенського (усі збудовано з 1736 по 1739 роки)⁶⁴. Деякі з вказаних редутів і ретраншементів влаштовано на залишках запорозьких старовинних укріплень. Їх добре видно на карті де-Боскета, складеній у 1751 році⁶⁵.

На території Дніпропетровська з вище наведених ретраншементів і редутів знаходилися: Кам'янський ретраншемент, Кодацький та Протовчанський редути.

Ретраншемент Кам'янський містився на правому високому березі Дніпра, вище порогів, майже напроти Усть-Самарського ретраншементу. Він складався з південно-західного фронту, який утворювали два редути, відстань між ними дорівнювала „блізько-му” пострілу з рушниці (виходячи з картографії 1740-х років – приблизно 65 метрів). Редути з’єднувалися бруствером, що окреслював бічні фронти укріплення у прямих лініях з реданими виступами посередині. Потрійний ряд „вовчих ям” ускладнював доступ з фронту, а ряд рогаток – з боків укріплення. Позаду горжі укріплення знаходилося річище (ще й зараз у південно-західній частині житлового масиву Перемога видно його залишки. – O.X.), що омивало земляну косу, на якій було влаштовано пристань і

План Кам'янського ретраншементу 1778 р. (РДВІА. – Ф.ВУА. – № 24100)

Місце, де колись був Кам'янський ретраншемент.
Світлина автора. 2008 р.

магазини. На усю ширину коси для захисту насыпано земляний вал.

Загальна площа забудови Кам'янського редуту у 1736 році дорівнювала 1,4 га (площа всередині укріплення – 0,9 га). Територія земляної коси напроти горжі посила валиком (1,3 га). Загальна довжи-

на укріплень ретраншементу сягала 450 метрів. Ширина профілю укріплення (рову і валу) була трохи більша 10 метрів. З півночі до редуту підходила дорога з Переволочної, з півдня – до Ненаситця.

Картографія 1740-х років підтверджує існування перевозу через

Дніпро, що проходив з Усть-Самарської фортеці до Кам'янського ретраншементу. Тож Кам'янський фортифікаційний пост слугував для прикриття перевозу через річку, а також для зберігання провіанту для війська під час російсько-турецької війни.

1750 року у Кам'янському ретраншементі розмістили митницю, а з Ненаситця перевели частину лоцманської команди. Згодом кількість лоцманів зростає.

Остання облога укріплення сталася у 1769 році під час „агарянської” навали. Як видно з картографічних джерел 1770-х років, земляну косу течією Дніпра та річки Кам'янки було розмито, утворився острів Кам'янський. У цей час вже не існувало захисного валу на острові. Профіль укріплення стає значно ширший, оскільки рів збільшився фактично удвічі. Трохи вище за течією Дніпра, на північний захід від ретраншементу постала слобода Кам'янка⁶⁶. Планувальна структура забудови в середині укріплення зовсім змінилася. Невеличкі хати були розкидані по двох надзаплавних терасах.

З 1787 року 120 лоцманів беруть на державну службу як окрему громаду з власним управлінням і певною автономією у внутрішніх справах, так утворилася „Лоцманська республіка” – своєрідне явище на теренах Російської імперії⁶⁷. Саме від неї отримала назву майбутня слобода. Громада лоцманів існувала до утворення моря.

Слобода Лоцманська-Кам'янка розросталася навколо ретран-

шементу. З'явився новий центр поселення з церковним комплексом (вже за межами укріплення). На початку XIX ст. укріплення ледве простежувалися, це сталося внаслідок упорядкування слободи. Тож сьогодні дослідники не можуть визначити, де саме був Кам'янський ретраншемент.

Аналіз топографічних і картографічних чинників дає змогу локалізувати місце давнього укріплення. Воно тягнеться на південний схід від трасувальної осі Південного мосту і розташоване між вул. Мільмана і Набережною. Потребують виявлення і ретельного археологічного дослідження рештки давнього укріплення.

Щодо невеличких укріплень XVIII ст. в межах міста – редутів, то їх, як зазначалося вище, нині відомо два: Кодацький і Протовчанський.

У кожному редуті задля його захисту розташовувалася залога: 10 – 12 піхотинців і 30 козаків під керівництвом офіцера. У подвійних редутах залога утримувалася дещо більша.

М. Корж розповідав: скрізь по над Дніпром, коло води, споруджувалися свого роду зайжджі двори, що називалися редутами, – один від одного за 10, 20 і 30 верст, аби проглядалися між собою. Будівля кожного редуту була простою, схожою на казарму чи січовий курінь, без комірчини і перегородок, із сінми і однією через сіни комірчиною для вантажу. Вкриті звичайною шалівкою, а іноді й очепетом, обведені редути просторим

подвір'ям і дерев'яним парканом, всередині зі стайнами для прибулих коней.

І в цьому разі можна тільки дивуватися точності опису старого козака. Виявлені картографічні матеріали XVIII ст. доповнюють розповідь, а також підтверджують її правильність.

Кодацький редут відомий з часів російсько-турецької війни 1735 – 1739 років. Саме про нього згадував М.Корж: „...один радут и фигура устроены были за Днепром, противу самых Новых-Кодак, и если кому заблагоугодно будет... приведу на самое то место, и покажу где была оная фигура и смоляные знаки...”⁶⁸.

Тож укріплення являло собою у плані квадрат (в середині укріплення сторона дорівнювала 21 м) з видовженими бічними фронтами, які підходили до самої води. Загальна площа забудови редуту – 0,16 га, внутрішня площа – 760 м². Зовні північний фронт з брамою сягав 33 метрів, в той час як бічні, що йшли до Дніпра, були 46 м (західний) і 40 м (східний). В середині, з обох сторін від входу, знаходилося шість споруд. Дві завдовжки 10 і 13 м, завширшки – близько 3 м, і чотири невеличкі – приблизно 3×2,5 м.

Ширина профілю укріплення (рів і вал) дорівнювала 6,5 м. Поверх валу на бруствері, а також перед валом були встановлені дерев'яні загострені рогатки. Між валом і ровом пролягала берма – неширока горизонтальна ділянка.

Кодацький редут, на відміну від інших, що разом з ним утворювали

ланцюг укріплень вдовж Дніпра до Української лінії, не мав у жодному фронті реданного виступу. Решта редутів у північному фронті (Романовський, Сокільський, Миколаївський) мали такі виступи, вони прикривали в'їзну браму до укріплення.

Не схожим на інші був і *Протовчанський редут*. Укріплення являло собою квадрат з реданним виступом на кожному фронті. Зовні сторона квадрата укріплення сягала близько 30,5 м, реданий виступ – 6 м. Внутрішня площа укріплення дорівнювала близько 360 м². Площа забудови укріплення – 0,11 га.

Для стримування ворога укріплення оточували надовбами, „вовчими ямами”, загостреними кілками, кущами терну.

Важливим завданням сьогодні є локалізація місцезнаходження земляних редутів. Кодацький редут, виходячи з давньої і сучасної картографії, знаходиться на дні Дніпровського водосховища, а Протовчанський ще належить знайти. Для цього потрібно ретельно обстежити колишню дельту річки Протовчої.

Варто ще сказати про рештки валу, що їх наприкінці XIX ст. було добре видно на лівому березі Дніпра, у колишньому селі Мануйлівці⁶⁹. Вал завдовжки близько 4 верст тягнувся землями відомого земського діяча Михайла Куриліна. Горішньою частиною він підходив до річки Гнилокіш (Гнилий Кіш), звідси вздовж річки піднімався на 60 сажнів, відтак під

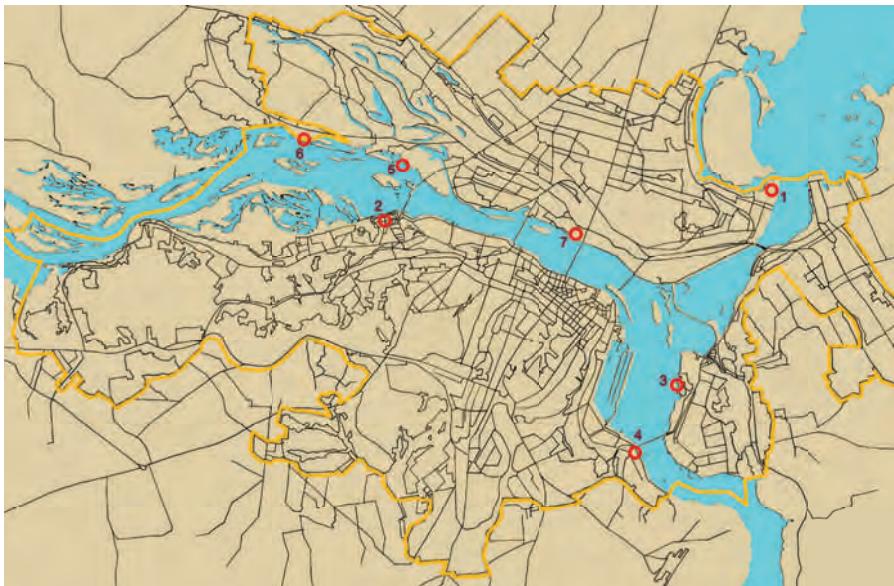

Схема розташування укріплень XVIII ст. в межах сучасного Дніпропетровська: 1 – Новобогородицька фортеця; 2 – Новий Кодак; 3 – Усть-Самарська фортеця; 4 – Кам'янський ретраншемент; 5 – Кодацький редут; 6 – Протовчанський редут; 7 – Мануїлівський вал.

прямим кутом повертав до Дніпра. Простягаючись у цьому напрямку на 75 сажнів, укріплення робило довгий поворот, потроху заглиблюючись у прилеглих пісках⁷⁰. Нині є кілька думок щодо походження цих валів. Одні науковці вважають їх захисною спорудою від весняних повеней, інші ж – фортифікаційними укріпленнями запорозького часу. Так це чи ні, відповісти можна, лише провівши археологічні дослідження.

Зі сказаного вище випливає, що на території сучасного Дніпропетровська у середині XVIII ст. існувала система поселень і фортець, що їх збудували запорозькі козаки і російський уряд. Заснування нових укріплень і відродження занепалих

зумовлювалося потребою освоєння земель і захисту кордонів від нападів ворога.

Добре відомо, що велика кількість давніх поселень і фортифікаційних укріплень України ще не вивчена, а тому їхній історико-культурний феномен не оцінений належним чином. Тож, базуючись на картографічних, іконографічних, бібліографічних, архівних матеріалах, враховуючи результати археологічних та новітніх методичних напрацювань, потрібно проводити комплексні історико-містобудівні дослідження⁷¹. Це допоможе скласти справді наукову історію українського містобудування і фортифікації різних регіонів країни.

ПРИМІТКИ

- 54 Див.: Тітов В. Фортеці на території м.Дніпропетровська// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Ред. кол.: Телегін Д.Я., Титова О.М. та ін.– К., 2000. – Вип. 9. – С.26 – 32; Бинкевич В.В., Камеко В.Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. – Днепропетровск, 2000. – С.100; Старостін В. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 25, 47; Філімонов Д. До питання про місцезнаходження Усть-Самарського ретраншементу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 38 – 43; Філімонов Д. Археологічні розвідки на території Ігренського півострова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16.– С. 41 – 46.
- 55 Питання про місцезнаходження російського військового форпосту і зараз залишається дискусійним.
- 56 Инж. Арх. Черт.1. Разр. 14503 № 1/3. – 1742 г.; Инж. Арх. Черт.1. Разр. 18625 №10.
- 57 Там само. – С. 39.
- 58 РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 40. – Д. 3652. – План Усть-Самарского ретраншемента 1783 года.
- 59 Топографическая карта Днепропетровска. М 1: 25000. – К., 1997. – Л. 2.
- 60 Атлас Днепродзержинского и Днепровского водохранилищ. – К., 2004. – С. 33.
- 61 Там само. – С. 80 – 81.
- 62 Ласкофский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч.III. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II. – Санкт-Петербург, 1865. – С. 38.
- 63 Розанов Гавриил. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – С. 46.
- 64 Ласкофский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч.III. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II. – С. 38.
- 65 Карту склав у 1751 році (1740 р.) інженер підполковник Даніел Дебоскет і підписав генерал-лейтенант Хорватов (Хорват) // Эварицкий Д.И. Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра // Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. -- Москва, 1908. – Т. II. – С.54.
- 66 РДВІА. – Ф.ВУА. – № 24100. – План Новороссийской губ. Саксаганского уезда, течение р. Днепра (прав. берег) 1778 г. От мест. Н.Кайдаки до мест. Стар. Кайдаки (9 частей).
- 67 Старостін В. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. – С.50.
- 68 Розанов Гавриил. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – С. 48.
- 69 Залишки валу ще й досі можна побачити у Озерному провулку поблизу річки Гнилокіш. Див.: Старостін В. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. – С. 44.
- 70 Манжура И. Змиев вал в с.Мануйловка // Екатеринославский Юбилейный листок. – 1887. – №12. – 3 мая. – С. 106.
- 71 Вечерський В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткохоронних досліджень населених місць. – К., 2003. – С.551.

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Денис ТОЇЧКІН

НАГОРОДНІ ШАБЛІ ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ XVIII ст. У КОЛЕКЦІї НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Аналізується рання нагородна зброя донських козаків (др. пол. XVIII ст.). Розглядається чотири зразки шабель з колекції Національного музею історії України, періоду правління Єлизавети I, Катерини II та Павла I. Досліджено морфологічні типи, декор, клинкову епіграфіку зброї, встановлено її походження.

Ключові слова: донський, зброя, козак, шабля.

The early reward weapon of the Don Cossacks is analysed (second half of the XVIII century). Four examples of sabres period of rule of Yelyzaveta I, Kateryna II and Pavlo I from collection of the National museum of history of Ukraine are considered. Morphological types, decor, blade epigraphic of weapon are investigated and its origin is set.

Keywords: Don Cossacks, weapon, sabre.

Протягом XV–XVII ст. у Московській державі усталилася демократична нагородна традиція – масове відзначення учасників бойових дій (солдатів та офіцерів) особливими золотими і срібними монетами. Значні кошти виділялись і на масові нагородження козаків, що пов’язано з бажанням царського уряду залучити до служби незалежні й погано контролювані козацькі військові общини.

Окрім узвичаєних золотих та срібних монет і медалей жалували також холодну зброю, хоча й у значно менших масштабах.

Відзначення воїнів зброєю здавна відоме на Русі. Перші ж дарчі написи, де розповідається хто й за що отримав нагороду, з’являються на окремих жалуваних предметах десь із 30-х рр. XVII ст.¹

У XVI–XVII ст. в українських і донських козаків не було власних нагородних знаків. Роль нагород виконували речі військового й побутового призначення – холодна та вогнепальна зброя, обладунки, одяг,

кінська упряж тощо. Московський уряд, підтримуючи цю традицію, для заохочення козаків жалував їм за вірну службу „лицарську” козацьку зброю, а саме шаблі. За часів Катерини II жалування шабель козакам перетворилося на усталену бюрократичну процедуру. Прибулі до Москви козацькі делегації отримували стандартні подарунки: отамани – срібну шаблю, ціною не вище 30 рублів, осавули – по шаблі ціною 15 рублів².

У 80-х рр. XVIII ст.³ з'явилася нагорода для армійських офіцерів, означену вавши остаточну демократизацію жалуваної зброї, започатковану саме серед козаків. Йдеться про так звану золоту зброю, а саме – шпаги, шаблі, палаші та шашки з написом „За хоробрість”, якою почали офіційно нагороджувати військовослужбовців з 1807 р.⁴

Павло I продовжив розвиток російської нагородної системи. Сам імператор був гросмейстером ордену Св. Анни, остаточно введеного ним у систему російських відзнак 1797 р. Нижчий ступінь ордена носили на ефесі холодної зброї. Також започатковано першу персональну нагороду нижчих армійських чинів – медаль Св. Анни. Відповідно перервалася традиція вручення офіцерської зброї „За хоробрість”, відновлена вже за Олександра I.

Проте Павло I підтримував встановлену попередниками традицію відзначення окремих козаків холодною зброєю з персональними написами, про що свідчить один із аналізованих нами зразків.

Пропонуємо до розгляду чотири досі недосліджені нагородні шаблі, вручені від імені царських осіб донським козакам за вірну службу протягом 1749–1797 рр. Експонати зберігаються у фондах Національного музею історії України. Пояснення системи вимірювань і термінів даємо у додатку.

Шабля угорського типу з перським клинком, нагородна, Юдіна Андрія Івановича, осавула Війська

Іл. 1

Донського, від 1749 р. Інв. № 3-41 (іл. 1). Стан збереження пам'ятки поганий: клинок обламаний у зоні бойового кінця, декор пошкоджений, щільність монтажу ефеса порушена.

Матеріали: сталь, мідь, срібло, золото, дерево, шкіра.

Техніки: кування, тащування, насічка, золотіння, лютування, гравіювання, карбування, тиснення.

Через обламаний клинок доступний тільки один з параметрів шаблі: С=32 мм.

Клинок сталевий без дол, з масивною пласкою спинкою, низької кривини. Про його перське походження свідчать залишки знищених написів у картушах біля п'яти та вздовж спинки зовнішнього боку клинка. Бойовий кінець починається невеликим дволезовим пером.

З внутрішнього боку клинка від п'яти до відстані 185 мм у картуші хрест, під ним впоперек штаби напівуставним шрифтом таушовано напис:

**/ БЖЇЄЮ МЛС
/ ТЇЮ МЫ
/ ЕЛЇСАВЄТЬ
/ ПЄРВАѢ ЇМ
/ ПЄРАТРИЦА
/ ЇСАМОДЄРЖЇ
/ ЦА ВСЄРОССЇ
/ ИСКАѢ ЙПРО
/ ЧАѢ ЙПРОЧАѢ
/ А ЙПРОЧАѢ
/ ПОЖАЛОВАЛЇ
/ ССІЮ САБЛЕЮ
/ ВОЇСКА ДОН
/ СКАГО ПОХО
/ ДЬНАГО ЄСА
/ УЛА АНДРЕѢ**

**/ ЇВАНОВА СНÀ
/ ЮДЇНА ЗА ЄВО
/ ВОРНЫѢ СЛ
/ УЖБЫ ВМО
/ СКВЕ 1749•
/ ГДУ ДЕКАБ
/ РѢ 22 ДНѢ**

Датування напису 1749-м роком цілком узгоджується з періодом поширення шабель угорського типу, прийнятих в гусарських формуваннях не тільки Російської імперії⁵, але й більшості європейських країн.

Ефес відкритого типу. Гарда проста хрестоподібна, мідна, вкрита тонкою золоченою платівкою. Перехрестя витягнуте, ромбічне, з двома парами шипів та широким золоченим палюхом, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кільйони середньої довжини мають сплющені розширені закінчення.

Щічки руків'я виконані з единого шматка деревини й вкриті (укріплені) суцільною мідною золоченою платівкою, орнаментованою складною геометричною композицією (іл. 2). Верхів'я мигдалеподібне угорського типу, конструктивно складається з двох мідних сріблених частин, одна з яких переходить у калтурець.

Піхви дерев'яні, обтягнуті чорним хозом. Оправа – дві квадратові обіймиці з рухомими кільцями і наконечник з великим гребінцем.

За стилістикою декор піхов відрізняється від шабельного. На шкірі обкладки із зовнішнього боку витиснено симетричний орнаментальний мотив, відомий як „тутта” – гілка чи дерево. По периметру

обіймиць і на гребінці золотою насічкою нанесено рослинно-геометричний мотив та медальйон, відповідно визначені нами як „лум” і „тамга”. Всі ці орнаменти кавказького (дагестанського) походження, часом їх остаточного формування фахівці вважають XIX ст.⁶ З огляду ще й на техніку насічки, відсутню на самій шаблі, схиляємося до думки, що піхви дагестанської роботи пізнішого періоду. Втім кавказькі, а саме дагестанські мотиви також притаманні стилістиці шабельного ефесу. Передусім це стосується виконаних у старовинному „звіриному” стилі срібних медальйонів-змій, що послідовно повторюються на палюху, гарді, руків’ї і верхів’ї. Зауваживши, що морфологія зброї все ж помітно відрізняється від традиційно прийнятих на Кавказі (як і розміщення медальйонів-змій), доходимо висновку: над шаблею працювали

Іл. 2

Іл. 3

московські зброярі, виконавши її в узвичаєному серед козаків „кавказькому” стилі.

Шабля нагородна Лук'янова Івана Васильовича, козака Війська Донського, від 1774 р. Інв. № 3-49 (іл. 3). Стан збереження пам'ятки добрий.

Матеріали: сталь, срібло, золото, ріг, дерево, шкіра.

Техніки: кування, таушування, насічка, золотіння, тиснення.

Параметри шаблі: A=878 мм; B=745 мм; C=30 мм, G=320–380 мм; F=65 мм.

За формою клинка та гарди шабля повторює перські шамшири. Клинок середньої кривини, масивний, без дол, пера та єлмані, з опуклою спинкою. Бойовий кінець гострокінцевий, однолезовий, віс-тря на лінії обуха.

Ефес відкритого типу. Срібна гарда проста, хрестоподібна. Витягнуте, ромбічне, з двома парами тонких шипів перехрестя становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кільйони середньої довжини мають кулясті сплющені закінчення. Рогові щічки руків'я, виконані як єдине ціле з верхів'ям, нахилені під прямим кутом до хвостовика, утримуються на трьох золочених заклепках, утоплених врівень.

На зовнішньому боці клинка на відстані 70 мм від п'яти золотою насічкою виконано стилізоване погруддя Катерини II в профіль у напівкартуші з декоративних гілок. Далі у два рядки вздовж шабли у техніці насічки золотом уставним шрифтом напис:

**/БОЖІЕЮ МІЛОСТИЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ ЇМПЕ-
РАТРИЦА Ї САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССИСКАЯ Ї ПРОТЧАЯ
Ї ПРОТЧАЯ Ї ПРОТЧАЯ
ПОЖАЛОВАЛИ СЕЮ САБЕЮ
ВОІСКА =**

**/ДОНСКАГО ЧЕРКАСКОЙ
СТАИЩЫ КАЗАКА ІВАНА
ВАСІЛЬЕВА СНАЛУКЬЯНОВА
ЗА ЕВО ВЕРНЫЯ СЛУЖБЫ
ВЗІМОВОИ СТАНІЩЫ ПРИ
ОТАМАНЕ ТІМОФЕЇ ГРЕКОВЕ
В МОСВЕ 1774Г МАЇ 15 ДНЯ –**

На внутрішньому боці на відстані 90 мм від п'яти золотою насічкою відтворено двоголового орла.

Клинок перського чи турецького походження: між зображенням погруддя цариці й написом можна бачити сліди від знищеної картузи з арабським написом.

Піхви дерев'яні, обтягнуті чорним хозом з тисненням та металевим швом з внутрішнього боку. Оправа складалася зі срібних устя (втрачено), обіймиці з рухомим кільцем і наконечника з гребінцем.

Гарда шаблі її оправа піхов прикрашені рослинно-геометричним орнаментом, виконаним золотою насічкою у єдиному кавказькому, саме черкеському стилі. Втім у цілому форма ефеса нетипова як для кавказьких, так і для перських зразків. З погляду морфологічних особливостей зброя цікава тим, що представляє тип „східної” шаблі в осмисленні московських зброярів, які, вочевидь, і виконували роботу.

Клинок нагородної шаблі Сисоєва Пантелеймона, сотника

Війська Донського, від 1775 р. Інв. № 3-62. (іл. 4). Стан збереження пам'ятки добрий.

Матеріали: булат, золото.

Техніки: кування, таушування, насічка.

Параметри клинка: В=770 мм; С=32 мм, Г=400 мм; F=34 мм.

Клинок масивний, малої кривини без єлмані і дол. Спинка плавно звужується, переходячи у горішнє лезо бойового кінця на відстані 170 мм од вістря. Вістря на середній лінії клинка.

На зовнішньому боці клинка на відстані 65 мм від п'яти золотою насічкою виконане деталізоване погруддя Катерини II в профіль у напівкартуші з лаврових гілок. Далі у три рядки вздовж штаби у техніці таушування напівуставним шрифтом, що переходить у скоропис, напис:

**/БОЖИЕЮ МИЛОСТИЮ
МЫ ЕКАТЕРИНА II ИМПЕРАТ-
РИЦА И САМОДЕРЖИЦА ВСЕ-
РОССИЙСКАЯ**

**/ВСЕМИЛОСТИВЕИШЕ
ПОЖАЛОВАЛА СЕЮ САБЛЕЮ
ВОІСКА**

**ДОНСКАГО ПОХОДНАГО
СОТНИКА**

**/ПАНТЕЛЕЙМОНА СЫСОЕ-
ВА ЗА ЕВО ВЕРНЫМ СЛУЖБЫ
В МОСКВЕ 1775 ГОДА ИЮЛЯ
23 ДНЯ**

На внутрішньому боці клинка на відстані 65 мм від п'яти золотою насічкою нанесено двоголового орла.

Хвостовик клинка розрахований на кріплення двома заклепками.

Іл.4

Iл.5

Доволі рідкісна сталь клинка (кара табан), що належить до сітчастих булатів (за класифікацією Саше⁷), свідчить про його перське походження.

Шабля кавказька дагестанська нагородна Амеліна Степана, сотника Війська Донського, від 1797 р. Інв. № З-63 (іл. 5). Стан збережений пам'ятки добрий.

Матеріали: сталь, срібло, золото, ріг, дерево, шкіра.

Техніки: кування, таушування, насічка, золотіння, чорніння, лютування, зернення.

Параметри шаблі: A=900 мм; B=780 мм; C=30 мм; G=400 мм; F=75 мм.

Клинок сталевий високої кривини без єлмані і дол, виконаний

у перському стилі. Спинка опукла. Бойовий кінець однолезовий, вістря на середній лінії клинка.

Ефес металевий відкритого типу. Срібна гарда проста, хрестоподібна. Витягнуте, ромбічне перехрестья, з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовою. Кільйони короткі з великими кулястими закінченнями. Гарда вкрита насиченим рослинно-геометричним орнаментом. Руків'я конічної форми, металеве, суцільно орнаментоване. Верхів'я металеве у вигляді морди звіра з відкритою пащею, з'єднане ланцюжком із закінченням кільйона.

На зовнішньому боці клинка від п'яти у техніці таушування золотом скорописом виконано напис:

**/Божію милостію Мы Павель I
Императоръ и Самодержецъ Все-
российской и прочая и прочая пожа-
ловали сею саблею**

**/войска Донского сотника
Степана Амелинъ за его вѣрнѣю
слѣжбѣ и полонное терпѣніе 1797 г.
октября 4го дня.**

Піхви дерев'яні, обтягнені чорним хозом. Оправа складалася зі срібних, вкритих насиченим рослинним орнаментом, устя й обіймиці з рухомими кільцями і наконечника з маленьким гребінцем.

Детальніша атрибуція цього виробу кавказьких майстрів пов'язана з низкою відкритих питань. Адже за найочевиднішими ознаками шабля є виробом дагестанських (кубачинських чи лакських) майстрів. Про це свідчать як морфологічні характеристики

ки верхів'я, руків'я й гарди, оправи піхов, так і застосовані орнаментальні мотиви⁸. Так на зовнішньому боці наконечника піхов викарбуваний улюблений дагестанськими майстрами „московнакиш“ („московський малюнок“ – іл. 6) тощо. Проблема полягає в тому, що у завершенному вигляді, зокрема представленаому на шаблі, орнамент сформувався з середини XIX ст., що не узгоджується з датуванням клинка 1797 р.

Звичайно окрім орнаментальні елементи побутували й раніше, і не тільки у Дагестані. Так у стилістиці шаблі неважко відшукати чеченські мотиви, присутні зокрема у зброй атагінських майстрів⁹, найвідоміші династії яких працювали вже у 1760–1780-х рр.

На матеріалі розглянутої нагородної зброї добре простежується тенденція побутування в Росії другої половини XVIII ст. різних за морфологією і стилістикою шабель. Адже цей період – останній, коли на озброєнні російської армії перебували шаблі довгі зразків, на відміну від шпаг і палашів, стандартизованих ще за Петра I. Таке „запізнення“ уніфікації шаблі пов’язане з тим, що ця зброя була принадлежністю гусарських і іррегулярних козацьких підрозділів, які мали особливу організацію та військові традиції. Відтак відзначимо стилістику шабель, виконаних за угурськими і перськими чи кавказькими зразками. Причому троє з розглянутих шабельних клинків – персько-

Іл.6

го походження, а четвертий (інв. № 3-49) виконаний у персько-му стилі. Це вкотре підтверджує популярність іранських зброярських традицій та виробів не тільки на Кавказі, але і в Росії, де ще з XVII ст. працювало чимало перських майстрів¹⁰. У XVIII ст. серед російських зброярів вже цілком усталилася практика використання у нагородній зброй перських клинків, з яких зводили оригінальний декор і наносили новий.

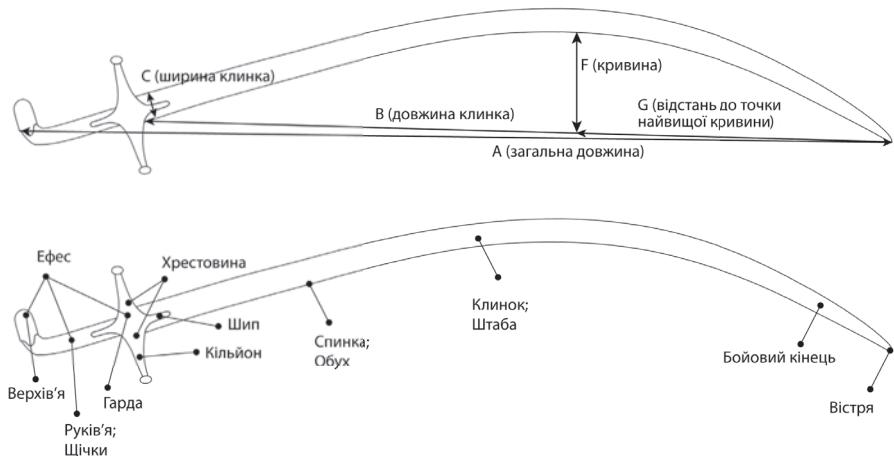
Слід наголосити також на значенні підписної зброї як попередника пізнішої нагородної системи.

Зростаюча масовість таких відзнак не могла не призвести врешті до прийняття єдиного змісту нагородного напису, що усталився майже одночасно з уніфікацією армійської зброї.

Ця коротка розвідка відводить розглянутій нами зброй належне місце у джерельній базі фалеристики і зброєзнавства як помітним

зразкам ремісничого зброярства, що зберігають різnobічну історичну інформацію про період становлення потужних дворянських донських родів (Сисоєвих, Юдіних, Лук'янових, Амеліних), з яких вийшло чимало уславлених військових діячів.

ДОДАТОК. Пояснення термінів та схема вимірювань шаблі.

ПРИМІТКИ

- 1 Дуров В. А. Русские награды XVIII – начала XX в. – Москва, 1997. – С. 9, 11.
- 2 Табачник Д., Безгін І., Бузало В., Дмитренко М. та ін. Нагороди України. Історія, факти, документи: У 3 т. – К., 1996. – С. 39.
- 3 Дуров В. А. Зазнач. праця. – С. 62.
- 4 Золотое оружие // Энциклопедический словарь: У 82-х т. – Санкт-Петербург, 1894. – Т.24. – С. 651.
- 5 Див. напр.: Кулинский А. Н. Русское холодное оружие: У 2 т. – Санкт-Петербург, 2001. – Т.1. – С. 96 – 97.
- 6 Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа. – Санкт-Петербург, 2004. – С.188.
- 7 Sachse Manfred. Damaszener Stahl: Mythos, Geschichte, Technik, Anwendung. – Düsseldorf: Stahleisen, 1993 – Р. 72 – 73.
- 8 Аствацатурян Э. Г. – Зазнач. праця. – С. 185, 188, 194, 196 – 197, 210.
- 9 Там само. – С. 156, 158, 168.
- 10 Денисова М. М. Палаш князя М. В. Скопина-Шуйского и сабля князя Д. М. Пожарского // Именное холодное оружие. – Москва, 1956. – С. 9.

УНІФОРМОЛОГІЯ

Євген СЛАВУТИЧ

ДО ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКОГО МУНДИРА В ГЕТЬМАНЩИНІ

Зроблена спроба комплексно дослідити історію козацького службового (стрійового) обмундирування в Гетьманщині. Реконструйовано покрій, деталі, колірну гаму, склад матеріалів і спосіб носіння складових елементів козацького одягу. Розглянуто систему і форми забезпечення козаків предметами обмундирування.

Ключові слова: військове обмундирування, мундир, формений одяг, мундирні кольори, уніформологія, „малоросійські” козаки, Гетьманщина/Українська козацька держава.

It was made an attempt of complex investigation of history of cossacks official (combatant) uniform in Get'manshchina. Cut, details, colour spectrum, composition of materials and method of wearing of component elements of cossacks clothes are reconstructed. The system and forms of providing cossacks with the elements of uniform is considered.

Keywords: military uniform, full-dress uniform, service dress, uniform colors, uniformologics, «malorussian» cossacks, Get'manshchina/Ukrainian cossack state.

Вітчизняні історики вже накопичили значний матеріал з історії уніформи українських військ XX ст. Останнім часом українська уніформологія поповнилася рядом спеціальних досліджень, присвячених одностроем найменших військових формувань Української козацької держави. Водночас історія козацького мундира мало висвітлена в науковій літературі, попри те, що історію українського козацько-гетьманського війська науковці вивчають вже понад 200 років.

Ця стаття є спробою комплексно відтворити історію службового (стрійового) обмундирування козацької верстви в Гетьманщині. Автор ставить своїм завданням простежити динаміку змін обмундирування „малоросійських” козаків й визначити основні етапи його розвитку, реконструювати покрій, деталі, колірну гаму, склад матеріалів і спосіб носіння козацького одягу; визначити типологію і походження предметів козацького одягу; розглянути в динаміці систему і форми забезпечення козаків предметами обмундирування; проаналізувати основні фактори, явища і події, що зумовлювали уніфікацію одягу, зміни в обмундируванні і запровадження нових його зразків.

В історії вивчення теми можна виділити два етапи: перший охоплює період з другої половини XVIII до XIX ст., другий – радянські повоєнні часи.

Найраніші відомості про козацькі однострої знаходимо у анонімній „Істории Руссов” (остання третина XVIII ст.): хроніст дуже стисло описав мундири нового зразка, запроваджені в козацьких полках у 1744 р. з нагоди офіційного візиту в Україну імператриці Єлизавети Петрівни¹. Цілком ймовірно, що автор „Істории” був очевидцем подій 1744 р. На користь цього припущення свідчить ужита термінологія, не притаманна діловодству місцевих урядових канцелярій.

1777 року в Санкт-Петербурзі вийшла друком „Краткая летопись Малой России”, що її склав В.Рубан, секретар князя Г.Потьомкіна. До літопису автор умістив додаток під назвою „Извъясненіе настоящаго образа правления Малой России”, написаний київським полковником Олександром Безбородьком. У розділі „О службе воинской” подано стислий опис обмундирування і озброєння козаків виборних та підпомічників середини 70-х рр. XVIII ст.²

Радник намісницького правління О.Шафонський, що походив з української козацької старшини (його батько був сотником у містечку Соснові на Чернігівщині), на замовлення влади підготував рукопис праці під назвою „Черниговского наместничества Топографическое описание с кратким географическим

ским и историческим описанием Малыя России... 1786 года” (видана у 1851 р.). В історичному вступі дослідник дав характеристику українського війська другої половини XVIII ст., системи його комплектування і забезпечення, в тому числі коротко і вибірково розглянув службовий одяг, озброєння і спорядження козацьких полків гетьманського війська³. Зокрема, він стисло, без будь-якої аналітики, висвітлив реформу обмундирування 1763 р. в козацьких полках, у загальних рисах описав новозразковий мундир виборних козаків, строї козаків-підпомічників і старшини, проте назви й походження деяких предметів обмундирування вказав неправильно. Причому, зміст і термінологія цих повідомлень дає змогу твердити, що їхнім джерелом були перекази місцевих мешканців й особисті спостереження та довідки О.Шафонського.

У 1799 р. у Санкт-Петербурзі вийшло друге, доповнене видання капітальної праці німця І.Георгі „Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обычновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей”. Розділ про Україну, українців і козаків підготував вітчизняний історик М.Антоновський, бібліотекар Імператорської публічної бібліотеки (у 1772 р. навчався у Київській академії). Вчений, як і О.Шафонський та О.Безбородько, конспективно описав обмундирування і озброєння виборних козаків та

підпомічників 70-х рр. XVIII ст.⁴ Ужиті дослідником не місцеві українські назви, а російські відповідники та окремі фрагменти описів переконують, що історик отримав інформацію від очевидців або ж свого часу сам спостерігав за українським військом.

Дослідник „малоросійської“ старовини, нашадок гетьмана Д.Апостола В.Ломиковський склав у 1808 р. енциклопедичний довідник „О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников“ (виданий О. Лазаревським наприкінці XIX ст. під назвою „Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским“), в якому умістив відомості про службовий стрій окремих формувань українського війська в останні десятиліття існування Української козацької держави, а також дав коротку характеристику деяких предметів одягу, які входили до строю військовиків⁵. Зокрема, автор вказав довжину, колір і матеріал форменого каптана виборних козаків того ж часу. Словник складений, як зазначав сам автор, „по личным сведениям и справкам, частью по преданию людей“. Але відомо, що ретроспективні джерела вельми ненадійні і можуть „працювати“ лише у поєднанні з прямыми документальними свідченнями. Не применшуючи надзвичайну цінність довідника В.Ломиковського, зауважимо, що автор припустився кількох помилок. Зокрема, дослідник неправильно вказав колір каптана козаків

до реформи обмундирування 1763 р., дав неточне тлумачення терміна „черкеска“, фактично визначивши її як уніфікований за кольором, матеріалом і довжиною стрійовий кунтуш військових, а не як окремий різновид верхнього одягу. На жаль, вказані хибні відомості В.Ломиковського переходять з однієї роботи до іншої вже понад сто років.

Наприкінці XIX ст. видатний український вчений, археолог і колекціонер Д. Яворницький у першому томі своєї „Історії запорозьких козаків“ (1892)⁶ присвятив окремий розділ одягу козаків. Розвідка хоч і не стосується безпосередньо теми нашого дослідження, проте має велику джерелознавчу цінність з огляду на наявні у ній унікальні детальні описи предметів одягу козаків XVIII ст. із роз'ясненням практичного значення покрою та окремих елементів, що мали аналоги і в строях гетьманського війська.

Другий етап вивчення проблеми пов’язаний вже з українською радянською воєнно-історичною наукою періоду „хрущовської відлиги“. Так, дотичними до теми нашого дослідження стали праці знаної української авторки Олени Апанович. Зокрема, у своїй монографії „Збройні Сили України першої половини XVIII століття“ (1969) на основі переважно документів київських архівів вона розмежувала реформу 1735 р. про поділ „малоросійських“ козаків на виборних і підпомічників, включаючи і новий порядок матеріального забезпечен-

ня вояків та контролю за їхньою готовістю до походів з боку козацького керівництва⁷. Проте, на жаль, дослідниця не навела затверджену Генеральною військовою канцелярією „Форму”, якою встановлювалися склад і вартість матеріально-технічного оснащення виборного козака, тобто – вперше регламентовано козацький службовий стрій. Власне сам одяг українського війська лишився поза увагою авторки. У пострадянський період, незважаючи на сприятливі умови для дослідників в Україні, нових студій з історії козацької уніформи, на жаль, не з'явилося.

Аналіз історіографії проблеми показав: лише деякі її питання отримали епізодичне і фрагментарне висвітлення. Не простежено еволюцію козацького мундира; майже не дано роз'яснення назв типів і різновидів одягу, не досліджено належним чином їхні конструктивні особливості й пошивні матеріали, а також походження. Загалом надані істориками відомості мають описовий характер без будь-якої аналітики.

Основу нашого дослідження становлять архівні писемні матеріали, переважна більшість яких вперше залишається до наукового обігу. Зокрема документи фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (м. Київ), Російського державного архіву давніх актів (м. Москва), Відділу

рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва).

Важливим доповненням до писемних джерел є ілюстративні матеріали: графічні твори, історичні полотна і спеціальні етнографічні замальовки XVII – XVIII ст., на яких зображені представників козацького війська, а також світські й ктиторські портрети української козацької старшини та шляхти, печатки генеральних (гетьманських) канцелярій. Найбільшу цінність мають відомі акварелі Т.Калинського із зображенням виборного козака, підпомічника, сотника, полковника, шляхтича і козаків, виконані наприкінці 60-х – на початку 70-х років XVIII ст. з натури (їх опублікував історик О. Рігельман у своїй книзі „Летописное повествование о малороссийском народе...”⁸). Ці малюнки залишаються на сьогодні основними введеними у науковий обіг прямыми зображенальними джерелами з історії українського козацького мундира.

Важливе місце у розкритті теми посідають речові джерела. Це матеріали з музеїв збірок України, представлені предметами одягу, що належали українським козакам і старшині, а також зразками цивільного українського одягу XVII – XVIII ст. Їхні морфологічні характеристики добре узгоджуються з даними, представленими у писемних і зображенальних джерелах.

Для вивчення і уточнення особливостей крою та походження різних складових частин ко-

зацького обмундирування були залучені наукові праці іноземних і вітчизняних фахівців з костюмології, уніформології та етнографії, які досліджували матеріал, що має безпосередній стосунок до теми нашої роботи.

Всі дати подано за старим (юліанським) календарним стилем. Міри довжини у більшості випадків наводяться за джерелом, без перекладу у метричні.

Перш ніж перейти безпосередньо до обмундирування козаків, коротко розглянемо організацію та систему забезпечення козацького війська. Збройні сили Гетьманщини складалися з двох структурних частин – козацьких „городових” полків, тобто станового війська, і найманих регулярних військових формувань та спеціальних служб. Мобілізація козацького війська провадилася за терitorіальним принципом. Кількість полків час від часу змінювалася внаслідок втрати чи приєдання до Гетьманщини певних територій Правобережжя. На початок XVIII ст. вона усталася і складала десять полків, а саме: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Полтавський та Миргородський (після приєдання 1775 року Полтавського полку до Новоросійської губернії у Гетьманщини залишилося 9 полків як в адміністративно-територіальному, так і у військовому поділі). Усталюється водночас і номенклатура чинів козацького війська

з відповідними для кожного чину службовими обов'язками і субординацією.

У другій половині XVII ст. козацьке військо за родом військ поділялося на піхоту й легку кінноту. Пропорція між кавалерією і піхотою була досить умовною і залежала переважно від фінансових можливостей козаків. А вже наприкінці XVII ст. спеціальне формування козацької піхоти припинилося. Втім, кінні козаки могли добре вести бій і в пішому строю. З початку XVIII ст. козак мав з'являтися на службу з двома кіньми (один в'ючний), що було приступно не всім. Безкінні козаки умовно і складали у козацькому війську піхоту⁹. Такий універсалізм „малоросійських” козаків потребував наявності у них відповідного характерного комплексу озброєння та обмундирування.

Рівень готовості козаків в одязі був безпосередньо пов'язаний з системою матеріального забезпечення козацького війська. Держава фактично не мала жодних зобов'язань щодо нього. Козаки і старшина, виступаючи у похід, мусили самостійно споряджатися своїм коштом. Інтендантури козацьке військо теж не знало.

До другої третини XVIII ст. козацькі полки, як іррегулярні формування, не дотримувалися строгої одноманітності в одязі за кольором і гатунком матеріалів. Одяг був раціональним, зручним за різних умов служби і традиційним. Очевидно, в цей час потреби в

уніфікації козацького обмундирування не відчувало ані гетьманське керівництво, ані російський генералітет, бо українські козацькі загони діяли досить довгий час як окрема військова одиниця. Не було мундирів і в інших нерегулярних військах Російської армії. Відсутність форменого службового одягу, на нашу думку, гетьманський і царський уряд, та й самі козаки, розглядали як особливий привілей. Адже в ті часи одноманітний, уніфікований і, як правило, наданий верховним урядом службовий одяг вказував на високий рівень залежності військовослужбовців одержави чи правителя, ставлячи таким чином вояків приблизно в один ряд із озброєними слугами, чи служителями, які знаходились на повному матеріальному забезпеченні держави чи сюзерена. Для порівняння, в польсько-литовському війську кіннота, що традиційно формувалася з шляхетського стану, не мала мундирів аж до середини XVIII ст.¹⁰ Тому брак форменого одягу у козаків виглядає цілком закономірним.

Проте, незважаючи на відсутність мундирів, звичайний комплекс віряння й фасон предметів одягу (а також і спорядження) у реєстрових козаків Гетьманщини, об'єднаних спільною етнічною і станововою належністю, ідеологією і бойовими традиціями, були сталими і однаковими для усіх. Вони надавали одноманітності „малоросійському“ козацькому війську та водно-

час вирізняли його серед інших верств населення, службовців-контрактників і військ союзників та супротивників. Загальновідомо, що традиційний одяг служить однією з надійних ознак визначення етнічної і становової належності людини. При візуальному контакті одяг, як знакова система, є першим і по суті єдиним критерієм заличення їїносія до конкретної етнічної спільноти або до певної соціальної чи службової верстви населення держави. Зокрема, одяг „малоросійських“ козаків помітно відрізнявся на той час од віряння донських, слобідських і запорозьких козаків. Ця відмінність впала в око англійському послу Ч.Вітворту, який 1706 р. відзначив у своїх записах, що донські козаки цілковито відрізняються від козацької нації під проводом Мазепи¹¹.

Типовий одяг „малоросійських“ козаків, характерний комплекс (склад) і принципи покрою якого залишалися практично незмінними майже століття, формувався від періоду становлення українського козацтва, як побутового явища й соціального стану, до часів Козацького повстання 1648 – 1657 рр. включно¹². Особливе геополітичне положення руських земель та коло військових супротивників і союзників дніпровського козацтва створювали умови для надбання унікального бойового досвіду і складання своєрідного, раціонального військового костюма. Не останню роль у його формуванні відігравали

особливості місцевого ландшафту й природнокліматичних умов. Проте у ньому повністю панував східний стиль (більшість його складових, ми встановили, мали східне походження), що, зрешті, стало традиційним для українських козаків.

Сталість і довготривалість вказаної традиційності значною мірою були зумовлені ідеологічним фактором, так званим хозаризмом¹³ – концепцією походження „козацько-української нації”, що ототожнювалася із козаками, від хозар. Хозаризм утверджився в козацько-старшинських колах наприкінці XVII – на початку XVIII ст., у відповідь на посилення централізаторської політики російського уряду. Нова еліта Гетьманщини, передусім представники козацької старшини, здобули свої права і привілеї переважно збройним шляхом і не були нащадками давніх шляхетських родів, а тому мали шукати ідеологічних шляхів легітимації своїх прав і привілеїв та автономії Гетьманщини. Хозаризм ілюстрував перехід від хозар як панівного етносу в Хозарському Каганаті до козаків як панівної верстви в Україні-Гетьманщині¹⁴. Таким чином, незмінно традиційний козацький одяг східного типу слугував підкріпленням хозарського (козарського) міфу походження козацького стану, або „козацького народу”, а заразом підкresлював привілейоване становище останнього в Гетьманщині. Вказане значення традиційного одягу для козаків вельми добре розумів

і російський царизм. Втім, сам козацький костюм (його склад і форми) визначався більш реальними впливами східних і західних сусідів українських козаків.

Обмундирування „малоросійських” козаків складалося з шапки-шилика з довгим верхом, жупана (каптана), шароварів, пояса, традиційних м'яких чобіт без підборів, білизни, панчіх літніх і вовняних, зимових рукавиць-варег, а також плащів двох типів і кожуха. Іноді козаки одягали поверх жупана ще й верхній суконний жупан ідентичного крою. Не виключено, що представники окремих сотень або навіть полків дотримувалися единого кольору (наприклад, барв прaporu свого підрозділу) принаймні в окремих деталях стройового одягу, як-от: тулії шапок, вилоги жупанів, пояси.

Головною складовою козацького вбрання був **жупан**, або **каптан** (*кафтан*, *кафан*, *каптан*). Іконографічні пам'ятки та збережені речові зразки засвідчують, що козацький жупан практично не відрізнявся кроєм від польського аналога (жуpana) того часу і був у близькій спорідненості із кавказьким і ногайським бешметом¹⁵. Жупан шили до стану, однобртним, із значним загортанням піл наліво, завдовжки нижче колін чи майже до середини літки. Комір сторчовий вузький (до 3 см) зі скісними чи закругленими кінцями, який увійшов у моду в середині XVII ст.; у 1720-х рр. комір роблять трохи вищим і майже глухим, з кінцями, зрізаними під малим кутом¹⁶. По

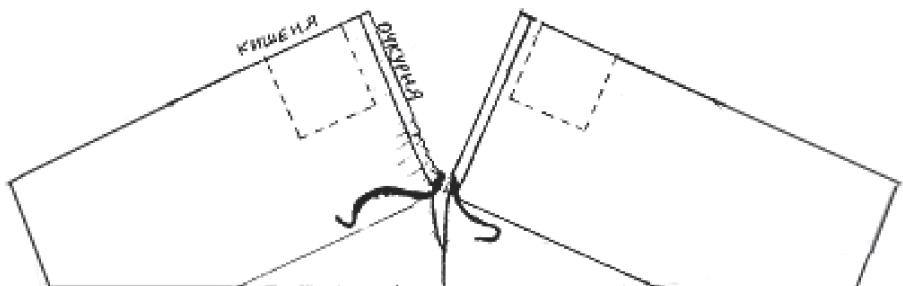
боках жупана, трохи нижче стану, вшивали прорізні полотняні кишені прямокутної форми. Застібали жупан на круглі опуклі або кулясті гудзики (до двох десятків), густо розміщені по борту правої поли від коміра до пояса, і накидні шнуркові петлі, пришиті по скісній лінії на деякій відстані від борту. Довгі рукава за формуєю нагадували окіст: широкі, навіть мішкуваті у плечах і ліктях, вони різко звужувалися донизу, призираувалися дрібними банками у передпліччі, щільно охоплюючи його. Довгий розріз густо застібали на дрібні круглі гудзики або гаплики (до 10 пар). Характерною особливістю рукава тогочасного жупана була наявність на кінці округлого або загостреного підрізаного мисика завдовжки з вершок, який частково прикривав тильну частину кисті. Його зазвичай підшивали іншою тканиною, відкладаючи іноді у вигляді карваша. Однак на той час вилоги ще не стали типовим елементом каптана, а тим паче не виконували функцію знаків розрізnenня.

Майже весь загал рядового козацтва, крім відбірного, заможного, одягався в польових умовах у жупані здебільшого із простого, грубого сукна (шипуха, тузинка) синіх, зелених і жовтих барв. Okрім суконних жупанів козаки також користувалися кіндячними, кумачевими чи мусулбесовими каптанаами на кшталт кавказького і татарського бешмета, стьобаними на бавовні чи клоччі¹⁷. Останні переважно носили в козацькій кінноті,

а також у тому разі, коли зверху одягали ще й суконний каптан. Такі каптани східного зразка, порівняно із польським жупаном, були переважно недовгими, до літків або до колін, і мали рукава звичайної довжини. За нашими спостереженнями, *кафтаном*, або *кафаном* чи *кахтаном* (раніша форма), спочатку називали спідні стьобані каптани, пошиті за східним зразком із бавовняних і шовкових тканин, але з другої декади XVIII ст. цей термін поступово поширився і на суконні жупани польського покрою, хоча зрідка для останнього паралельно вживали і стару назву – *жупан*.

Звичайний „приклад“ жупана складався з підбійки, лиштв, або підпушки, а також шнурка і портища гудzikів. Службові каптани із товстого сукна, мусулбесу або кумачу підбивали грубим полотном – хрящем, а поли і кінці рукавів підшивали (підпушували, облямовували) кіндяком чи крашениною. Довкола, а також на прорізах кишень і на кінці рукавів каптан обшивали звичайним „портним“ (конопляним) або гарусним шнурком¹⁸. Він служив не лише окрасою, але й захищав певні місця від пошкодження і передчасного зношування.

За поясний одяг правила традиційні *шаровари*, або *убране*, кавказько-татарського типу. Були вони помірно широкими в поясі (на відміну од занадто широких турецького типу, що побутували у запорожців), мали клиноподібну вставку, що утворювала шаг, як у татар і народів Північного Кавказу. Холоші,

Крій козацьких шароварів (вигляд спереду). Рисунок автора

завужені донизу, легко заправляли у халяви чобіт без нависання¹⁹. По боках робили прорізні прямокутні кишені з полотна, або ж замість них, за давнім звичаєм, всередині за гашником пришивали спеціальну кишеню-мішечок, де козаки зберігали гроші та інші цінності. Затягували шаровари в поясі очкуром зі шнура або тасьми і зав'язували спереду на рівні розпірки.

Стройові козацькі штани шили з товстого сукна – звичайного „світного”, габи чи грубого, фабричного польського або німецького – шиптуха, бенкля чи кира (останні мали назву *кирдані*). Носили також бавовняні шаровари, стьобані на бавовні, а влітку – полотняні. Підбивали їх хрящем²⁰.

Стройовим взуттям були традиційні **козацькі чоботи** східного зразка до середини литки. Їх шили з чорної юхтової ялової шкіри, без розрізnenня на правий і лівий, з м'якою підошвою і підківками-скобами замість підборів²¹. Верх був рівно зрізаний (на початку XVIII ст. уже не мав поширення модний у XVII ст. невеликий загострений мисик попереду халяви).

Замість устілок для утеплення у чоботи підкладали жмут соломи, яка, за свідченням сучасників, для здоров'я і тепла була кращою за будь-які устілки²².

Підперізувалися одноколірним вовняним (гарусовим, каламайковим, верблюжим) чи полотняним **поясом** турецького зразка завдовжки більше трьох метрів і завширшки півметра. Тканий чи плетений пояс складали уздовж завширшки з долоню або скручували джгутом і оперізували довкола стану, а кінці випускали позаду, за східною модою. У військовому побуті широкий, довгий пояс виконував чимало функцій²³. Втім, у вбраний козацької піхоти (у XVII ст.) він був необов'язковим елементом, пояс пов'язували козаки переважно під час переїздів, коли пересувалися верхи на конях²⁴.

Головний убір козака – так звана **козацька шапка** з довгим мішкуватим суконним верхом, устеленим м'яко над прямою чорною смушковою околицею завширшки у долоню. Вона приближно до середини 20-х рр. XVIII ст. заступила у козаків традиційний **шилик** з довгим

конічним суконним кольоровим верхом, закинутим назад, і смушковою околицею у формі човника, розрізаною спереду²⁵.

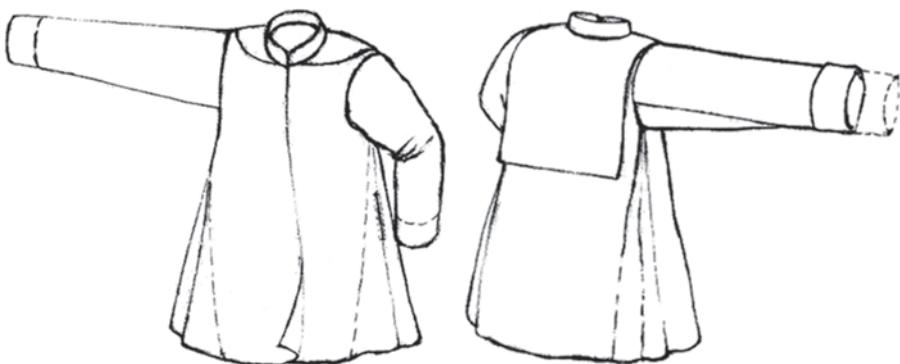
Взимку, перебуваючи на аванпостах, козаки носили хутряну *шапку-капелюх*, або „шапку, малахаєм пошиту”, з клапанами-навушниками, яку покривали сукном і підбивали чорним смушком²⁶.

Натільна білизна складалася з традиційної *сорочки* (*кошулі*), яку заправляли у шаровари, і спідніх штанів (*портків*). Сорочка була широкою з глибоким розрізом на грудях і вузьким сторчовим коміром, який скріплювали шнурочком, протягнутим крізь прорізні петлі, або гудзиком. Прямі, довгі й широкі рукава, знизу густо призирані й оздоблені вишивкою, застібали на гаплики чи гудзички зі шнурка²⁷. Портки були подібні кроєм до шароварів, тільки трохи коротші. Сорочки й штани шили з домотканого білого конопляного або льняного полотна²⁸.

За демісезонний одяг, що ним користувалися козаки у негоду і

під час походу, правив **ярмолук**, або **кобеняк**. Робили його з простого товстого і цупкого білого чи сіруватого сукна широким у полах і довгим (до середини літки), з подвійним коміром (невисоким сторчовим і великим відкидним чотирикутним, який звисав майже до пояса), та широкими рукавами. Застібали кобеняк на великі гудзики (від 5 до 10 штук) з накидними петлями, пришитими поборту піл, що заходили одна за одну²⁹.

Обов'язковим демісезонним одягом козаків була також **опанча** (*епанча*, рідше *опонча*, *япанча*) – широкий, довгий плащ без рукавів з товстого цупкого сукна. Скріплювали опанчу під шиею зав'язками, гачком чи великим круглим гудзиком³⁰. Замість суконної опанчі могли використовувати білу повстяну **бурку**, яка в українському козацькому війську набула поширення наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Легка, завдовжки до колін, вона годилася і для вершника, і для пішого. До

Вигляд козацького кобеняка. Кінець XVII – XVIII ст. Рисунок автора

Опанча

Бурка

Рисунки автора

того ж була довговічною, і краще за звичайну суконну опанчу захищала від дощу і вітру, а також від холодної зброї. Під час привалу опанча чи бурка слугувала козаку підстілкою і ковдрою, а накинута на увіткнуті у землю гілки – ще й наметом³¹.

Взимку, відбуваючи службу на форпостах, козаки одягали поверх жупана „нагольний” (не покритий тканиною) **кожух**. Шили його до стану завдовжки до середини літтки, що зумовлювалося особливостями військового побуту і тісними контактами зі слобідськими й донськими козаками та кавказькими народами. За кроєм кожух нагадував свиту з „вусами”. Поли його трохи

заходили одна за одну, по боках нижче пояса робили вертикальні прорізні кишені. Застібали кожух від високого, сторчового коміра до стегон на кілька гудзиків (зазвичай плетених із ремінця), пришитих по борту правої поли, з накидними шнуроми ремінними петлями. Рукава середньої довжини поступово звужувалися до прямих кінців, які можна було відгортати у вигляді круглих кавашів, часто підшитих чорним смушком. Шви спини і „вуса” укріплювали і водночас оздоблювали товстою смugoю шкіри, часто прикрашеною кольоровою пряжею. Такою ж тасьмою зазвичай укріплювали місця пришиття гудзиків і петель³².

Одяг козацької старшини. На високий службовий та суспільний статус старшини вказували дорожчі матеріали й багатший „прибор”/ „приклад” одягу, зброй і спорядження, а також наявність у гардеробі певних типів і видів віорання, яких не мали прості козаки.

Через консерватизм козацької верхівки, котра намагалася видавати себе оборонцем козацьких станових прав, привілеїв і традицій, у формах та оздобленні костюма старшини і у XVIII ст. панував східний стиль (частково у польському варіанті).

Стрій козацької верхівки, включаючи гетьмана, був подібний до представницького костюма польсько-литовської і української шляхти. Ідеологія (сарматизм), психологія, етикет поведінки, мода і мистецтво цієї останньої справляли величезний вплив на світогляд і побут козацької старшини, тим паче, що головним джерелом її формування була покозачена шляхта, як стверджує дослідник В. Кривошея³³. Навіть відокремившись од Речі Посполитої, козацька старшина не відмовилася од своїх старих уподобань та зв'язків з носієм „лицарської”, шляхетської ідеології на психологічному, ідеологічному, культурно-побутовому і комунікативному рівнях³⁴. На формуванні старшинського костюма позначився вплив не тільки польської, але й турецької, іранської, кавказької, донської і західноєвропейської моди, як у формах одягу, так і типах декорування.

Проте, вказана орієнтація не зводилася до сліпого запозичення українською елітою усього комплексу чи окремих предметів шляхетського строю південно-східних і західних сусідів Української козацької держави. Зберігаючи характерний колорит східного убору, старшинський одяг відзначався оригінальністю деталей, оздоблення і способу носіння окремих предметів, а також костюмних ансамблів. Причому більшість цих особливостей мала історичне коріння, склавшись у козацькому війську ще за часів служіння Польській короні, інші ж з'явилися пізніше, зазнавши впливу місцевих традицій. Підвалинами цього феномену, на наш погляд, були національна, державницька, станова і професійна самоідентифікація новоутвореного правлячого прошарку Гетьманщини, прагнення підкреслити свою станову належність і національну окремішність від росіян і поляків.

Комплекс службового одягу козацької верхівки складався з жупана чи стьобаного каптана; кунтуша або копштовної опанчі на кшталт мантії (на вибір); шароварів; чобіт козацьких чи польських; пояса і шапки козацької.

Жупани старшин, як і козаків, були завдовжки за коліна або до середини літки (виняток становили цивільні чини, як-от писарі, підскарабії та судді, які навіть у поході могли носити і дуже довгі жупани). Шили їх із сукна середнього і нижчого гатунку (фалендиша, каруна, тузинка, шиптуха), коломийки і

бавовняних тканин: кумачу, китаю, мамси, заможні – також з тафти і камки. Бавовняні і шовкові каптани, як правило, стьобали шовком на бавовні, підбивали полотном чи крашеною, рідше киндяком. Суконні зимові жупани підбивали киром, гарусом чи саржею. Підпушували кумачем, киндяком чи вибойкою. Обшивали простим конопляним або шовковим шнурком. Влітку старшина носила в поході переважно бавовняні і тафтяні стьобані каптани. Застибали їх, як правило, на круглі обшивині (басонні чи шовкові) або літі (мідні чи посріблени) гудзики (до півтора десятка)³⁵.

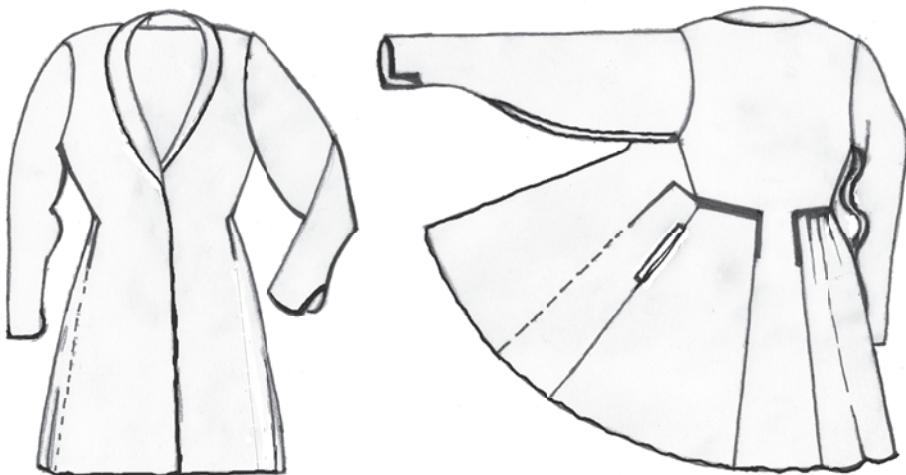
Були також каптани, що їх виці чини одягали під панцир у бою. Підпанцирні каптани шили короткими, з кумачу, китаю, тафти, камки, іноді з оксамиту (для заможних) і тugo стьобали на бавовні або шовку „у смугу” чи „у шахи”³⁶.

Зрідка у реєстрах одягу гетьманів та інших „значних чинів” згадуються каптани, пошиті з лосинної чи замшевої шкіри, короткі або довгі, які носили, подібно до відпорних тугих стьобаних каптанів, під панцирем або латним обладунком. У Польщі такі каптани одягали під лати (кіраси) гусари – важкоозброєна кавалерія. „Приклад” (застибка, підбій і лиштви) до нього передбачався, як у інших каптанів³⁷.

Кунтуш являв собою довгополий однобротний верхній каптан східного зразка, який шили до стану. Суцільно кроєна широка спинка глибоко підрізалася з боків і переходила у довгу, вузь-

ку прохідку. Передки також підрізались на 10 – 12 см. У підрізи між передками й прохідкою вшивали широкі клини, завдяки чому фалди рівномірно групувалися по боках і позаду. У місцях вшивання гострих клинів зверху утворювалися так звані вуса. По боках робили вертикальні прорізні кишені, як у жупана. Поли кунтуша, на відміну від жупана і свити, були майже однаковими, трохи розширеними донизу. Застибка складалася з великих литих гудzikів з накидними петлями або ж з великих гапликів-запонок, які розміщували, залежно від форми коміра, од середини грудей чи шиї до пояса або тільки на животі. У першому випадку гудзики нерідко нашивали секціями по 4 пари, у двох чи трох місцях³⁸.

У воєнному, похідному побуті старшин превалював варіант кунтуша завдовжки до середини літки чи за коліна, зі сторчовим або шалевим коміром (останній мав поширення переважно наприкінці XVII і на початку XVIII ст.) і відносно довгими (трохи довшими за руку) широкими рукавами, звуженими у зап'ясті, із довгими проріхами під пахвами. Рукава кунтуша в теплу погоду закидали за плечі на спину, утворюючи так звані вильоти, або вони просто звисали, а в холодну їх одягали на руки. Закінчувалися рукава невеликим розтрубом із розрізом і застибалися на кілька гапликів чи гудzikів. Кінці можна було відгорвати, утворюючи вилоги. Службові кунтуші, залежно від статку, шили із сукна середнього

*Вигляд різновиду стройового кунтуша. Кінець XVII – початок XVIII ст.
Рисунок автора*

і низького гатунку – фалендиша, каруна, браславського, тузинка і шиптуха. Підбивали зазвичай крашеною кольору спіднього каптана, а нерідко також підшивали рукава, комір і поли „лиштвами” суконними, гарусовими, штаметовими чи киндяковими, зрідка тафтяними. Кишені, „вуса” і рукава оздоблювали конопляним і шовковим шнурком³⁹.

До стройів українських старшин входили також теплі кунтуші. Були вони завдовжки до середини літки і нижче. Їх шили з шалевим⁴⁰ або зрідка з відкладним коміром чи й зовсім без нього з круглою горловиною. Службові повсякденні теплі кунтуші покривали сукном, тафтою, кумачем, штаметом чи гарусом. Підбивали, а часто і облямовували довкола і на рукавах різним хутром – білки, лисиці, зайця, вовка чи простою овчиною палевою і білою⁴¹.

Носили їх накинутими на плечі, як шубу, скріплюючи лише під шию або на грудях тасьмою, ланцюжками, товстим шовковим шнурком з китицями і двома запонами, закріпленими на обох полах, або великим гапликом. Крім представницького теплого одягу старшина носила і звичайні тулупи чорні овечі та вовчі, – прості „нагольні” або ж покриті кольоровим сукном – **байбараки**⁴².

Документи свідчать, що старшина брала в похід як практичний і простий службовий одяг, виготовлений із недорогих вовняних і бавовняних тканин, так і дорожчі шати. Наприклад, значковий товариш Чернігівського полку Петро Мокревич у 1725 р. взяв у похід дві пари готового одягу – кунтуш французького сукна з каптаном лудановим та кунтуш французького сукна, підшитий лисицями, з каптаном атласовим, а також каптан китаєвий

і матерію для нового одягу – китаю на каптан та сукна „ліктьового” шість ліктів на кунтуш⁴³.

Окрім кунтуша, одягом, що виконував не лише утилітарну, а й представницьку функцію, була **опанча**. Залежно від призначення, чину і статків власника, її шили як простою і практичною, так і коштовною; холодною чи теплою, на хутрі. Прості, дорожні літні опанчі з товстого кольорового сукна чи повсті підбивали до пояса або облямовували штаметом чи гарусом. Скріплювали таку опанчу великим металевим гудзиком, гапличком або шнурком⁴⁴. Коштовні опанчі одягали під час церемоній, парадів, у поході, вказували вони на високе соціальне і службове становище власника. Для порівняння, в Польщі у такі шати вбиралися, готовуючись до бою, магнатерія і заможні шляхтичі, передусім керівники корогов. Завдовжки опанчі були до середини літтки і нижче, а в подолі – до семи аршин. Холодні накидки шили з доброго сукна, підбиваючи штаметом до пояса. Верх зазвичай викладали у вигляді коміра. Часто опанчу підшивали в комірі, а інколи і в полах, коштовною тканиною іншого кольору, як правило оксамитом чи атласом, а довкола оздоблювали срібно-шовковим чи золотим шнурком. Теплі зимові опанчі підбивали і облямовували або тільки оторочували коштовним хутром соболя, горностая з хвостиками, рисі, вовка тощо. Скріплювали під шиєю або біля плеча зав'язками чи гапликом-аграфом⁴⁵.

Різновидом коштовної накидки, що входила до гардеробу найвищої ланки козацької еліти, була **вільчуча**. Виготовляли її з шкури леопарда чи барса (або іншого звіра) шерстю назовні і підбивали дорохою тканиною (найчастіше атласом) чи хутром. Носили вільчуру на обох плечах або на одному, залишаючи інше вільним. Скріплювали срібним чи золотим шнурком з китицями і коштовними гудзиками або ж аграфом-шпонкою. Це врання українська еліта запозичила у польських магнатів і королів. Своєю чергою мода на леопардові вільчури була принесена з Туреччини та Ірану⁴⁶.

Коштовні опанчі і вільчури одягали поверх каптана і панцера під час бойових дій вищі командні чини. У цьому випадку вони вказували на рангову відзнаку полковника, генеральної старшини тощо⁴⁷.

Крім опанчі старшина для подорожі мала і звичайний **ярмолук**, дуже довгий, з широкими рукавами і металевими гудзиками. Його шили з цупкого товстого сукна чи тафти, іноді проклеєних особливою сумішшю, підкладали грубою вовниною тканиною або проклееною вовною чи сукном⁴⁸.

За поясний одяг правила **козацькі** неширокі **шаровари**, що їх заправляли без напуску у чоботи. У поході носили шаровари з сукна середнього і нижчого гатунку (карунового, тузинкового, бенкльового), штамету, а також з кумачу, китаю і льняні влітку. Підбивали їх полотном чи киндяком, також бумазесю (цвілихом).

Кумачеві шаровари нерідко стьобали шовком на бавовні⁴⁹.

Чоботи в поході носили козацького зразка з чорної козлиної шкіри, а під час церемоній і парадів – з червоного або жовтого сап'яну. Інколи старшина одягала польські чоботи з високими халявами під коліно і навскіс зрізаним верхом, із гострим або округлим шпиллястим мисиком спереду і підківкою заввишки у 3 пальці. Підківки часто робили срібленими або срібні⁵⁰.

Жупани і кунтуші в поході підперізували традиційними довгими і широкими **поясами** місцевої, східної і західної роботи – гарусовими, мухояровими, штаметовими, коломийковими, а також верблюжими і простими шовковими (шальовими), переважно червоного, малинового, вишневого, рідше – зеленого і жовтого кольору⁵¹.

Головним убором старшини слугувала **козацька шапка**, але з дорожчих матеріалів. Часто „вершок” прикрашали китицями срібними чи золотими.

Натільна білизна вирізнялася якістю матеріалів та оздобленням. Сорочки шили з тонкого льняного чи „івановського” або „московського” полотна, а спідні штані – з конопляного. Сорочки вишивали заполоччю і шовком.

Руки від холоду захищали традиційні **рукавиці** без пальців, з широким зап'ястям із розрізом, або **вареги**. Шили їх з телячої шкіри, замші, лосини чи сукна, зимові – на доброму хутрі під сукном⁵². Однак поряд з варегами вже

наприкінці XVII ст. у старшинському побуті з'являються і пальчаті рукавиці західноєвропейського зразка – „пальчатки” (порівн.: старопольськ. palczatka або рос. перчатки) з козиної, оленячої, лосиної шкіри чи замші, переважно західного і московського виробництва. Причому носили їх спочатку здебільшого до святкового строю у міжсезоння: принаймні до 1720-х рр. пальчатки залишалися своєрідною екзотикою або навіть елементом франтування, і тільки на середину XVIII ст. вони майже повністю витіснили з побуту знаті холодні рукавиці-вареги. Взимку ж і далі користувалися як варегами, так і пальчатками на хутрі⁵³.

Ноги зігривали суконні чи гарусові **панчохи** місцевої і польської роботи, нерідко в'язані з червоним або чорним гарусом й оздоблені кольоровими попружками⁵⁴.

З початку XVIII ст. деякі виці старшинські чини почали пов'язувати на ший поверх коміра сорочки чи жупана **галстук** – шийну хустку з чорного або білого тонкого полотна, батисту, мусліну чи сукна – обов'язковий елемент військового строю регулярних європейських армій того часу⁵⁵.

Оскільки козаки і старшина споряджалися у похід своїм коштом, готовість обмундирування залежала од їхнього фінансового становища. Щоправда, з 1654 р. козак щороку отримував на озброєння по 30 злотих або 3 рублі. А відповідно до „статей” І.Самойловича, царський уряд мав виплачувати кожно-

му з 30 тис. козаків по 11 польських злотих⁵⁶. Однак з кінця XVII ст. цей пункт договірних статей порушується, а до часу правління І.Скоропадського видача грошей за службу для городових козаків практично припиняється, хоча під час далеких походів жалування все таки платили. Відміна платні призвела до того, що велика частина козаків через нестачки й зубожіння не мала змоги підтримувати бойову готовість на належному рівні, тобто забезпечити себе потрібними для виконання служби речами: зброєю, спорядженням, одягом і конем з відповідним убором⁵⁷.

До того ж, з початку XVIII ст. українське військо поступово втрачає свою автономність як окрема військова одиниця і перетворюється на складову частину царської армії. „Решетилівські статті” 1709 р. остаточно включали українське військо до складу російських збройних сил, хоча воно і далі зберігало самобутність у комплектуванні, внутрішній організації і системі забезпечення. Військова служба козаків суттєво змінилась. Якщо раніше вони брали участь лише в походах царських військ проти найближчих сусідів, то тепер мусили битися за межами держави⁵⁸. У мирний час козакам доводилося нести варту на прикордонних форпостах, укріплених лініях, брати участь у їхньому спорудженні. Таким чином військова повинність стала постійною. При цьому козаки мусили відбувати службу на власному утриманні, не маючи

частенько у віддалених від дому краях можливості обновити зношений одяг через затримку заміни їх іншими вояками⁵⁹. Усі ці зміни призводили до великих втрат і зубожіння козаків. Наприклад, в 1725 р. під Дербентом (у Закавказі) їх стояло 6790 осіб, 5183 померло від хвороб і в боях, 961 хворого відправили додому. Ті ж, хто лишився, терпіли великі злідні, не маючи навіть взуття і натільного одягу.

Через безперервні походи, в яких було задіяне козацьке військо з 20-х рр. XVIII ст., довгострокову службу при форпостах з тривалим відривом од господарства, а також поширення на козацький стан внаслідок фінансової реформи 1722 – 1727 рр. податкових статей, що традиційно стосувалися лише поспільства⁶⁰, багато козаків до 1730-х рр. так зубожіли, що були неспроможні забезпечити себе конче потрібними для служби речами – вогнепальною зброєю, конем, одягом. Як засвідчив оглядінспектування українського козацького війська у травні 1734 р., перед походом 1734 – 1735 рр. тільки половина з них мала коней і рушницю, а одяг у багатьох козаків виявився сильно приношеним⁶¹.

Вище козацьке керівництво і російські уповноважені в Канцелярії міністерського правління (Правлінні Гетьманського уряду) спробували виправити становище шляхом виокремлення групи заможних козаків, які б несли основний тягар військової служб

би. Так було поділено козаків на виборних (тобто відбірних) і підпомічників, їй уперше регламентовано козацький службовий стрій. Виборні козаки (яких відповідно до указу від 1736 р. залишилося в компутах лише 20 тис.) мали ходити у далекі походи, тоді як їхніх підпомічників відряджали на форпости, наближені до дому, використовували як сторожу при сотенних правліннях і полкових канцеляріях. Причому підпомічники мали забезпечувати виборних козаків усіма „войнськими потребами” – одягом, зброєю, кіньми з убором і т. ін. Генеральна військова канцелярія (далі – ГВК) пропонувала полковникам заличувати до виборних заможних козаків⁶². Ступінь матеріальної готовості козака установлювала спеціальна інструкція ГВК від 16 вересня 1735 р. У 1734 р. козацькі полковники І.Хрушов, М.Богданов і О.Радищев запропонували особливу форму, „каким образом тех выборных козаков определять и что им иметь надлежит”. „Форму исправностей” прийняла ГВК, доповнила її і розіслала в усі полки. У ній зазначалося, що з „войнських потреб” і якої вартості мусив мати виборний козак. Наприклад, ярмолук вартістю 1,6 руб., жупан – 2 руб., шапку – 30 коп., 3 пари чобіт – 90 коп., пояс – 15 коп., 3 пари сорочок – 60 коп., убране свитне – 20 коп., кожух – 1 руб., опанчу – 60 коп.⁶³

Тож, виходячи з вартості речей, зазначененої у „Формі” 1735 р., козацьке обмундирування мало

складатися з ярмолука із простого грубого сукна, жупана із сукна низького ґатунку на кшталт тузинка, „козацької” шапки, чобіт чорних ялових, пояса вовняного чи полотняного, шароварів з грубого „білосвітного” сукна, білого овчинного кожуха та опанчі з товстого, цупкого сукна або бурки. Крім того ГВК за згодою полковників і старшини затвердила також синій колір як мундирний для усіх козацьких полків. Тепер виборні козаки вирізнялися з-поміж козацьких підпомічників, а також компанійців (найманої кінноти), що отримали тоді мундири зеленого кольору. Таким чином, усі козаки мали однакові сині жупани як мундир, або „барву”⁶⁴. Починаючи з 30-х рр. XVIII ст. крій і деталі козацького жупана зазнають певних змін, які відповідали змінам у польському жупані, але водночас відзеркалюють еволюцію каптана-бешмета у східній моді⁶⁵. Полки ж різнилися кольором і деталями інших предметів строю (шапок, верхніх калтанів, предметів амуніції), що їх визначав полковий уряд. На жаль, ми не маємо даних, на які можна було б спиратися, пояснюючи підставу уніфікації козацьких каптанів за кольором, тобто запровадження мундира. Припускаємо лише: оскільки „малоросійські” козаки вже не виступали окремою військовою одиницею у походах, постала потреба виокремити їх з-поміж інших нерегулярних військ російської армії.

Вже указ російського командування від лютого 1736 р. велів спорядити в похід (для участі у Російсько-австро-турецькій війні 1736 – 1739 рр.) 20 тис. виборних козаків у повній готовості в усіх воїнських потребах по „формі”, в тому числі в одежі та взутті. Сотники мали перевірити спорядження козаків кілька разів, тримаючи до самого походу їх під наглядом, аби рівень матеріальної готовості не знизився⁶⁶.

Маємо деякі відомості про особливості козацького службового строю по окремих полках на час Шведського походу 1741 – 1743 рр. Так, згідно з ордерами Стародубської полкової канцелярії про підготовку до походу, розісланими в усі сотенні правління в середині березня 1741 р., кожен козак мав вирушати в похід з двома кіньми, належною зброєю і з „одежою негнюсною”, відповідно до поданої „Форми”. За останньою до обмундирування старадубського козака входили: жупан верхній новий зі світного сукна, шитий „по польську з вилітами”, а довкола обкладений синьою крашеною, та спідній жупан з сукна синього, обидва жупани – завдовжки до літки; шаровари світні білі, чоботи козацькі і шапки нові, але з „вершками” нижчими від старих торішніх шапок⁶⁷.

Водночас ордером з Лубенської канцелярії, посланим у сотенні правління в перших числах березня 1741 р., рекомендувалося місцевим урядам докласти зусиль, аби на час походу кожен козак мав: „указ-

нуло барву василькову”, шапки з червоними високими „вершками”, оздобленими білими шнурками і маленькими білими „кутасиками” (китичками) зверху, та чорними невеликими околицями; для слоти – опанчу або бурку, кому як подобалося⁶⁸.

За матеріальну готовість виборних козаків особисто відповідали курінні отамани, яких у разі невиконання обов’язків очікував великий штраф (по п’ять рублів за кожного несправного козака!), а в окремих випадках – ще й жорстоке покарання батогами⁶⁹.

У 1740-х роках козацький строївий верхній одяг зазнає змін. Спочатку, як свідчить і наведений приклад з форменим одягом козаків Стародубського полку, замість традиційного ярмолука у багатьох полках було приписано носити верхній каптан-жупан, шитий на кшталт тогочасного польського кунтуша, – з рукавами середньої довжини із розрізами („вильотами”) під пахвами і низьким сторочовим прямим коміром. Причому в офіційному діловодстві при описі козацьких мундирів каптаном і жупаном фактично могли називати як спідній, так і верхній суконний каптан різних видів.

А вже 1744 р. розпочався новий етап у еволюції костюма „малоросійських” козаків. У зв’язку з приїздом в Україну імператриці Єлизавети Петрівни, укази ГВК зобов’язували полкові канцелярії усіх виборців обмундирувати і озброїти найкращим чином і три-

мати їх у повній готовості, а також відібрати по 500 кращих козаків для зустрічі імператриці⁷⁰. З цієї нагоди усім виборним козакам приписано новий мундир, який зберігався практично без змін впродовж наступних двадцяти років. Замість ярмолука або верхнього жупана всі козаки тепер мали блакитну⁷¹ суконну *черкеску* (власне кунтуш черкеського покрою), яка перебрала у жупана функцію основного мундирного одягу. До речі, такі черкески у 1744 р. отримали як мундир і козаки слобідських козацьких полків⁷².

А різнилися полки, як і раніше, кольором і прибором шапок, шароварів і каптанів. Підмітив зміни в козацьких строях і автор „Істории Руссов”, описуючи зустріч імператриці: „Войска сии, быв всегда в своих мундирах, имели тогда новые и состоявшие все одинаково из черкески синего сукна с вылетами и из фуфайки и шаравар по полкам, так же и шапки одной фигуры вышитыя, но при том были по полкам...”⁷³.

У Ніжинському полку, аби вчасно привести козаків у належний вигляд, полковник І.Божич, всупереч усталеній традиції, уклав контракт з ніжинським міщанином на підряд „ліктьового” сукна по 62 коп. за лікоть, а з глухівськими кравцями – шапок по 40 – 50 коп. кожна. Козаки згодом скаржилися до ГВК на полковника, що сукно, а надто шапки (мали коштувати не більше 25 коп.) обійшлися дорожче за їхню реальну вартість⁷⁴.

Отже, верхнім мундиром козаків відтоді стала темно-блакитна суконна черкеска (кунтуш особливого крою), коротка і вузька, з різко означеним станом, як у донських, слобідських і запорозьких козаків верхній одяг з відкідними рукавами черкесо-осетинського типу. Запорожець Микита Корж писав про черкеску як верхній одяг, пошитий по-черкеськи, замість плаща з рукавами, але коротший за каптан. Українська черкеска була завдовжки до літки, облягала щільно тулуб і мала доволі високий, відкритий спереду сторчовий комір та широкі в плечах рукава з проріхами під пахвами⁷⁵. Вона підкреслювала стрункість тіла і відповідала потребам легкоозброєного вершника у військовому житті, що включало і тривалі переїзди, і розвідку, і дозорну службу на аванпостах та форпостах. У черкески, так само як і у кунтуша, суцільно кроєна з частковим підрізом по лінії стану з боків спинка переходила у довгу вузьку „прохідку”, до якої пришивали широкі клини. По боках робили вертикальні прорізні полотняні кишені. Поли від пояса донизу заходили досить глибоко, права на ліву, а в торсі зводилися до одного борта. Застібали черкеску від середини грудей до пояса на малі гаплички і петлі, так, щоб було видно каптан. Широкі в плечах рукава рівномірно звужувалися до зап’ясть і закінчувалися розрізними вилогами завширшки приблизно в долоню, які застібали на гаплички. Під пахвами рукава

мали довгі розрізи до піваршина – „вильоти”, що давало змогу закидати їх за плечі на спину. Черкеску підбивали крашеною, вона могла мати лишти, тобто підпушку (облямівку) на полах і рукавах. Традиційно на полах, прорізах кишень, під пахвами і на „усах” нашивали портяний чи гарусний шнурок. Підперізували черкеску вовняним чи полотняним поясом у традиційний спосіб: кінці не зав'язували вузлом, а закладали спірально навколо талії і випускали позаду⁷⁶.

З цією реформою одяг українських козаків за формуєю наблизився до одягу російських козаків, кавказьких народів і татар (ногайських, казанських, терекських та башкирських). На цій подібності наголошували історики-сучасники⁷⁷.

Немає нічого дивного в тому, що предмети черкеського строю отримали масове поширення серед козаків. Вплив кавказького одягу на козацький є загальнозвізнаним. Щодо донських козаків, то доцільно навіть говорити про повне запозичення гірського бойового комплексу ще у XVI ст. На думку дослідників, значну роль у цьому відіграли, крім усього іншого, психологічні фактори: магія чоловічого воєнізованого побуту й відповідні йому звичаї і традиції (частину яких засвоїли козаки), висока індивідуальна підготовка і мужність гірських воїнів⁷⁸. Є підстави припускати, що саме за посередництва донського і слобідського козацтва в побуті гетьманських козацьких полків

у XVIII ст. набували поширення специфічний крій і окремі предмети одягу черкесів. Причиною цього процесу могли бути воєнні успіхи, зростаюча слава і авторитет Донського війська, яке з другої четверті XVIII ст. очолює неофіційний рейтинг нерегулярних військ російської армії.

Із запровадженням нової форми одягу змінюються вимоги військового керівництва до якості козацьких мундирів: верхній одяг мали шити уже не з простого сукна, а з сукон середнього гатунку – „каруна”, „ліктъового” та „тридцятового”. Метою таких заходів було намаганням властей підкреслити за допомогою одягу елітний статус військового прошарку й тим самим встановити чіткий кордон між козаками і посполитими. Завдяки міцності і високій якості зазначених сукон, козаки могли носити той самий мундир як в походах, так і під час парадів та церемоніальних окázій. У середині XVIII ст., надто в часи правління гетьмана К.Розумовського, змінюються вимоги до матеріальної і бойової готовості українського війська. Козакам почали регулярно учиняти персональний огляд та належну військову екзерцицію (вишкіл)⁷⁹. Нові вимоги відображені, зокрема, вже у перших ордерах новообраниого гетьмана К.Розумовського до полковників. Усі виборні козаки (20 тис.), а також старшина полкова, сотники з сотенною старшиною та значкові товариші мали відтоді бути завжди „во всякої подлежа-

щої им воїнскoй добротѣ и исправности”⁸⁰.

Крім цих заходів, ордером графа Розумовського від 8 квітня 1752 р. рекомендувалося полковим урядам споряджати у далекі походи лише тих виборних козаків, хто „от единого двора собственно всѣми воїнскими потребностями и лошадьми, и негнусним одѣянiem исправлять себе могут без вспоможения от других в воїнских потребностях”. Одяг, зброю і спорядження, приписані по „Формі” 1735 р., козаки мали берегти і використовувати тільки під час служби. Від підпомічників вимагалося „к воїнской службѣ себя справить, поелику кто как изможет, хотя при едних лошадех... и негнусним платем и ружем исправним и протчою аммунѣциею”. Задля цього підпомічники, як і виборні козаки, звільнялися від податків та інших повинностей, які відтоді мали нести „убогшиє” козацькі підпомічники, не спроможні спорядитися належно для військової служби⁸¹.

Але втілити в життя новації повною мірою і в усіх полках було неможливо через об'єктивні причини. Про них йдеться у звіті гадяцького полковника Г. Грабянки гетьманові у відповідь на указ про підготовку до походу 1752 р. Зокрема він зазначив, що в його полку набрати потрібну кількість виборних козаків, які б самотужки могли забезпечити себе добрими кіньми і одягом, буде важко, бо їх багато загинуло під час тривалих

воєн. Ті ж, хто зацілів, здебільшого служать без підмоги і через „скудость и крайное убожество” забезпечити себе належними „войнскими потребами” не можуть. Через ті самі причини і підпомічники не спроможні підготуватися до походу. Як наслідок – у похід спорядили тільки частину козаків, які відповідали прописаним вимогам. Решта ж мала відбувати службу на форпостах⁸².

У окремих полках уряди запровадили особливий мундир і для козаків-підпомічників. Так, у Київському полку споряджені у похід 1752 р. виборні козаки мали за мундир: шапки червоні козацькі, черкески блакитні і кафанки/жупанки сині (короткі жупани); а підпомічники – шапки звичайні червоні з широкою чорною околицею, жупанки сині і черкески сукна простого білого⁸³ (див. іл. на с. 4 обкл.). Такі шапки з чорною смушковою околицею завширшки у дві долоні та низьким півсферичним суконним верхом носили усі категорії служилих людей, що не належали до когорти виборніх козаків, у даному разі вони вирізняли підпомічників. Такий тип шапки побутував в Україні серед різних верств населення у середині XVIII ст., в документації він часто фігурує під назвою „польської”, або „круглої” шапки⁸⁴.

Отже, як засвідчує офіційна документація, до форменого одягу козаків на початку 1750-х рр. належали каптани, черкески і шапки. Решта ж речей у більшості

випадків не мали регламентації щодо кольору і гатунку матеріалів, хоча за конструкцією і розміром були однотипними. Принаймні відсутність припису стосовно штанів можна пояснити тим, що їх майже не було видно з-під верхнього плечового одягу.

К.Розумовський на початку свого гетьманування не планував змінювати тип і колір мундира виборних козаків, що й підтвердив своїм указом від 25 травня 1753 р. у відповідь на запит ніжинського полкового уряду, постановивши обмундирувати виборних козаків, в кого стрій уже зносився, „таким же одноцвітним блакитним мундиром, как и прежде сего оніе мундировани были”⁸⁵.

Одяг командного складу.

Уніфікація козацьких „войнських потреб” не поширилася на убрання і спорядження старшини через привілейований соціальний статус останньої. Старшинський військовий костюм і надалі залишався нерегламентованим за кольором, комплектацією, вартістю, матеріалами й прибором. Проте на початок другої половини XVIII ст. службовий одяг козацької верхівки, за винятком хіба що вищих чинів, наблизився до козацького, відрізняючись від останнього лише якістю матеріалів та оздобленням. Одяг нижчих чинів прикрашали скромніше, ніж старшини середньої і вищої ланки: в „приборі” превалював шовк замість срібла і золота, тканини і хутро використовували теж гірших гатунків. Спочатку про-

цес торкнувся складу службового одягу старшин. Зокрема, у 40-х рр. XVIII ст. місце кунтуша посіла черкеска, що відтоді стає обов’язковим специфічним службовим одягом української військової верстви, незалежно від соціального положення і рангу особи. Натомість кунтуш з 50-х рр. у Гетьманщині набуває статусу цивільного шляхетського одягу. Нижчим козацьким чинам аж до військового товариша не дозволялося носити кунтуш до відставки, або „абшида”. А вищі чиновники могли одягати його тільки у вільний від служби час. Від черкески кунтуш тепер відрізнявся тим, що його довжина, форма рукавів і коміра, колір, матеріали та оздоблення залежали від уподобань і статків власника⁸⁶.

Незначні зміни торкнулися окремих елементів старшинського жупана і кунтуша та вибору тканин і „прибору” для них. Службові каптани шили з сукна, китайки, канекасу (літні), оздоблювали лиштвами атласними, оксамитовими, грезетовими, вибоковими, обшивали шнурком шовковим, срібним чи золотим, рідше – позументом⁸⁷.

Кунтуш впродовж 30 – 50-х рр. XVIII ст. не зазнав істотних змін порівняно зі зразками попередніх років. За винятком хіба що форми рукавів, коміра і крою спинки⁸⁸. Стройові кунтуші, як і пізніше черкески, застібали до грудей і підперізували поясом. За тогочасною модою поли разом із сторчовим коміром відгортали так, щоб було видно лиштви і жупан. Рукава

Портрет Михаїла Милорадовича, гайдяцького полковника (1715 – 1726 рр.). Невідомий художник. Друга пол. XVIII ст. НМІУ. Інв. № М-425.

зазвичай закидали за плечі. Кунтуш, як і каптан, з 1740-х років застібали не на великі літі гудзики, як раніше, а на малі басонні з накидними петлями або ж на гаплики⁸⁹.

Кунтуш і черкески вже шили переважно із сукна вищого і середнього гатунку, зрідка – з канавацю чи гранітури. Тільки лиштви до них робили часто оксамитові, злотоглавні і срібноглавні. За західною модою козацька старшина почала обшивати кунтуші і черкески позументом або галуном – довкола чи на полах, на кінцях рукавів, під пахвами, а також на „вусах”. На грудях часто нашивали великі і менші золоті чи срібні декоративні петлиці до п'яти пар, а також вишиті золотом й сріблом шлейфи з вузликами і китицями,

Портрет графа Кирила Розумовського, гетьмана Малоросії (1750 – 1764 рр.). Невідомий художник. Друга пол. XVIII ст. Гатчинський палац,

– за прусською і голштинською модою 50 – 60-х рр. XVIII ст.⁹⁰

У цей період, як і раніше, командні чини під час служби підперізували одяг довгими і широкими поясами (штаметовими, гарусовими, верблюжими, шальовими, тафтяними і канавацовими), закладаючи кінці назад⁹¹. З кінця 40-х рр. XVIII ст. на передній частині пояса інколи робили великий виток-перехоплення, за польською (первісно черкеською) модою.

Вищі чини часто пов’язували на ший галстук – білий або чорний. Цивільні урядовці іноді носили галстук поверх жупана, випустивши попереду кінці – такою була мода на початку XVIII ст.

Проте, за винятком галстука, західноєвропейський, або „німець-

кий” одяг чи окремі його складові⁹² у першій половині XVIII ст., як загалом і пізніше, не отримали поширення в побуті козацької старшини. Принаймні, у відомих нам реєстрах старшинського майна, діаріушах та на старшинських портретах „німецький” стрій трапляється дуже рідко, переважно в гардеробі шляхетської молоді, бунчукових товаришів, цивільних урядовців та приватних служителів військової еліти⁹³. Старшина якщо і носила його, то лише під час перебування за кордоном у мирний час.

Єдиний з українських вищих урядовців, хто віддавав перевагу „німецькому” вбранню, був гетьман Кирило Розумовський, що зумовлювалося певними реаліями його життя⁹⁴. Загальністю, що він був у близьких стосунках з голштинським принцом і майбутнім імператором Петром III – палким шанувальником прусської воєнної школи й Фрідріха II. Саме цим можна пояснити з'яву у 50-х рр. XVIII ст. в одязі гетьмана окремих елементів голштинської/prusської моди, які не були поширені тоді серед російської аристократії, в тому числі і при дворі⁹⁵.

Вартій уваги той факт, що на портретах Кирило Розумовський зображений у строї, витриманому у синьо-червоно-білих або червоно-білих кольорах, що відповідають геральдичним (гербовим) барвам гетьмана⁹⁶.

Закінчення буде

ПРИМІТКИ

- 1 История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, Архиепископа Белорусского. – Москва, 1846. – С. 244.
- 2 Рубан В. Краткая летопись Малой России. Изъявление настоящего образа правления Малая России. – Санкт-Петербург; 1777. – С. XVII.
- 3 Шафонский А. Черниговского наместничества Топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России... 1786 года: В 2-х частях. – К.; Москва, 1851. – С. 66 – 67.
- 4 Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и прочих достопримечательностей / Пер. с нем. 2-е изд. испр: В 4-х частях. – Санкт-Петербург, 1799. – Ч. IV. – С. 333, 334, 341.
- 5 Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским // Киевская старина. – 1984. – № 7 (5–16), № 8 (17–32), №9. – С. 16–17, 33.
- 6 Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – 577 с.
- 7 Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 21 – 22.
- 8 Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и её народе и козаках вообще..., 1785 – 86 года. – Москва, 1847. – Ч. IV.
- 9 Бантиш-Каменский Д. История Малой России: В 3-х частях. – 3-е изд. – Москва, 1842. – Ч. III. – С. 589 – 590; Апанович О. Зазнач. праця. – С. 43 – 46; Дядиченко В.А. Украинское казацкое войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава (к 250 – летию Полтавского сражения). – Москва, 1959. – С. 249; Відділ рукописів Російської державної бібліотеки, м. Москва (далі – ВР РДБ). – Ф. 159. – Спр. 2908 (3147). – Арк. 2.
- 10 Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – Krakow, 1988. – S. 27.

- 11 Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709. – 2-ге вид., доп. – К.; Полтава, 1995. – С. 125; Агафонов О.В. Казачий війська Российской империи. – Москва, 1995. – С. 15.
- 12 Див.: Славутич Е.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження: Дис... канд. іст. наук. 07.00.06. – Рукопис. – С. 39 – 42, 290 – 293.
- 13 Кресін О. Хозаризм український // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 166 – 167.
- 14 Бовгиря А. Етногенез українського народу крізь призму козацько-старшинського історіописання XVIII ст. // Слов'янські обрї. – К., 2006. – Вип. 1.– С. 276 – 278.
- 15 Славутич Е.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 43–44; Миргородський краснавчий музей. – Інв. № 112; Харківський державний історичний музей (далі – ХІМ). – Інв. № ТК-619; Переяславський державний історичний музей (далі – ПДІМ). – Інв. № ВХ – 19; Національний музей історії України (далі – НМІУ). – Інв. № Т - 4542; Чухліб Т. Гетьман С. Кунинський у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683 – 84 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть. – К., 2000. – С. 323–324. – Мал. 12. Зображення походу козаків під проводом С. Кунинського на турецько-татарські володіння. Грудень 1683 – січень 1684 р. Фрагмент гравюри Й.Лерха, Й.Ньюпорта. 1684 р., Австрія; Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в. – Москва, 1955. – С. 673. – Рис. А.Вестерфельда. Українські козаки, 1651 р.; Кріп'якевич І. З козацької сферагістики. – Б. р. й м. – Рис. 1 – 7; Ситий І. Гетьманські універсалы й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Пам'ятки України. – 2001. – № 1–2. – С. 149 – 151; Білецький П. Український портретний живопис XVII – XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. – К., 1968. – С. 228, 237; Matejko J. Ubiory w Polsce. 1200 – 1795. – Krakow, 1967 (przedruk 1860 р.). – С. 226; Тананаева Л.И. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. – Москва, 1979. – Рис. 62, 87, 91, 89, 92; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – Wrocław – Warszawa, 1968. – С. 503, 514, 827; Яворницький Д.І. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 203 – 205.
- 16 Україна – козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітлинах/ В.В.Недяк (авт.-упоряд., керівник проекту, худож., фото, ілюстр.), В.О.Щербак та ін. – К., 2004. – С. 611, 972; Білецький П. Український портретний живопис XVII – XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. – К., 1968. – С. 208.
- 17 Український центр народної культури „Музей Івана Гончара” (далі – МІГ). – Інв. № КН – 1198; Російський державний архів давніх актів, м.Москва (далі – РДАДА). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 37; Стороженки: Фамильний архів. – К., 1908. – Т. VI. – С. 2, 208; Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – С. 23; Żygulski Zdzisław (jun). „Lisowczyk” Rembrandta – studium ubioru i ozbrojenia // Biuletyn historii sztuki. – Warszawa, 1964. – № 2. – Il. 22-23; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów... – С. 514, Рис. 606 а); Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII – XIX вв. – Нальчик, 1974. – С. 75.
- 18 Славутич Е.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 45 – 46; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, м. Київ (далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – Спр. 18619а. – Арк. 4; Спр. 18935. – Арк. 254; РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 37; Спр. 169. – Арк. 241–242; Спр. 128. – Арк. 127–129, 144–146; Стороженки: Фамильный архив. – Т. VI. – С. 168, 201, 211; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библи-

- отека, издаваемая Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. VIII. – С. 1026, 1092, 1128, 1165 – 1167, 1187; Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, 1720. – К., 1864. – Т. IV. – С. 119; Бытовая малорусская обстановка в документах XVII – XVIII ст. // Киевская старина. – 1887. – №10. – С. 352, 356.
- 19 Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 46–47; Чухліб Т. Зазнач. праця. – С. 323 – 324. – Мал. 12; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України в м. Києві). – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 993. – Арк. 18, 125; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow za panowania Augusta III. – Drugie wyd.: W 4 t. – Petersburg; Mohylew, 1855. – Т. III. – С. 162; Познанський Б. Одежда Малороссов // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902 г. – Москва, 1905. – С. 195–196; Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. II. – С. 593.
- 20 ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 18935. – Арк. 367; Стороженки: Фамильный архив. – Т. VI. – С. 76, 169; РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1714 р. – Спр. 21. – Арк. 1; Шафонский А. Черниговского наместничества Топографическое описание... – С. 32; Бабенко А.А., Леуцкий В.П. Традиционный мужской костюм кубанских казаков. – Краснодар, 2007. – С. 19.
- 21 Тботи даного типу здавна були поширені на Кавказі у адигів, грузинів і осетинів, а також у інгушів, чеченців і калмиків. На наше переконання, їх українські козаки XVI ст. успадкували безпосередньо від дніпровських етнічних адигів- „черкасів”, тобто черкесських козаків, що оселилися у Середньому Подніпров’ї на південні від Києва в пізнє середньовіччя внаслідок воєнного відходу з Північного Кавказу. Див.: Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст.: Навчальний посібник /Д.Я. Телегін, І.С. Винокур,
- О.М. Титова та ін. – К., 1997. – С. 85; Свєніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – С. 172 – 173. – Рис. 31. 5 – 8; Познанський Б. Зазнач. праця. – С. 197, 199–200; Казаки в изображении иностранных художников // Казачий круг: альманах. – Москва, 1991. – Вып. 2. – Рис. 3; Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа. XVII – XX вв. – Москва, 1989. – С. 33; Равдонікас Т.Д. Очерки по истории одежды населения Северо-Западного Кавказа (V в. до н.э. – конец XVII в.). – Ленинград, 1990. – С. 72–73; Львівський державний історичний музей (далі – ЛІМ). – Інв. №№ ШР – 441, ШР – 442, Мт – 285, Мт – 286, Мт – 287; НМІУ. – Інв. № В – 20/18, В – 20/361; Україна – козацька держава... – С. 710.
- 22 Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 47, 295 – 296; Ситий І. Гетьманські універсалы й печатки... – С. 149 – 151; Шафонский А. Черниговского наместничества Топографическое описание... – С. 33; Георгій И.Г. Зазнач. праця. – Ч. IV. – С. 343; Познанський Б. Зазнач. праця. – С. 197, 200; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – С. 169; Стороженки: Фамильный архив. – Т. VI. – С. 76, 158.
- 23 Див.: Андріянов И. Заметка казака об обмундировании, вооружении, снаряжении и полевой службе казаков // Военный сборник. – 1879. – № 3 – С. 70; Девятова М.В. Берегите спину. – Санкт-Петербург, 1991. – С. 36–37; История народов Северного Кавказа с древних времён до конца XVIII в. – Москва, 1988. – С. 470–471.
- 24 Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 48; Чухліб Т. Зазнач. праця. – С. 323 – 324. – Мал. 12; Ситий І. Гетьманські універсалы й печатки... – С. 149–151; Стороженки: Фамильный архив.. – Т. VI. – С. 211; Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 года: Черниговская губернская архивная комиссия. – Чернигов, 1914. – № 14. – С. 94; Николаєва Т.А. Українська народ-

- ная одежда. Среднее Поднепровье. – К., 1987. – С. 64 – 66.
- 25 Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – S. 159 – 160; Ситий І. Гетьманські універсальній печатки... – С. 149 – 151, 152; ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19303. – Арк. 307.
- 26 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 56. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк 8 – 10.
- 27 Познанський Б. Зазнач. праця. – С. 194; Николаева Т.А. Зазнач. праця. – С. 34–36; Полтавський обласний краєзнавчий музей. – Інв. № ТК – 1934; ЛІМ. – Інв. № Ж – 1483; Дніпропетровський державний художній музей. Портрет запорозького писаря І.Я.Невінчаного. Невідом. художник, 1770-ті рр. Експозиція; Україна – козацька держава... – С. 227. Ми поділяємо думку Б.Познанського, який вважає, що українська сорочка, яка побутувала в козаків, має турецько-татарське походження і разом зі звичаєм заправляти її поділ у широкі очіурні штани була занесена в Україну кочівниками – торканими, берендеями, каракалпаками, половцями, або ж запозичена українськими козаками безпосередньо від татар.
- 28 Источники для истории Запорожских Козаков: В 2 т. / Д.И. Эварницкий. – Владимир, 1903. – Т. I. – С. 221, 273; Стороженки: Фамильный архив. – Т. VI. – С. 45; Жолтовский П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI – XVIII ст. – К., 1958. – С. 27. – Рис. 13.
- 29 З кінця XVII до середини XVIII ст. у Гетьманщині на позначення такого плаща з рукавами і побутувала назва ярмолук (з тур. ягмурлук – плащ-дошовник, опанча; польськ. jamurlach, jarmuluk; рос. емурлук, ямурлук), очевидно, внаслідок тривалих воєнних контактів з турецьким військом. Термін кобеняк (польськ. kopieniak, kierieniak через угор. коренуег, з тур. käpänäk, кирг. керänäk, адиг., балкар. gebenek – плащ від дощу), поширений на Правобережній Україні, на Лівобережжі писемні джерела майже не згадують в цей час, і тільки в другій половині XVIII ст. він витіснив стару назву, існуючи паралельно з новою – кирея (з тур. кереге, кереке – широкий плащ). Див.: Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 50 – 51, 296 – 297; Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го века. – Вып. 1. – С. 179; Шафонский А. Черниговского наместничества Топографическое описание... – С. 32; Георги И.Г. Зазнач праця. – Ч. IV. – С. 342 – 343; Познанский Б. Зазнач праця. – С. 207 – 208; Стороженки: Фамильный архив. – Т. VI. – С. 201; Акты Бориспольского мейского уряда 1612 – 1699 гг. – К., 1892. – С. 98; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – К., 1893. – Ч. I. – С. 97; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1160.
- 30 Свешников И.К. Битва под Берестечком. – Рис. 33. 13, 21.
- 31 История Украины в документах и материалах. – К., 1939. – Т. 2. – С. 268 – 269; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – АЮЗР). – Санкт-Петербург, 1879. – Т. 11. – С. 23; Стороженки: Фамильный архив. – Т. VI. – С. 257; Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Вып. 2: Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. – Москва, 1979. – С. 59; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. II. – S. 106 – 107; Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов... – С. 149, 197, 266; Бабенко А.А., Леуцкий В.П. Зазнач. праця. – С. 65; Gloger Z. Encyclopedia staropolska ilustrowana: W 2 vol. (T. I – IV). – Warszawa, 1958 (przedruk 1900 – 1903). – Т. I. – S. 216; Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа. XVIII – XX вв. – Москва, 1989. – С. 17; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачев: В 4 т. – 2-е изд., стереотип. – Москва, 1987. – Т. 4. – С. 559.

- 32 Георгі І.Г. Зазнач праця. – Ч. IV. – С. 342 – 343; Стороженки: Фамільний архів. – Т. VI. – С. 83, 112; ЛІМ. – Інв. № ТК – 3719].
- 33 Кривошея В.В. Персональний склад і генеалогія української козацької старшини (1648 – 1782 рр.): Автoreф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06. – К., 2006. – С. 13, 26.
- 34 Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская. – Санкт-Петербург, 1846. – С. 50 – 52.
- 35 Описъ движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1040, 1046, 1139, 1183; Бытовая малорусская обстановка в документах XVII – XVIII ст... – С. 355; Славутич Е.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 55 – 56.
- 36 IP НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 1. – Арк. 5, 39 зв.
- 37 Описъ движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1040, 1140; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков // Чтения Общества истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1862. – Кн. 3. – С. 25.
- 38 Славутич Е.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 58 – 60.
- 39 Там само; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów... – Rys. 651; Україна – козацька держава... – С. 724, 625; Чухліб Т. Зазнач праця. – С. 323 – 324. – Мал. 12; IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 53082 (Лаз 12 7). – Арк. 212; Ф. I. – Спр. 58419; Ф. II. – Спр. 18619. – Арк. 6; Бытовая малорусская обстановка в документах XVII – XVIII ст... – С. 351; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1027, 1061, 1188, 1110; Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – Krakow, 1988. – S. 26.
- 40 Національний художній музей України, м. Київ (далі – НХМУ). Портрет Петра Івановича Войцеховича, сотникагород-
- ницького і бунчукового товариша. Невідом. художник, 1730-ті рр. Інв. № Ж – 787; Портрет Степана Васильовича Родзянки (1687 – 1736), Миргородського полкового обозного у 1711 (?), 1735 – 1736 рр. Невідом. художник, 1730-ті рр. Інв. № Ж – 414.
- 41 Бытовая малорусская обстановка в документах XVII – XVIII ст... – С. 346, 359; IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 58127. – Арк. 1 зв., 2, 3 зв.; Ф. XIV. – Спр. 128; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1027, 1068, 1165.
- 42 Бытовая малорусская обстановка в документах XVII – XVIII ст... – С. 351; IP НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 1. – Арк. 60 зв.
- 43 IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 53082 (Лаз. 12 7). – Арк. 212.
- 44 АЮЗР. – Т. 11. – С. 23; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1069; Свешников И.К. Битва під Берестечком. – Рис. 33. 13, 21.
- 45 Z Dziejow Ukrainy / Red. Waclawa Lipinskiego. – Krakow, 191. – S. 309; Україна – козацька держава... – С. 611, 368; Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / В.Б. Антонович и В.А. Бец. По коллекции В.В. Тарновского. – К., 1883. – Табл. 14, 15; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1025; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – К., 1895. – Ч. III. – С. 131; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... – С. 17; IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 55718 (Лаз 41 5). – Арк. 427; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753). – К., 1884. – С. 87, 124; АЮЗР. – Т. 13. – 1884. – С. 308.
- 46 Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. Альманах соціальної історії.

- К., 2003. – Вип. 2. – С. 203 – 204; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч. I. – С. 23; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – S. 171–172; Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 65; Алексєєва М.А. Гравюра петровского времени. – Ленинград, 1990. – С. 23 – 24.
- 47 Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996. – С. 161.
- 48 Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1094, 1160; Величко Самоил. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, 1720. – Т. IV. – С. 131; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч. I. – С. 97; Левинсон-Нечаева М.Н. Одежда и ткани XVI – XVII веков // Государственная оружейная палата Московского Кремля: Сб. науч. трудов. – Москва, 1954. – С. 324.
- 49 Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1038, 1040, 1049, 1199, 1167; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... – С. 18; IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 55718 (Лаз 41 5). – Арк. 428; РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1714 р. – Спр. 21. – Арк. 1; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч. I. – С. 285; Ч. III. – С. 29; Білецький П. Зазнач. праця. – С. 116; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – S. 162 – 163.
- 50 Свєнников І.К. Битва під Берестечком. – Рис. 31.9, 31.7. – С. 172; Україна – козацька держава... – С. 972; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1040, 1168; Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, 1720. – Т. IV. – С. 120, 131; IP НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 1. – Арк. 5; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч. I. – С. 146, 150, 232; Назаревский В.В. Двухсотлетие Полтавской битвы. 27-е июня 1709 – 1909. – 2-е изд. с 42 рисун-ками. – Москва, 1909. – С. 41; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – S. 164; Білецький П. Зазнач. праця. – С. 132; НХМУ. Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського, стародубського полковника з 1689 по 1706 р. Невідомий художник, перша половина XVIII ст. Інв. № Ж – 179; Україна – козацька держава... – С. 968.
- 51 Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1056, 1081, 1095, 1114, 1116, 1140, 1190; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... – С. 32; IP НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 1. – Арк. 36 зв., 60 зв.
- 52 Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1048, 1057, 1079, 1095; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч. I. – С. 54, 153, 192.
- 53 Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1075, 1184; IP НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 1. – Арк. 5; Ф. I. – Спр. 55718 (Лаз 41 5). – Арк. 428; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка... – С. 98, 203, 417; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч. III. – С. 29, 196; К.; Львів, 1913. – Ч. IV. – С. 121, 125.
- 54 Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1042, 1055, 1079, 1140, 1147, 1149, 1168; IP НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 1. – Арк. 5; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – К., 1895. – Ч. II. – С. 264; Ч. III. – С. 15, 146; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка... – С. 66, 157, 274.
- 55 IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 55718 (Лаз 41 5) – Арк. 428; Летин С. Война камзолов и телогреек // Империя истории. – 2002. – № 3. – С. 19; Стамеров К.К. Нариси з історії костюмів: В 2-х ч. – К., 1978. – Ч. II. – С. 81, 112; Дніпропетровський державний художній музей. Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Невідомий

- художник. XVIII ст. Інв. № Ж-551, № 754; НМІУ. Портрет гадяцького полковника М.І.Милорадовича (1715–1726). Невідомий художник, II пол. XVIII ст. Інв. № М-425.
- 56 Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С. 186; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии, издаваемые под ред. Н.П. Василенка. – Вып. II. Экстракт из указов, инструкций и учреждений. Собрано в Правительствующем Сенате, по малороссийской экспедиции. 1786 года. – Чернигов, 1902. – С. 237.
- 57 Історія українського війська / І. Крип'якевич та ін. – 5-те вид., змін. і доп. – К., 1994. – Т. I. – С. 302.
- 58 У 1711 р. близько 6 тис. козаків було відправлено у Прутський похід під командою Д.Апостола. По закінченні шведської війни Петро I почав війну з Персією, що тривала до 1731 р. Знову була заличена значна кількість козаків для військових операцій. У 1722 р. вислано 10 тис. козаків під проводом Д.Апостола в Дербентський похід, на перський кордон у Закавказзя. В 1723 р. знову 10 тис. козаків під командою лубенського полковника Андрія Марковича брали участь у Сулацькому поході над р.Сулаком, коло твердині св. Хреста. У 1724 р. туди ж відправлено нових 10 тис. козаків на чолі з М.Милорадовичем. А в 1725 р. було споряджено 2 тис. кращих кінних козаків в Гілянський похід, за Дербент. (Див.: Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – С. 43; ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 654. – Арк. 9). В 1729 р. фельдмаршал граф Мініх спорядив на спорудження ровів і валів від Дніпра до Донця 20 тис. козаків. А у 1733 р. з фельдмаршалами Лассієм й Мініхом відряджено у Польщу на підтримання при владі Августа III 13 тис. козаків під проводом генерального обозного Якова Лизогуба і прилуцького полковника Галагана (Див.: Аркас М. Історія України-Русі. – Петербург, 1908. – С. 309, 311, 312; Історія українського війська. – Т. 1. – С. 302; ЦДІА України в м. Києві – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4838. – Арк. 94).
- 59 Апанович О. Зазнач праця. – С. 11, 14; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – С. 29, 43; Агафонов О.В. Казаччи войска Российской империи. – Москва, 1995. – С. 16; ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 3159 (3416). – Арк. 1 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4838. – Арк. 86.
- 60 Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722 – 1727) // Середньовічна Україна. – Вип. 1. – К., 1994. – С. 148.
- 61 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4838. – Арк. 9, 56, 85.
- 62 ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 51423 – 51497 (Лаз 8 2). – Арк. 4, 5, 34; Апанович О.М. Зазнач праця. – С. 21 – 23.
- 63 Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С. 186; Апанович О.М. Зазнач праця. – С. 21–22; ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 51191 – 51422 (Лаз 8 1). – Арк. 60-62; РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 41.
- 64 Барвою (з польськ. *barwa*) ще з середини XVI ст. на території Речі Посполитої, включаючи і українські землі, а пізніше і в новоутвореній козацькій державі, називали ліврею, періодично жалуваний вельможними господарями або урядом службовий одяг найманіх приватних слуг і надвірних служителів (в тому числі і надвірного війська), який виготовляли за єдиним зразком й у відповідній колірній гамі, що часто включала гербові кольори господаря-сюзерена. А з кінця XVI ст. барвою також називали приписаний урядом для військовиків формений одяг (комплект уніфікованих предметів одягу), власне мундир/уніформу. (Див.:

Gloger Z. Encyclopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1900. – T. 1. – S. 124; Golembiowski L. Ubiory w Polszcze od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych sposobem Dykcyonarza ułożone i opisane. – Warszawa, 1830. – S. 119; Żygulski Zdzislav (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – S. 17).

Termін мундир (рос. мундир, з нім. die montur, від фр. monture – одяг, спорядження, постачання) увійшов до українського лексикону через російську мову на початку XVIII ст. і з того часу почав уживатися паралельно з традиційною назвою „барва”, позначаючи комплекс офіційно встановлених (приписаних) предметів службового обмундирування.

У вузькому значенні барва, або мундир – суконний спідній чи верхній каптан визначеного кольору і фасону, що ніс інформацію про рід війська, професію (вид служби) і чин або посаду його власника, тобто той обов'язковий одяг, що виконував розпізнавальну функцію.

- 65 Зміни торкнулися крою і форми рукавів, коміра, а головне – застібки жупана. Рукава стали коротшими, середньої довжини – до одного аршина. Залишаючись широкими в плечах, вони тепер не мали традиційних „крилеть”, а звужувалися поступово, по прямій чи по незначній дузі, до вузьких зап'ять, застібалися на гаплички біля самої кисті. На кінцях вже не було мисика, натомість з'явилися невеликі круглі вилоги, підшніті іншою тканиною. Замість густої застібки на гудзики каптан отримав на початку 1730-х років криту застібку на металеві гаплики, пришиті по внутрішньому краю правої полі. Неширокий сторчовий комір зі скопечними кінцями до кінця 40-х рр. XVIII ст. поступився місцем трохи підвищенному, глухому сторчовому коміру, застібнутому на один – два гудзики чи гаплики з металевими бабками (петлями) або шнуром вимінами накидними петельками. Ліва пола вгорі стала розшириною, завершуючись клином, який заходив до правого плеча

при загортанні; обидві полі від пояса помітно розширювалися донизу. Спинка, так само як і передки, підрізалася у стані, завершуючись „прохідкою” в 15 – 20 см, нагадуючи крій спинки кунтуша. Але на тлі цих нововведень, загальний силует каптана залишилися практично без змін. Підбивали каптан, як і раніше, по рукавах і спині товстим полотном, а в полах підшивали чи тільки підпушували крашеною, гарусом або кіндяком. Див.: Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 355–356; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка... – С. 42, 102; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów... – S. 686; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России... – Ч. IV. – Рис. „Знатный малороссийский шляхтич”; Білецький П. Зазнач. праця. – С. 208.

- 66 ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 51423 (Лаз. 8 2). – Арк. 4–5; Спр. 51442 (Лаз. 8 2). – Арк. 34; Апанович О. Зазнач. праця. – С. 43.
- 67 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 223. – Спр. 406. – Арк. 2.
- 68 ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 20823. – Арк. 1.
- 69 ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 20823. – Арк. 1 зв.; ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1043. – Арк. 17.
- 70 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19303. – Арк. 303 – 304.
- 71 Тогочасне „блакитне” чи „голубе” сукно зараз бі назвали синім або навіть темно-синім.
- 72 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 8, 44.
- 73 ВР РДБ. – Ф. 152. – Спр. 32 (М. 1136). „История Руссов или Малой России. Сочинение 1769 г.” – С. 440. Уривок з рукописного примірника 1840 р., що зберігається у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки, деяко відрізняється за орфографією і змістом від опублікованого 1846 р. у Москві, порівн.: „...которые состояли все одинарные: из черкески синяго сукна с вылетами, и из куфайки и шаровар по полкам,

- тоже и шапки одной фигуры вышины, но при том были по полкам" (История Руссов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, Архиепископа Белорусского. – С. 244) і є, на нашу думку, близичним до оригінального джерела.
- 74 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19303. – Арк. 306–309, 311.
- 75 Під впливом військової моди крій черкески поширився і на буденні свити українських козаків та інших верств населення. Не оминуло увагою цей факт й історики другої пол. XVIII ст., зокрема: А.Шафонський, О.Рігельман, М.Аntonовський (Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – S. 162; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России... – Ч. IV. – С. 87; Георгій И.Г. Зазнач. праця. – Ч. IV. – С. 343). За твердженням вітчизняних етнографів Б.Познанського і Ф.Вовка, у багатьох місцевостях східних та південно-східних регіонів України і 150 років потому селянську свиту називали черкескою і вона зберігала властиві козацькій черкесці крій, формуюзастібку. Збережені автентичні зразки тогочасних свит підтверджують ці відомості (Познанський Б. Зазнач. праця. – С. 205 – 206; Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа... – С. 585; ЛДІМ. – Інв. № ТК –1952). По суті така свита служила козаку домашнім варіантом черкески, відрізняючись лише гатунком сукна і підбою, відсутністю „вильотів”, інколи трохи більшою довжиною.
- 76 Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я.Ломиковским... – С.33; Устное повествование бывшего запорожца... Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – С. 28 – 29; Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца /Д. Яворницкий // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 500–501; Яворницкий Д.І. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 205 – 206; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – S. 166–168, 177; Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII – XIX вв. – Нальчик, 1974. – С. 75; Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 122, 357; Студенецкая Е.Н. К вопросу о национальной кабардинской одежде // Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института.– Нальчик, 1948. – Т. IV. – С. 227, 229; Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа... – С. 27, 28, 30, 39. – Рис. 1; История украинского війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)... – Т. I. – С. 337 – 338; Познанский Б. Зазнач. праця. – С. 205 – 206; Николаева Т.А. Зазнач. праця. – С.66; Gutkowska Rychlewska M. Historia ubiorów... – S. 659, 868; Rys. 651, 750, 751 а-с, 760 а, в; ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 67. – Арк. 302; Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II // Киевская старина. – 1887. – № 9. – С. 91, прилож. №4. – С. 199; Казаки в изображении иностранных художников //Казачий круг: альманах. – Москва, 1991. – Вып. 2. – Рис. 4; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России... – Ч. IV. – С. 236 – 237; Маркевич Я.М. Записки о Малороссии, её жителях и произведениях // Глухів і Глухівщина в історії Українського національного відродження. – К., 1999. – С. 137.
- 77 Горленко В.Ф. Об этнониме черкасы в отечественной науке конца XVIII – I половины XIX в. // Советская этнография. – 1982. – № 3. – С. 102 – 103, 104; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. – Ч. IV. – С. 87; Георгій И.Г. Зазнач. праця. – Ч. IV. – С. 236 – 237; Маркевич Я.М. Записки о Малороссии, её жителях и произведениях // Глухів і Глухівщина в історії Українського національного відродження. – К., 1999. – С. 137.
- 78 Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков. – 2-е изд. – Краснодар, 2002. – С. 4; Ригельман А. История или Повествование о донских казаках, 1778 года. – Москва, 1846. – С. 137.
- 79 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 10–10 зв., 11; Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 148. – Арк. 7, 28 –

- 56; Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13490. – Арк. 2; Оп. 3. – Спр. 14412. – Арк. 2; Оп. 3. – Спр. 14411. – Арк. 8.
- 80 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 10 – 12, 16; Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 148. – Арк. 7, 28–29.
- 81 Там само. – Оп. 1. – Спр. 993. – Арк. 17; Спр. 253. – Арк. 8 – 9.
- 82 Там само. – Спр. 993. – Арк. 24, 65 – 76, 111.
- 83 Там само. – Оп. 1. – Спр. 993. – Арк. 120, 125, 130.
- 84 Там само. – Ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 68. – Арк. 152; Спр. 80. – Арк. 249–250; Gutkowska-Rychlewska M. – Pl. V, S. 521; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – S. 159–160; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России.... – Ч. IV. – Рис. 8; Познанський Б. Зазнач. праця. – С. 189.
- 85 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11839. – Арк. 1, 3.
- 86 Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским... – С. 33; ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 2051 – 2086 (ун. 113). – Арк. 2; Славутич Е.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 126; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка... – С. 40, 42, 81, 87, 102, 124, 128, 225, 269, 318, 356, 417; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч. IV. – С. 121, 125; ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 55718 (Лаз 41 5). – Арк. 428; Ф. I. – Спр. 53112 (Лаз. 12 7). – Арк. 299; Ф. I. – Спр. 62657 (Лаз. 106). – Арк. 191 зв. – 193, 195 – 197; Ф. II. – Спр. 3584. – Арк. 1; ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 7; Любецкий архив графа Милорадовича. – К., 1898. – Вип. 1. – С. 21.
- 87 Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III – S.177; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка... – С. 103, 105, 142, 186, 250, 281, 353, 420, 421; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч. III. – С. 132, 141, 308; – Ч. IV. – С. 121, 122, 125, 135, 223, 289; ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 58456; Спр. 62657 (Лаз. 106). – Арк. 191 зв. – 192, 195 – 197; Ф. XXVIII. – Спр. 1. – Арк. 3 зв.; РДАДА. – Ф. 248. – Спр. 1816. – Арк. 137, 140; ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 64. – Оп.1. – Спр. 577. – Арк. 41 – 42; Приватні листи XVIII ст. /В.А.Передрієнко. – К., 1987. – С. 82; Лазаревский А. Материалы для истории общественного и частного быта в Малороссии XVIII века // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – Кн. 11. – Отд. III. – С. 86.
- 88 Дуже розширена клинами юбка кунтуша виглядала позаду трохи мішкуватою. Рукава стали коротшими, середньої довжини, але залишилися широкими в плечах. Завершувалися досить широкими прямыми розрізними вилогами. Кунтуш відтепер оснащувався коміром сторчовим у 3 – 4 пальці з прямыми чи скоченими кінцями.
- 89 Аркас М. Історія України-Русі. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 289, 313; Україна – козацька держава... – С. 722, 226; 953, Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorow... – S. 686; Rys. 2. – S. 829; Rys. 750; S. 655-657. – Rys. 751 а-с; Тананієва Л.И. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. – Москва, 1979. – С. 235. – Рис. 91.
- 90 Дневник генерального хоружого Николая Ханенка... – С. 25, 36, 37, 40, 76, 89, 102, 105, 128, 129, 154, 173, 176, 177, 198, 254, 267, 271, 272, 285, 286, 308, 324, 356, 358, 417, 418, 420, 421, 450, 466; ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 53112 (Лаз. 12 7). – Арк. 299; Спр. 55718 (Лаз 41 5). – Арк. 427 – 428; Спр. 58456 (Лаз. 62 2); Спр. 62657 (Лаз. 106). – Арк. 191 зв. – 192, 195 – 197; Ф. 64. – Оп.1. – Спр. 577. – Арк. 41 – 42; Бытовая малорусская обстановка в документах XVII – XVIII ст. ... – С. 352 – 356; Приватні листи XVIII ст. ... – С. 82; Любецкий архив графа Милорадовича. – К., 1898. – Вип. 1. – С. 13, 22–23.
- 91 ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 2657 (Лаз. 106). – Арк. 192 – 193, 195 – 197; Kitowicz J.

- Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – С. 168.
- 92 Див.: Стамеров К.К. Зазнач. праця. – Ч. II. – С. 112; Голыженков И., Степанов Б. Европейский солдат за 300 лет (1618 – 1918). Энциклопедия военного костюма. – Москва, 2001. – С. 7 – 8, 11, 70 – 93; Das Heer Maria Theresias. Herausgegeben und Erlautert von Friedrich Kornauth. – Wien, 1973. – S. 28 – 69, 85 – 88; Русский костюм. 1750 – 1917: В 5-ти вып. Материалы для сценических постановок. – Москва, 1960. – Вып. 1. 1750 – 1830. [Альбом]. – С. 17–18, 66, 68; Коршунова Т.Т. Костюм в России XVIII – начала XX века: Из собрания Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1979. – С. 7 – 8; Висковатов А.В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск с рисунками, составленное по высочайшему повелению. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. III. – С. 22 – 23, 25 – 26, 33, 68 – 70, 106, 116 – 117; Беспалов А. Армия Петра III. 1755 – 1762. Голштинский корпус в России. – Москва, 2003. – С. 34, 35; Дневник генерального хоружего Николая Ханенка... – С. 157, 262, 271, 272, 432, 461; Летин С. Русский военный мундир XVIII века: Краткий исторический очерк. – Москва, 1996. – С. 35 – 36; Летин С. Мундиры русского генералитета 1745 – 1764 // Цейхгауз. – 1991. – № 1. – С. 16 – 18; Полное собрание законов Российской империи (Собрание первое), с 1649 года (далі – ПСЗРИ). – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XLIII. – Ч. I: Книга штатов. Отд. 1-е. Штаты по военной части. – С. 114 – 116; ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Спр. 1. – Арк. 13; Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII – XVIII в... – С. 64; РДАДА. – Ф. 248. – Спр. 2727. – Арк. 25 зв. – 26.
- 93 Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч. II. – С. 243; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... – С. 25; Дневник Петра Даниловича Апостола (Май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. – 1895. – № 7-8. – С. 127; ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Спр. 1. – Арк. 13; Ф. I. – Спр. 58454. – Арк. 5 зв.; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка... – С. 39, 60, 158, 174, 250, 262, 271, 272, 432, 461; Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII – XVIII в. – К., 1890. – С. 64.
- 94 Граф К.Розумовський, на відміну від інших козацьких керманичів, ріс у середовищі петербурзької знаті. Після належної підготовки у супроводі ментора та опікуна Г.Теплова здійснив подорож по Європі, продовживши освіту у Німеччині, Франції, Італії. Завдяки прихильності імператриці Єлизавети Петрівні його було призначено підполковником лейб-гвардії Ізмайлівського полку. А при обранні на гетьманство К.Розумовський був пожалуваний імператрицею у чин генерал-фельдмаршала з правом знаходитися під час усіх урочистостей і публічних церемоній з-поміж російських генерал-фельдмаршалів. По приїзді у Глухів граф завів двір на зразок царського (Див.: Струкевич О. Кирило Розумовський // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 252; ПСЗРИ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XIII. 1749 – 1753. – № 9785. – С. 339 – 340; Аркас М. Зазнач. праця. – С. 317 – 318).
- 95 Україна – козацька держава... – С. 489, 490; Летин С. Русский военный мундир XVIII века... – С. 66; Беспалов А. Армия Петра III... – С. 35.
- 96 Після отримання графського титулу у 1744 р. К. Розумовський розробив для себе родовий герб: щит мав золоте і чорне поля, на яких зображене двоголового коронованого орла. На грудях орла – синій щиток зі срібною кірасою, пробитою двома червоними стрілами. Над шоломом – синій прапор з кірасою та стрілами, як на щиті (Див.: Єремєєв І.С. Герби гетьманів України. – К., 1998. – С. 50 – 51).

ГЕРАЛЬДИКА. СФРАГІСТИКА

Володимир ПАНЧЕНКО

РЕАЛІЙ КОЗАЦЬКОГО ПОБУТУ В РЕГІОНАЛЬНІЙ І МІСЬКІЙ ГЕРАЛЬДИЦІ ГЕТЬМАНЩИНИ

Міська та регіональна геральдика України періоду Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.) – тема, яка віддавна привертає увагу дослідників української символіки. Праці й розвідки О.Лазаревського, М.Слабченко, В.Драчука, В.Рум'янцевої, Н.Грабової, І.Ситого, О.Желліби та багатьох інших авторів висвітлюють різні аспекти вивчення символіки гербів і печаток полків, сотень, полкових і сотенних міст Гетьманщини. Та попри це у працях вітчизняних вчених ще не повністю висвітлені закономірності використання в геральдиці Гетьманщини тих чи інших конкретних символів. І зрозуміло, що зацікавлення насамперед повинні викликати ті символи, які в алгоритчній чи узагальненій формі відтворюють сам побут української козаччини – державно-адміністративний, військовий тощо. Закономірно, що специфіка Гетьманщини як держави, де козаки (за словами краєзнавця кінця XVIII ст. О.Шафонського) „войнами й суддями в одній особі стали”, не могла не знайти відбиття в емблематиці місцевих гербів і печаток. Відповідно емблеми, тісно пов’язані із цими побутовими реаліями, можна поділити на три

основні тематичні групи: 1) зображення зброї; 2) зображення козацьких клейнодів; 3) зображення самих козаків.

Серед гербових емблем цих трьох груп найпопулярнішим є зображення зброї. „У сотенних канцелярій, – зазначала Н.Грабова, – домінують малюнки зброї (луки зі стрілами, мечі, шаблі, списи, самостріли або куші, пістолі, булави, шоломи тощо), поряд – зображення небесних світил”¹. Використання такої символіки в міській геральдиці Гетьманщини, яка за своєю моделлю державного устрою була організацією з виразним військовим началом, де, за словами І.Кріп'якевича, „військо ввело свій військовий поділ на полки і сотні, з сильною військово-цивільною владою полковників, сотників і городових отаманів”², є річчю цілком зрозумілою.

Зображення зброї як головної фігури герба (випадки, коли малюнок зброї виступає в гербі як побічна фігура, тут до уваги не беруться) в період Гетьманщини спостерігалося в близько 30 містах регіону. В цьому ряді геральдичних пам’яток можна виділити кілька фігур, вживаючих найчастіше: 1) стріла; 2) лук;

3) шабля; 4) меч; 5) спис. Зрідка трапляються зображення інших предметів (порохівниці, рушниці). Загалом малюнки зброї були досить поширеними в наданих протягом кінця XVI – початку XVII ст. польськими монархами гербах тих українських міст (у Київському, Брацлавському та Подільському воєводствах), які мали характер оборонно-вартових фортець на прикордонні (Вербовця, Вінниці, Корсуня, Крилова, Медведівки, Михалполя, Мошнів, Проскурова, Сальниці, Старокостянтинова, Чигирина тощо), що теж могло істотно вплинути на формування символіки міської та містечкової геральдики в Гетьманщині.

Зображення стріли і лука найчастіше трапляються в міських гербах Гетьманщини у двох модифікаціях: 1) дві (або три) схрещені стріли; 2) натягнутий лук зі стрілою. Перша модифікація наявна на печатках Переявлочинянської ратуші 1721 р.³ (три схрещені стріли вістрями догори), Горошинської сотні 1760-х рр.⁴, м. Смілого 1740 р.⁵ (две схрещені стріли вістрями донизу). Печатка Березинського комісарства 1774 р.⁶ має зображення трьох покладених зіркою стріл так само вістрями донизу. Аналогічний малюнок, повторений двічі, є й на печатці Батуринської сотні 1757 р.⁷

За традицією, положення зброї в геральдиці має символічне значення (зброя вістрям догори символізує готовість до бою, вістрям убік – перемир'я, вістрям донизу –

покору), однак на міську геральдику Гетьманщини ця традиція, судячи з усього, не поширювалася, оскільки зображення зброї на міських печатках цього ряду має найрізноманітніші положення, не зумовлені конкретним символічним значенням.

Щодо натягнутого лука зі стрілою, то його малюнок (крім уже згадуваних печаток міст Пиритина й Полтави з гербами доби Речі Посполитої) вміщений на печатках м. Келеберди 1688 р.⁸, м. Кишеньок 1721 р.⁹, м. Груні 1743 р.¹⁰, Смілянської сотні 1770–1771 рр.¹¹, Лукімської сотні 1770–1771 рр.¹² (можливо, у „промовистому“ значенні), Столенської сотні 1755–1781 рр.¹³. Гербові зображення на печатках Келеберди, Кишеньок, Груні та Лукімської сотні досить подібні й різняться лише наявністю побічних фігур (так, на печатці Келеберди 1688 р. та Лукімської сотні таких фігур немає, на печатці Груні – дві шестикутні зірки вгорі, на печатці Кишеньок – чотири восьмикутні зірки вгорі та внизу). Подібну символіку має й відомий за часів Гетьманщини герб Полтави (з печаток Полтавського магістрату 1770-х рр.): дослідник початку ХХ ст. Микола Лятошинський, посилаючись на документи з архіву Полтавського магістрату, що, на жаль, не дійшли до наших днів, описав його так: „на блакитному тлі фігурного щита золотий лук із стрілою, оберненою донизу, його супроводжують чотири золоті зірки, розміщені в кутах щита”¹⁴.

Щодо емблематики печаток Столенської та Смілянської сотень, то на них до зображення лука додані також малюнки інших предметів озброєння. Так, на столенській печатці стрілу, покладену на лук, перехрещує покладена вбік вістрям шабля; на смілянській — над малюнком лука зі стрілою вміщено зображення списа, а з боків — рушниці та шаблі.

Традиція зображення лука в міських і містечкових гербах Гетьманщини може сягати ще доби Хмельниччини (тобто самого початку зародження самобутнього гербівництва краю), коли лук зі стрілами справді був одним з найпоширеніших видів козацького озброєння. Д. Яворницький у своїй „Історії запорізьких козаків” наводить такі факти щодо використання в побуті українського козацтва лука: „Стріли запорізькі козаки використовували, мабуть, у дуже ранній період свого існування, запозичивши їх у татар і турків... Віцеадмірал Крюйс 1699 р. писав про запорізьких козаків, що вони використовували луки й стріли, котрими дуже влучно стріляли. Нарешті, у літописця Самійла Величка є розповідь, як козаки супроводжували Хмельницького з Сіці: за ним їхали кінні добровольці „мушкетери” і „сайдакери”¹⁵.

Досить поширеними в міській геральдиці Лівобережжя є також зображення шаблі або меча. (Ці фігури не завжди розрізнялися у згадуваному ряді гербів, про що свідчив В. Лукомський: „З приво-

ду зображення в гербах цієї групи різноманітних видів холодної зброй, об'єднаних в описі одним загальним терміном «меч»... Це родове поняття зброй прийнято всюди... через неодноразову й повну неможливість визначити точно вид тієї чи іншої зброй, яку зображене було на вкрай нечітких печатках і не завжди грамотних малюнках...”¹⁶).

Популярність зображення шаблі в геральдиці Гетьманщини значною мірою зумовлювалася традиційною пошаною до цього виду зброй козаків. Д. Яворницький наголошував: „Шабля вважалася такою необхідною козакові, що у піснях їхніх вона називалася завжди «шаблею-сестрицею, ненькою рідненькою, панночкою молоденькою»... Як справжній лицар, козак віддавав перевагу шаблі перед усілякою іншою зброею... і називав її «чесною зброею»; використовувати її слід було лише проти чесних воїнів, а проти такого, наприклад, «бусурманського народу», як татари, треба було діяти «не шаблями, а нагаями»¹⁷.

Найчастіше шабля в гербах міст Гетьманщини виступає в поєднанні зі стрілою (як правило, перехрещена з нею). Таку емблематику мають печатки Березинської сотні 1767 р.¹⁸, Домонтівської сотні 1771 р.¹⁹, Жовнинської ратуші 1760 р.²⁰, Лубенської полкової канцелярії 1746 р.²¹, Менської сотні 1750 р.²², Синявської сотні 1747–1781 рр.²³, Хорольської сотні XVIII ст. (за даними описів Київського намісництва кінця XVIII ст.)²⁴, а також м. Говтви 1776 р.²⁵ Зображення на печатках

Жовнинської ратуші, Синявської й Хорольської сотень та м. Говтви є фактично однакові за змістом (перехрещені шабля й стріла без побічних фігур) і різняться лише напрямом, у який повернено вістря зброї: на жовнинській та хорольській печатках — донизу, на синявській — у правий геральдичний бік, на говтвянській — догори. Як уже підкреслювалося, така відмінність у даному разі, очевидно, не мала ніякого символічного значення. Слід зауважити, що майже аналогічну символіку мав цілий ряд родових гербів козацької старшини, зафікованих у „Малоросійському гербівнику” В.Лукомського та В.Модзалевського, зокрема герби Воронченків, Лисенків, Многогрішних, Розторгуїв, Силевичів, Стаковичів²⁶.

В окремих випадках зображення перехрещених стріл і шаблі супроводжується побічними фігурами або ж вони включені до складнішої багатофігурної композиції. Так, на печатці Менської сотні 1750 р. цей малюнок у верхній частині щита супроводжує хрест, на печатці Домонтівської сотні 1771 р. — якір (відповідно християнські символи віри та надії); на печатці ж Березинської сотні 1767 р. шабля й стріла навхрест перетинають стовбур берези („промовистий” символ). Оригінальністю відзначається також емблема на печатці Лубенської полкової канцелярії 1746 р. (рука, що тримає схрещені пірнач, шаблю та стрілу). Подібна символіка (з наявністю

побічних фігур) популярна і в родовій геральдиці: серед гербів, зафікованих у „Малоросійському гербівнику”. Прикладами її є герби Крижанівських, Лісеневичів, Мовчанів, Мосієнків-Зарівних, Павловських, Савичів, Свічок, Янжуловів²⁷.

В інших варіантах композицій аналогічного змісту шабля замість стрілі перехрещує спис (печатка Костянтинівської сотні 1753–1758 рр.²⁸) або ключ (печатка Городиської ратуші 1779 р.²⁹). Відомі також зображення на сотенних печатках руки, що тримає шаблю (зовні нагадує шляхетський герб „Погоня Польська”). Так, на печатці Першої Гадяцької сотні 1749 р.³⁰ руку, що тримає шаблю, зображено без побічних фігур; на печатці Курінської сотні 1760-х рр. її супроводить вгорі серце, а з боків — півмісяць і восьмикутна зірка (традиційні символи „Божого благословення”, „милості неба”)³¹. На печатці ж Батуринської сотні 1757 р. шабля виступає як побічна (супровідна) фігура (в нижній частині герба, обернена вістрям убік)³².

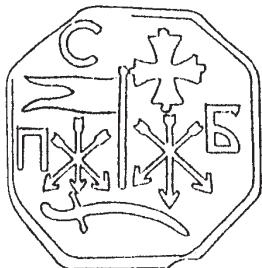
Композиція з двох перехрещених мечів або шабель (символ битви, бойових дій), досить широко реалізована в родовій геральдиці Гетьманщини (герби Грибовських, Максимовичів, Малиношевських, Мешетичів, Онищенків, Половецьких, Раковичів, Случановських³³), наявна на печатках лише двох сотень — Третіої Лохвицької (Янишпольської) 1760-х рр.³⁴ та Кобильтської 1769–

1781 pp.³⁵, а також містечок Старих Санжарів першої чверті XVIII ст.³⁶ та Бобровиці 1767 р.³⁷. На печатці Третьої Лохвицької сотні мечі зображені вістрями донизу й супроводжувано вгорі півмісяцем із шестикутною зіркою; Кобильтської сотні — мечі обернено вістрями догори й супроводжувано вгорі кавалерським хрестом, увінчаним короною; Старих Санжарів — дві перехрещені шаблі обернено вістрями донизу й супроводжувано вгорі булавовою; Бобровиці — дві шаблі покладено вістрями донизу.

Спис у міській геральдиці Гетьманщини наявний, як уже зазначалося, на печатках Костянтинівської 1753–1758 pp.³⁸ та Смілянської сотень 1770–1771 pp.³⁹ Щодо зображень інших предметів озброєння, то вони є на печатках: м. Старих Санжарів 1747 р.⁴⁰ (порохівниця, а над нею корона); Смілянської сотні 1770–1771 pp.⁴¹ (рушниця; Н.Грабова описала це зображення як малюнок пістоля⁴², але при уважнішому розгляді відомих нині відбитків печатки проглядається саме рушниця).

Тож, серед символіки міської та містечкової геральдики Гетьманщини, яка має конкретний зміст (та її серед символіки гербів міст Гетьманщини взагалі), зображення зброї є найчастіше вживаними, поступаючись за популярністю хіба що такому символові, як хрест. Причини поширення такої символіки у згаданому масиві геральдичних пам'яток названо вище. Додавання до зображень

зброї малюнка хреста (печатки Горошинської сотні 1760-х pp., Кобильтської сотні 1769–1781 pp., Костянтинівської сотні 1753–1758 pp., Менської сотні 1750 р., м. Смілого 1740 р.) або небесних світил (печатки Березинської сотні 1767 р., Городиської ратуші 1779 р., м. Груні 1743 р., м. Кишенського першої чверті XVIII ст., Курінської сотні 1760-х pp., Третьої Лохвицької сотні 1760-х pp., м. Полтави 1770-х pp.) підсилювало значення емблематики цих геральдичних пам'яток як алегоричних закликів до боротьби насамперед з ворогами віри, боротьби, освяченості „благословенням небес”. Прикметним є й те, що майже всі види озброєння, зображення яких використано в міській геральдиці Гетьманщини (крім хіба що меча), характерні саме для озброєння українського козацтва — шабля, лук, стріли, спис, рушниця, порохівниця. Саме ці атрибути (шабля, рушниця та порохівниця) з малюнком озброєного козака наявні і на „національному гербі” Гетьманщини (на печатках Війська Запорозького до них додається також список). Ці види зброї, поширені серед козацтва, згадував Д.Яворницький: „Зі зброї у вжитку запорізьких козаків були гармати, рушниці, пістолети, списи, шаблі, келепи, стріли, сагайдаки, якірці, кинджали, ножі, панцери”⁴³. Характерно, що в окремих випадках (надто тоді, коли герб на печатці певної адміністративної установи походив ще з доби Речі Посполитої) відбувалася корекція

Печатка Батуринської
сотні 1757 р.

Печатка Роїської
сотні 1751 – 1779 рр.

Печатка Синявської
сотні 1747 – 1761 рр.

Печатка
Костянтинівської
сотні 1753 – 1758 рр.

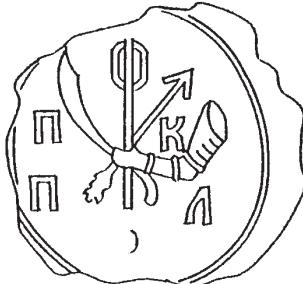
Печатка
м. Старих Санжарів
1747 – 1763 рр.

Печатка м. Великих
Будищ 1721 – 1725 рр.

Печатка Киселівської
сотні 1753 – 1781 рр.

Печатка Лубенської
полкової канцелярії
1746 р.

Печатка Лубенської
полкової канцелярії
1754 – 1773 рр.

символіки відповідно до реалій козацького побуту, як, наприклад, заміна меча на шаблю. Показовим взірцем такої заміни є печатка міста Прилук кінця XVII – початку XVIII ст. Якщо на печатці, датованій 1685–1699 рр., наданий місту 1582 р. герб „Пом’ян” ще фігурує у своєму „власливому” вигляді – голова бика, перетята навскіс мечем (причому, як зауважує І.Ситий, зображення меча має досить архайчний вигляд – із особливим перехрестьям для зламу холодної зброя), то на печатці, датованій 1730 р., меч уже замінено чітким малюнком козацької шаблі (відомий також аналогічний екземпляр такої печатки, датований 1754 р.).⁴⁴ Іншим прикладом такої корекції можна вважати печатку Лубенської полкової канцелярії 1746 р., де відомий з 1591 р. герб міста (рука з мечем – „Погоня Польська”) було поступово замінено зображенням руки, що тримає три предмети – козацьку шаблю, стрілу і пірнач (печатка 1746 р.), а ще пізніше – сам лише пірнач або булаву (печатка 1754–1772 рр.).

Нечисленною, але суттєвою за своїм символічним значенням у масиві міської геральдики Гетьманщини є група гербів із зображенням знаків козацької влади різного рівня – *козацьких клейнодів*. Вона репрезентована в геральдичній емблематиці установ міст регіону зображеннями трьох предметів: 1) корогви; 2) булави; 3) пірнача.

Зображення козацької корогви характерної трикутної форми

наявне на печатках м. Батурина кінця XVII – початку XVIII ст. та Батуринської сотні 1757 р. Найдавніший відомий нині взірець міської печатки Батурина з цією емблемою (обтяжене хрестом серце, пронизане корогвою на довгому древку й супроводжуване з боків півмісяцем та восьмикутною зіркою), згідно з даними І.Ситого, датований 1671 р.⁴⁵ (приблизно у 1708 р., тобто з перенесенням гетьманської резиденції до м. Глухова, ця печатка вийшла з ужитку; натомість було запроваджено новішу печатку з іншими емблемами – кавалерським хрестом, зіркою й півмісяцем). На печатці ж Батуринської сотні 1757 р. геральдична емблематика є дещо іншою. Н.Грабова описала її так: „в центрі хоругва, під нею три схрещені стріли, справа – хрест, під ним також три схрещені стріли, внизу печатки шабля в горизонтальному положенні; зліва від хоругви літера „П”, справа – „Б”, вгорі – „С”, тобто „П(ЄЧАТЬ) С(ОТЕННА) Б(АТУРИНСКА)”⁴⁶.

Дещо частіше на печатках міст і містечок Гетьманщини трапляються зображення булави і пірнача – відповідно символічних знаків гетьманської й полковницької влади. Так, малюнок булави, супроводжуваної трьома восьмикутними зірками, наявний на печатці Киселівської сотні 1753–1781 рр.⁴⁷; булава, під якою дві перехрещені шаблі, – на печатці м. Старих Санжарів першої чверті XVIII ст.⁴⁸; руки, що тримає булаву, – на печат-

ках Лубенської полкової канцелярії 1754–1772 рр.⁴⁹ та Хмельівської сотні 1778 р.⁵⁰ Символіка останньої, очевидно, походить від полкового герба Лубен, зображеного на згаданій печатці полкової канцелярії, а також на полкових і сотенних прaporах Лубенського полку (відомий виготовлений 1758 р. лубенським полковником Іваном Куллябкою „абрис” прaporу Курінської сотні з зображенням саме цього варіанта герба)⁵¹. Геральдичне зображення на печатці Хмельівської сотні відрізняється від полкового герба лише тим, що руку з булавою зображенено такою, що виходить із хвари, їй оберненою в інший геральдичний бік (лівий).

У деяких випадках (як-от на прaporі Сенчанської сотні, описаному О. Лазаревським⁵², на печатці полкової канцелярії Лубен 1746 р.) на лубенському полковому гербі замість булави фігурує пірнач (як емблема полкового міста). Нарешті, поєднання булави з пірначем трапляється в геральдиці міст Лівобережжя лише двічі — на печатці сотенного містечка Полтавського полку Великих Будищ першої чверті XVIII ст. та на печатці Кролевецької сотні 1749 р. (перехрещені булава й пірнач, над якими — довгий хрест)⁵³.

Зображення козацьких клейнодів у самобутніх гербах міст і містечок Лівобережної України — чи не найпромовистіше свідчення визначного місця козацького самоврядування в історії цих поселень і всього регіону загалом, проник-

нення його традицій в усі сфери суспільного й культурного життя краю, включаючи і такий його яскравий атрибут, як геральдика. Подекуди така символіка наявна і в родових гербах козацької старшини, зокрема (за даними „Малоросійського гербівника”) Бугаєвських (булава), Косачів, Лихопоїв (бунчук) та Семенових (корогва)⁵⁴.

Зрідка на сотенних печатках Лівобережжя побутувало також і зображення озброєного козака (пішого або кінного) — емблеми, що прямо перегукується з сюжетом тогочасного „герба національного” — геральдичної емблеми Гетьманщини з малюнком козака, що тримає на плечі мушкет. Так, на печатці Іваницької сотні Прилуцького полку 1741–1743 рр. козака було зображенено верхи на коні зі списом у правій руці⁵⁵, на печатці Роїської сотні Чернігівського полку 1751–1779 рр. — пішим, із рушницею в руці⁵⁶.

Тож, можна стверджувати, що широке використання в регіональній і міській геральдиці Гетьманщини символів, безпосередньо пов’язаних із реаліями козацького побуту, являло собою не що інше, як аллегорію захисту віри і батьківщини від ворогів, вірності бойовому побратимству, пошану до військово-лицарських зразків повсякденного життя — запоруки міцності й сили козацтва. Зазначені сюжети, досить рідкісні для тогочасного гербівництва міст Європи, дозволяють ствер-

джувати, що така унікальність символіки Гетьманщини (єдиної в Європі XVII–XVIII ст. держави, де військово-лицарська ідеологія мала практично повсюдну, позакласову популярність) пов'язана насамперед із світоглядно-філософським підґрунттям суспільного устрою козацтва, яке найяскравіше відбилося в основних проявах української культури цієї епохи. До них, безперечно, належить і геральдика.

ПРИМІТКИ

- 1 Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. Праці історико-філологічної секції. – Вип. 222. – Львів, 1991. – С. 272–273.
- 2 Кріп'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 176.
- 3 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 54481.
- 4 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІА України в м. Києві). – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 270, 307, 333; Грабова Н. Печатки... – С. 282.
- 5 Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського / Упор. І.Ситий. – Львів; Чернігів, 1995. – С. 17.
- 6 Грабова Н. Печатки... – С. 281.
- 7 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 75. – Оп. 2. – Спр. 105; Грабова Н. Печатки... – С. 284.
- 8 ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 14520.
- 9 Там само. – Ф. 1. – Спр. 54481.
- 10 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 72. – Оп. 2. – Спр. 42; Грабова Н. Печатки... – С. 281.
- 11 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 270, 336; Грабова Н. Печатки... – С. 283.
- 12 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 270, 333, 336; Грабова Н. Печатки... – С. 282.
- 13 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 326, 435, 575, 597, 823, 836; Грабова Н. Печатки... – С. 283.
- 14 Яненко З. Козацький герб Полтави // П'ята наукова геральдична конференція. – Львів, 1995. – С. 87–89.
- 15 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990 – 1992. – Т. 1. – С. 167.
- 16 Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – Спб., 1914. – С. XXVI.
- 17 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків.– Т. 1. – С. 166.
- 18 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 915, 923, 937, 1179, 1180, 1274, 1352, 1366; Трабова Н. Печатки. – С. 284.
- 19 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 103; Грабова Н. Печатки... – С. 285.
- 20 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 270; Грабова Н. Печатки... – С. 290.
- 21 Румянцева В.В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986. – С. 87.
- 22 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 192; Грабова Н. Печатки... – С. 286.

- 23 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 109, 158, 162, 245, 254, 340, 343, 456, 506, 550, 556, 596, 629, 648, 765, 781, 788; Грабова Н. Печатки... — С. 287.
- 24 Описи Київського намісництва 70-х — 80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 76.
- 25 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 425.
- 26 Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. Малороссийский гербовник. — Табл. IX, XLV, LV, LIX, LXI, LXIII.
- 27 Там само. — Табл. VIII, XV, LIV, LV, LVIII, LX, LXVIII.
- 28 Ситий І. Сотенні печатки другої половини XVIII ст. // П'ята наукова геральдична конференція. — Львів, 1995. — С. 62 — 64.
- 29 Грабова Н. Печатки... — С. 289.
- 30 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8870.
- 31 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 307, 333; Грабова Н. Печатки... — С. 282.
- 32 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 75. — Оп. 2. — Спр. 39; Грабова Н. Печатки... — С. 284.
- 33 Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. Малороссийский гербовник. — Табл. XLVI, LIV, LVII, LIX, LXII.
- 34 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 313, 333, 341; Грабова Н. Печатки... — С. 283.
- 35 ЦДІА України в м. Києві — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 1689; Грабова Н. Печатки... — С. 281.
- 36 ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 54481.
- 37 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 20.
- 38 Ситий І. Сотенні печатки другої половини XVIII ст. — С. 62—64.
- 39 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 270, 336; Грабова Н. Печатки... — С. 283.
- 40 Міські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст... — С. 19.
- 41 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 270, 336.
- 42 Грабова Н. Печатки... — С. 283.
- 43 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Т. 1. — С. 163.
- 44 Ситий І. Печатки Прилук XVII — XVIII ст. // Четверта наукова геральдична конференція. — Львів, 1994. — С. 64—66.
- 45 Міські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст... — С. 7.
- 46 Грабова Н. Печатки... — С. 284.
- 47 Там само — С. 286.
- 48 ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 54481.
- 49 Грабова Н. Печатки... — С. 278.
- 50 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 341.
- 51 Китицын П.А. Печати городов трех малороссийских казачьих полков в XVIII столетии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1906. — Вып. 2. — С. 101—104.
- 52 Лазаревский А.М. Заметка о казацких знаменах // Киевская старина. — 1890. — Октябрь. — С. 153—157.
- 53 ЦДІА України в м. Києві.. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9605.
- 54 Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. Малороссийский гербовник. — Табл. IX, XLIII, LI, LXI.
- 55 ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 25517, 25810, 25813, 25821.
- 56 Грабова Н. Печатки... — С. 286—287.

АРХІВ

Микола ЮНАКІВ

МАТЕРІАЛИ ДО МОГО ЖИТТЄПИСУ

Генерал-полковник армії УНР М. Юнаків (1871 – 1931 pp.) увійшов до історії як видатний український і російський військовий діяч. Переважна більшість офіцерів російського Генерального штабу на початку ХХ ст. знала М. Юнаківа як талановитого викладача Миколаївської академії Генштабу, одного з найкращих військових педагогів у царській армії. В українських збройних силах 1917 – 1921 pp. генерал М. Юнаків також деякий час працював у структурі органів військової освіти, але найбільшу славу здобув під час свого перебування на чолі Штабу Головного отамана С. Петлюри в 1919 р. Навіть після завершення Визвольної війни М. Юнаків залишався для багатьох українських старшин і вояків одним з найвідоміших генералів армії УНР.

Увазі читачів пропонується автобіографія М. Юнаківа, написана в 1930 р. на еміграції в Польщі. Цей матеріал було надруковано у паризькому тижневику „Тризуб” вже після смерті генерала (Тризуб. – Ч. 31 – 32 (289 – 290). – 1931. – 30 серп. – С. 3 – 10). Попри те, що автобіографія містить не лише цінні відомості про життєвий шлях генерала М. Юнаківа, але й важливу інформацію про обставини розгортання українського військового руху в 1917 р., ця публікація вже багато десятиліть залишається практично невідомою для дослідників.

Відзначимо, що мемуарна спадщина М. Юнаківа не вичерпується лише автобіографією. У Гуверівському інституті війни, революції та миру (Стенфорд, США) зберігається неопубліковані спогади М. Юнаківа про останні місяці його перебування на російській військовій службі в 1917 р. Крім того, є свідчення про те, що генерал М. Юнаків на початку 1930-х pp. написав спогади про свою участі у національно-визвольних змаганнях 1917 – 1921 pp. Як стверджував генерал-хорунжий армії УНР М. Садовський, рукопис цих спогадів М. Юнаків передав на зберігання до однієї з українських організацій Канади з дозволом оприлюднити мемуари через 30 років після його смерті. Незважаючи на те, що термін збіг у 1961 р., про долю рукопису нічого невідомо й донині. Сьогодні можна лише сподіватися, що рукопис спогадів М. Юнаківа не втрачено і рано чи пізно його виявлять дослідники.

Маємо надію, що публікація автобіографії генерала М. Юнаківа започаткує процес повернення його мемуарної спадщини до читача.

Правопис увідповіднено з сучасним, наявні граматичні помилки виправлено.

Народився я в м. Чугуєві на Харківщині 6-го грудня (старого стилю) 1871 року.

Походження моє – з козаків Чорноморського козачого війська, яким в роках 1792 – 94 вдалося уникнути оселення на Кубані і залишилися надалі на землях, що межують з р. Бугом.

З оповідання мого батька, генерала російської служби Леонтія Юнакова, знаю, що дід мій Оксентій Юнаків був одставним полковником Бузького козачого полку і володів досить великою земельною власністю вздовж рр. Інгулу та Сагайдаку (на Херсонщині), в десяти верстах од теперішньої залізничної станції Новий Буг (хутір Варварівка).

Мати моя належала до української родини Пісоцьких, яка здавна мешкала на Харківщині.

Перших десять років життя мого я прожив переважно на Вкраїні, на Харківщині, і першою моєю мовою була мова українська, якої я вивчився од моєї нянки.

Але року 1882 мого батька перемістили до Росії і з того часу аж до 1917 року я перебував майже виключно в Росії, тільки зрідка надїждаючи, головним чином для відпочинку, на Вкраїну – на Харківщину та Херсонщину до нашого родового маєтку.

За той час нікого із свідомих українців мені зустріти не довелося, а тому й національної свідомості я здобути не міг.

Середню освіту я здобув в Орловськім кадетськім корпусі (1882 – 1889 рр.), а спеціальну військову в „І-м Военному Павловському училищі“, яке закінчив першим учнем, в ранзі „фельдфебеля“ (бунчужного), із занесенням мого прізвища на мармурову таблицю „училища“ і з правом приділення до лейб-гвардії Семенівського полку.

У цьому полку я перебував з 1891 по 1897 рік, набувши за той час і вищу військову освіту в Миколаївській академії Генерального штабу (1894 – 1897).

З 1897 до 1907 року я займав різні посади по Генеральному штабу, не вище від начальника штабу дивізії. За цей час я почав і свою педагогічну діяльність (з р. 1899) як викладач військових наук у різних школах (Старшинській стрілецькій школі в Оранієнбаумі, у Пажеськім корпусі та в Петербурзьких юнацьких школах), а також і свою військоволітературну діяльність: надрукував брошури „Ночний бой“ та „Пособие к чтению планов и карт“, і вміщав різні замітки в газеті „Русский инвалид“ та в журналі Старшинської стрілецької школи, де короткий час я виконував обов’язки редактора.

Року 1907 здійснилася нарешті моя заповітна мрія: мене призначено було завідующим старшинами (учнями) Академії Генерального штабу, що одночасно давало мені можливість стати викладачем військових наук в Академії, а вільний час oddати військово-науковій праці.

Після двох літ упертої, переважно нічної роботи, я написав двотомний військово-історичний твір: „Похід Карла XII на Україну в 1708 та 1709 рр.”, який подав до Академії як дисертацію на звання екстраординарного професора. Я написав свою працю з повним додержанням історичної правди, оскільки вона виявлялася з тих джерел, які були мною використані, внаслідок чого Російська академія наук відзначила його присудженням почесної нагороди – премії графа Уварова¹.

Само собою розуміється, що при сучасних моїх поглядах, які випливають з національної свідомості, я вважаю цей твір за однобічний, бо в ньому, зі зрозумілих причин, не могли бути використані, поруч з російськими матеріалами, матеріали українські.

В році 1910, після прилюдного захисту дисертації, мене було призначено одноголосно ухвалою Конференції Академії екстраординарним професором по катедрі воєнного мистецтва, а через рік, після закінчення мною нового твору: „Русско-японская война 1904 – 1905 гг.” (літографований підручник для старшин-учнів Академії), ординарним професором Академії.

Приблизно в той же період я був запрошений для викладів військових наук Воєнно-морською академією та князями Йаном та Костянтином Костянтиновичами.

Служба моя в Академії тяглася недовго. Приєднавшись до тих з моїх колег-професорів прогресивного напрямку, що були прихильниками ведення радикальних змін в програмах і методах навчання в Російській академії (на зразок системи, введеної у Французькій академії генералом Фошем), я попав у неласку військового міністра Сухомлинова. А тому вже в місяці лютому 1914 був змушений залишити Академію і обняти муштрову посаду командира бригади 37-ї пішої дивізії (в Петербурзі), з якою і вирушив у похід для участі у Великій війні.

Під час Великої війни я займав посади: командира бригади (до жовтня 1914 року), начальника штабу 25-го корпусу (до квітня 1915 року), начальника штабу 4-ї армії (до травня 1917 року), командира 7-го корпусу (до липня 1917 року), генерала для доручень при головнокомандуючим Румунського фронту, командуючого на той час 9-ю армією, нарешті (з 24 жовтня 1917 року) командуючого 8-ю армією (штаб армії в Могилеві на Поділлі).

Перебуваючи начальником штабу 4-ї армії, я мав нагоду познайомитися з С. В. Петлюрою. Він, в якості заступника головноуповноваженого санітарної частини Західного фронту, приїхав весною 1916 року з Мінська до Молодечна (ставка штабу армії) для обговорення способів організації санітарної допомоги в запіллі армії. Балакав я з С. В-чем години зо дві, виключно в справі його приїзду; при чому він зробив на мене глибоке враження своїм розумом, знанням справи, а головне – своїм захопленням та кипучою енергією. Згодом, коли я довідався, що С. В. являється одним

з головних будівничих новопосталої Української Держави, я побачив в цьому запоруку успішного завершення української справи, і у мене потай з'явилася думка про те, щоб стати його близчим співробітником.

Українська національна справа почала звертати мою увагу з 1917 р., після лютневої революції, коли на фронті почали поволі виявлятися прояви українського національного життя, в формі українізації військових частин, викладів з історії України, формування українських військових рад, улаштування українських військових з'їздів і т.ін.

До всіх цих проявів я на всіх ступенях військової ієрархії ставився завжди прихильно: з початку виключно по інтуїції, внаслідок мого українського походження, а з часом з більшою і більшою національною свідомістю, яку набував самостійно, внаслідок вдумливого ставлення до політичних подій, що розгорталися передо мною.

Восени 1917 року я вже був цілковито підготований для відповідальнішої праці на користь України, і бракувало лише сприятливих обставин, які б допомогли мені увійти в коло активних українських діячів.

Командування 8-ю армією обняв я напередодні захоплення більшовиками влади в Петрограді, а тому й довелося присвятити мені головну увагу не на боротьбу з зовнішнім ворогом, а заходам для заховання армії в стані боєздатності. Тоді більшовики провадили свою руйнуючу роботу дуже обережно, без рішучих кроків, тому армія розкладалася лише повільно. В тих умовах і те вже було добре.

У 8-ї армії знайшов у повному розцвіті і акцію по українізації частин. Її переводив, по вказівках з Києва, армійський військовий український комісар – сотник Марченко.

Хоч і я заявив, що я українець, і йшов назустріч всім жаданням Марченка, але не міг не зауважити, що стосунки Марченка зо мною нещирі та що він ставиться до мене з певним застереженням. Думаю, що спричинилося до цього моє „генеральство”, довголітня служба в російській армії та невміння добре говорити українською мовою. Можливо, що на Марченка недобре враження справляло також і те, що я всупереч його поглядам, очевидички підказаним йому з Києва, одстоював доцільність обережної, повільної українізації військових частин, щоб не викликати підозрінь з боку більшовиків і не довести до збройного конфлікту між росіянами та українцями, який не міг скінчитися тоді нашою перемогою.

В середині листопада я отримав депешу з Києва од Військового Секретаря України С. Петлюри з повідомленням про включення 8-ї армії в склад Українського фронту. Депешу ту я прийняв до відома.

З початку грудня комісар Марченко ізив на декілька днів до Києва на побачення з С. В. Петлюрою, але по повороті до Могилева ухилився од всяких інформацій про свою подорож і взагалі заховувався відносно мене дуже непевно.

Вияснення цієї поведінки Марченка наступило хутко.

Ранком в середині грудня (здається, 17-го), я несподівано довідався, що минулої ночі українці, скориставшись з недбалості російських більшовиків, розігнали армійський революційний комітет і захопили до своїх рук владу в Могилеві на Поділлі, а також і штаб армії.

Нашвидку одягнувшись і пришипливши до свого френчу жовто-блакитний метелик, я пішов до штабу армії. Українська варта впустила мене в будинок без всяких перешкод.

У скорім часі до мене прийшов Марченко на чолі представників од різних національностей: добре пам'ятаю, що в цьому гурті був поляк і вірменин; представника від росіян не було.

Марченко дуже офіційним тоном запитав мене, чи згоден я визнати факт „безкровного перевороту”, що стався і чи згоджується залишити за собою лише військове керування армією, уступивши політичне керування колегії з присутніх представників різних національностей².

Я дав згоду...

Як я довідався трохи пізніше, акція Марченка спиралася майже виключно на 9-ту кінну (українізовану) дивізію, яка була викликана Генеральним Секретаріатом з фронту до Києва і знаходилася в околицях Могилева.

Через декілька днів дивізія повинна була виступити в напрямку на Вапнярку і що мало статися після її відходу – легко можна було вгадати...

Між тим, більшовики, довідавшись про могилевські події, вирішили перейти до рішучої тактики: вони скликали армійський з'їзд в Хотині, на якому, як я довідався пізніше, вони обрали нового командуючого армією – прaporщика Александровича. Після того вони оголосили наказ чотирьом дивізіям з фронту перейти в наступ на Могилів і здобути його, а разом і штаб армії силою.

Пройшло декілька днів... 9-та кінна дивізія вирушила на Вапнярку, а слідом за нею... потайки зникли з Могилева як Марченко, так і інші національні комісари, забравши з собою решту української залоги.

Штаб армії і я залишилися на ласку більшовиків...

Через день в Могилеві з'явилися спочатку більшовицькі розвідники зі складу старого революційного комітету, а потім і більшовицька залога, разом з цілим революційним комітетом. Революційний комітет повідомив мене про моє усунення з посади командуючого армією за те, що я під час української акції залишився в Могилеві, себто співпрацював з українцями, а не переїхав до Хотина.

Разом з тим новий командуючий армією прaporщик Александрович, інженер за фахом, людина інтелігентна і добре вихована, дуже просив мене, щоб я не залишав Могилев і, в разі наступу німців, допоміг йому своїми оперативними порадами.

Я згодився, але витримав це перебування в ворожім таборі лише протягом тижня: цілковито розхиталися нерви, а крім того, я довідався про намір більшевицького командування почати наступ на Київ і жахався того, що буду притягнутий до виконання цієї операції.

27-го грудня я, за дозволом революційного комітету, виїхав нібито в 2-місячну відпустку для лікування до Харкова, з обов'язком після того прибути до Петрограда „в розпорядження товариша Троцького”. На ділі ж я вирішив їхати до Києва і вступити на українську службу.

У Києві я зупинився в готелі „Ермітаж”, де з великою радістю довідався, що в тому ж будинку мешкає і С. В. Петлюра.

На другий же день я завітав до нього, при чому застав у нього генерала Кирея³. При моєму появленні розмова їх припинилася і наступило неприємне мовчання... Зрозумівши, що я являюся в цей мент небажаним гостем, я коротенько оповів Симонові Васильовичеві, що привіз інформації з фронту, які хотів би йому передати. А тому прошу його, коли він буде вільний, покликати мене з другого поверху до себе.

Цього заклику я однак не дочекався... Очевидччики, і С. В. Петлюра, може з тих же мотивів, що і Марченко, ставився до мене з недовір'ям... і треба було ще півтора роки чекати, щоб те недовір'я зникло.

У найближчі дні я подав листовно прохання на ім'я Генерального Секретаря по військових справах Порша, якого я цілковито не знат (тут і далі виділено автором. – M. K.) про прийняття мене на українську службу і через декілька днів одержав від нього листовну пропозицію обняти командування над 4-ю армією на фронті в Румунії.

Вийхати знову на фронт мені однак не довелося, бо почалися більшовицькі розрухи в Бессарабії, а потім і бомбардування більшовиками Києва...

У останніх днях січня 1918 року, після зайняття більшовиками Києва, я з неймовірними труднощами втік до Харкова, де і перебував до приходу туди українсько-німецьких військ.

Спроба моя побачитися з отаманом Натієвим успіху не мала, бо ад'ютант отамана передавав мені відповідь, що отаман зайнятий і прийняти мене не може.

З початку травня 1918 року я повернувся до Києва і в липні при допомозі військового міністра отамана Рогози поступив нарешті на українську службу і послідовно займав посади: Голови комісії по утворенню на Україні військових шкіл, начальника Головної шкільної управи і начальника (невідкрито ще в той час) Академії Генерального штабу.

Перед вступом на українську службу я був на аудієнції у гетьмана Скоропадського, який хоч і знат мене по минулій службі в Петербурзі, але прийняв цілком офіційно, нагадавши лише, що я, вступаючи на службу, беру на себе обов'язок служити *незалежній Україні*, і порадив якнайскоріше удосконалитися в українській мові.

Під час повстання проти Гетьмана я залишався в Києві, не маючи жодних доручень ні від Гетьмана, ні від Директорії.

В останніх днях січня 1919 року я евакуювався з Києва при допомозі отамана Осецького, якого я знав ще з давніх (по службі в Петербурзі) часів⁴. У подальшому я займав посади: помічника головного інспектора військ УНР, плановика Головної геодезичної управи, потім помічника начальника цієї ж управи, начальника Штабу Головного отамана (з 7 серпня 1919 року по січень 1920 р.), радника по військових справах при Українській дипломатичній місії у Варшаві і нарешті Голови Вищої Військової Ради (з 10 лютого 1921 року).

Характеристики моєї служби в українській армії не приводжу. Нехай це зроблять свідки моєї діяльності.

У рангу генерал-майора російської армії я був підвищений 6 грудня 1912 року.

У рангу генерал-лейтенанта (за воєнні заслуги) – 10 квітня 1916 року.

Генерал-полковником української армії – з 22 січня 1923 року (з старшинством з 10 жовтня 1919 року).

ПРИМІТКИ

- 1 Дисертація моя була надрукована в петербурзькім виданні – „Труды Русского военно-исторического общества” (томи 2 і 4). – *Прим. авт.*
- 2 Колегія з представників різних національностей, що перебрала до своїх рук в грудні 1917 року політичну владу в 8-й армії, мала якусь-то спеціальну назву, але яку саме, я тепер вже, на жаль, забув. Колегії з того ж назвовою, в той же приблизно час, робили спроби перебрати політичну владу і в інших військових районах Румунського фронту, з чого я виводжу, що план цієї акції був розроблений для всього Румунського фронту в Києві, і що Марченко їздив до Києва для отримання відповідних директив. – *Прим. авт.*
- 3 Генерал Кирей командував 12-м корпусом у 8-й армії, себто був моїм співробітником. З початку грудня він просив мене дозволити йому вийхати з фронту у відпустку до Києва, але я на це не погодився, бо тримався погляду, що в той важкий для дієвої армії час усі вищі начальники повинні були

залишатися на своїх місцях. Дуже обурювало мене в цій справі те, що генерал Кирей у розмові по телефону з генерал-квартирмейстером штабу 8-ї армії полковником Базаревським сказав йому досить цинічно, що хоче їхати до Києва з тих мотивів, що „настав уже час, щоб українізуватися”. Не дивлячися на мою відмову, генерал Кирей в скорім часі виїхав таки до Києва на підставі телеграфного наказу С. В. Петлюри. – *Прим. авт.*

- 4 У потязі отамана Осецького я мандрував по Україні з кінця січня 1919 року і до того часу, доки отаман Осецький не був звільнений з посади наказного отамана. Тоді (в червні або липні 1919 року) я перебрався до Кам'янця на Поділлі і був прийнятий отаманом Коваль-Медзведцьким на вільну посаду плановика Головної геодезичної управи. – *Прим. авт.*

Вступне слово і публікація Михайла КОВАЛЬЧУКА

Олександр ЛУГОВСЬКИЙ

СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ АРХІВІВ І ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОЇ КОМІСІЇ В УКРАЇНІ У 1918 РОЦІ

На основі архівних документів висвітлено історію створення 1918 року перших українських військових архівів, величезну роботу з укомплектування військовою документацією українських військових формувань і збереження й упорядкування архівів Південно-Західного і Румунського фронтів, а також створення задля їхнього наукового використання Військово-історичної комісії.

Ключові слова: військовий архів, військово-історична комісія, комісії з демобілізації, тимчасова архівна комісія, польовий відділ військового архіву, інструкція.

On the basis of archived documents history of creation of the first Ukrainian military archives in 1918 is reflected, huge work of integration of military documentation of Ukrainian military formations, maintainance and arrangement of archives of South-west and Romanian fronts as well as creation for the scientific use of the Military historical commission.

Key words: military archives, military historical commission, demobilization commissions, temporal archived commission, field department of military archives, instruction.

Історія Першої світової війни 1914–1918 років мало досліджується українськими істориками. Основна причина цього – відсутність джерельної бази, особливо архівних документів. А тому сама історія формування джерельної бази військової історії України є вельми актуальну темою.

До 1 грудня 1943 року в системі Головархіву УРСР діяли два військово-історичних архіви, а в більшості архівів областей України зберігалася значна кількість військово-історичної документації як давніх, так і новітніх часів. Але внаслідок централізаторської політики, здійснюваної в СРСР, українські архіви були ліквідовані, а іхні фонди перевезені до Москви і Санкт-Петербурга у центральні архіви – військово-історичний і Військово-Морського флоту¹.

Історія збирання російських військових архівів періоду Першої світової війни 1914–1918 років вивчалася недостатньо й однобічно, бо викремлювалася і висвітлювалась діяльність лише радянських учених. Працю ж нерадянських архівістів представляли фрагментарно і тенденційно. Так, у статті російського військового історика І. Ростунова згадувалося про існування в Одесі при губернському військовому комисаріаті військово-

історичної комісії, яка збирала і науково опрацьовувала архівні матеріали Південно-Західного і Румунського фронтів періоду Першої світової війни². Російський дослідник Г. Богданов у статті „До історії збирання російських військових архівів” писав про концентрацію документів штабів і управлінь Південно-Західного фронту в районі Житомира, а Румунського фронту – в Одесі й Феодосії (колишній „Яський архів”), а також про збирання документів військово-архівної комісії Південно-Західного фронту³. Однак ці розвідки не розкривали величезної роботи, виконаної українськими військовими архівістами зі збереження і впорядкування архівів Південно-Західного і Румунського фронтів, що спонукала Військове міністерство до створення перших українських військових архівів і породила ідею організації Центрального військового архіву. Про це піде мова у пропонованій статті.

Демобілізація армії. Перші військові архіви

Із створенням Військового міністерства Української народної республіки постало питання формування військових архівів, які б зібрали і упорядкували документи як українських військових частин, так і військових з'єднань Південно-Західного і Румунського фронтів колишньої російської армії. Процес цей відбувався в умовах розрухи, скрутного фінансового становища, до якого привело короткотермінове перебування на теренах України російських більшовиків. Нечисленні документи свідчать, що першими в УНР були утворені архіви Головного і Генерального штабів.

Архів Головного штабу розпочав роботу 9 березня 1918 року. До його штату увійшли чотирнадцять осіб, з яких одинадцять працювали ще в архіві колишнього Київського військового округу. Установу очолював досвідчений фахівець, у минулому начальник архіву Київського військового округу Харитон Харищенко. Його помічником був вихованець Київського кадетського корпусу і Миколаївського кінного училища Сергій Качалов. Щодо інших працівників, то їхній кваліфікаційний рівень був низьким: двоє закінчили гімназію, а десятеро – двокласні торговельні училища⁴. Штатний розпис передбачав такі посади і платню: голова архіву – 10 800 карбованців на рік, помічник – 8400, двоє старших діловодів – 6000 кожний, чотири діловоди – по 4800, двоє урядовців першого розряду – по 3000, двоє урядовців другого розряду – по 2400, троє друкарок – 3000 карбованців⁵.

Архілові надали приміщення при Генеральному штабі: дві кімнати під канцелярію і одну для документів. До архіву колишнього штабу Київського військового округу відносили як власне справи штабу, так і колишніх окружних управлінь: інтендантського, санітарного, гарматно-

го, інженерного, різних комісій з будівництва казарм, шосейних шляхів, церков і справи інших розформованих після Російсько-японської війни військових частин колишнього штабу Харківського військового округу – шпиталів, санітарних потягів і т. ін., деяких муштрових частин і ліквідованої Дубненської фортеці⁶.

Спочатку архів Головного штабу обмежувався прийманням справ, а також канцелярського майна, яке зберігалось у підвалі будинку Головного інтенданцтського і гарматного управлінь. Проте після наказу по Військовій офіції № 24 § 3 від 5 квітня 1918 року⁷ надходження справ частин, які в той час розформувались, інтенсифікувалося й виникла потреба окремого архівного складу. 18 березня 1918 року керівництво архіву оглянуло Микільські казарми, колишнє приміщення П'ятого понтонного батальйону. Будинок був пошкоджений під час боїв із більшовиками: вибито скло, зазнав втрат архів Київського військового округу, що там містився. Частину будівлі займала німецька військова частина, яка використовувала документи як підстилку для коней. Комісія обстежила архів і дійшла висновку про непридатність його для користування, – документи розкидані, порвані, велику частину їх спалено.

Силами працівників архіву сміття розібрали, виявлені вцілілі документи передали до ліквідаційної комісії штабу Київського військового округу, вікна засклили⁸.

20 квітня 1918 року архів Головного штабу перебрався у нове приміщення і розпочалася робота з систематизації й складання справ на полиці. „Необхідно додати, – вказував у довідці начальник архіву Х. Хариценко, – що чорну роботу по переносу й розкупорці великої ваги скринь прийняли на себе співробітники архіву, не глядячи на ранги і посади, бо челядників спочатку цілком не було в штаті і тільки пізніше був законний один, який головніше усього тільки пильнував архів і розносив пакети”⁹.

Архів Головного штабу керував збиранням справ фронтових і тилових установ колишнього штабу Одеського військового округу. Проте не всі військові частини передавали їх в архів через швидке розформування. Тому ці документи частково були спалені або здані на місцях в управі і органі місцевого самоврядування, нарешті, більшість матеріалів отримали повітові й фронтові ліквідаційні комісії. Так, наприклад, на 30 травня 1918 року ліквідаційними комісіями в Житомирі отримано справ від 600 військових частин, в Одесі – понад 600¹⁰.

Приймання документів від військових частин провадилося за описами в двох примірниках: один залишався в архіві, а інший з розпискою повертається тій особі, яка передавала справи. Усього на 30 травня 1918 року було одержано матеріали від 80-ти військових з'єднань і установ: муштрових частин, штабів, етапів, парків, транспортів, комісаріатів і т. ін. Щоденно надходили справи від 3-5 суб'єктів права¹¹.

Із березня 1918 року почалося формування Осібної армії, а пізніше – постійної. А тому колишні військові, заступаючи на службу, шукали свої документи. Працівники архіву докладали багато зусиль, щоб допомогти цим людям. Бували дні, коли по сто і більше персон зверталися до архіву, аби з'ясувати такі питання, як підвищення рангів, нагороди, видача послужних списків, грошових атестатів, місця розташування частин, віднайдення матеріалів щодо залишених справ або ж просто порада, куди слід звернутися¹².

Після сформування на початку березня 1918 року Генерального штабу УНР його начальник О. Сливинський на посаду очільника Військово-наукового архіву запросив Я. Ждановича, який працював у бібліотечно-архівному відділі Міністерства освіти. Архів не був самостійним підрозділом Генерального штабу. Його функції передбачали не лише збирання, упорядкування та збереження документації самого штабу, а й нагляд за всіма архівами розформованих на території України військових частин.

Зважаючи на те, що складання архівів було тісно пов'язане зі збиранням полкових реліквій та інших коштовних речей військово-історичного значення, військово-науковий відділ Генерального штабу зосередився на створенні Військово-історичного архіву. Основою його мавстати архів Київського відділу колишнього Імператорського військово-історичного товариства. Питання розглядалося на засіданнях архівної секції Міністерства освіти, Військово-науковий архів представляв Я. Жданович. За проектом у Національному державному архіві мали виокремити військово-історичний відділ, до складу якого входили б пам'ятки старих часів, вивезені з України до Санкт-Петербурга і Москви, а також тих архівів, які надасть військове відомство¹³.

Із початком демобілізації частин української армії та Південно-Західного й Румунського фронтів колишньої російської армії виникла потреба збирання і обліку майна та архівів. Для керівництва місцевими комісіями при Військовому міністерстві в березні 1918 року було створено канцелярію Комісії з демобілізації. Проте вона не могла навести лад і припинити грабунку, спричиненого відходом частин із місць дислокації. „З депеш й власних докладів видно, що многомільйонний скарб після залишення військом фронту грабується місцевим населенням у великій кількості германцями і австрійцями, проходящими німецькими і австрійськими військами забираються склади різного роду і вивозиться усе без усякого контролю, запису і звітності закордон. Демобілізаційна комісія не має сили і не зможе заборонити грабунку”, – доповідав голова Комісії з демобілізації Південно-Західного фронту М. Юдицький¹⁴. Керівництво канцелярії не було готове до такої роботи, давало суперечливі вказівки, не знало розпоряджень військового та інших міністерств, зокрема й з питань грошової звітності¹⁵. Внаслідок цього розформовані військові

частини, управління, установи здавали справи і книги у перші-ліпші пункти, наприклад, у волосні правління, монастири тощо.

Через малу ефективність канцелярію Комісії з демобілізації у тому ж таки березні 1918 року закрили. Збирання та збереження справ і книг демобілізованих військових частин і установ узяли на себе демобілізаційні комісії Південно-Західного і Румунського фронтів.

Комісія з демобілізації Південно-Західного фронту була створена в кінці березня 1918 року. Вона складалася зі 111 осіб, проте заміщено було лише 108 посад¹⁶. Очолював її Мирон Дмитрович Юдицький, заступником був Володимир Тимофійович Нос. Члени комісії працювали у відділах – артилерійському, інженерному, медико-санітарному та інших. Відділом військово-історичної документації керував Карл Криш'янович Звайгене, який мав у своєму розпорядженні лише одного співробітника – Іллю Петровича Мишина. Територію України поділили на вісім ділянок. Кожною опікувався особливо уповноважений, якому підпорядковувалися уповноважені певних повітів. Кількість повітів коливалася від п'яти до дев'яти. Діяльність уповноважених контролювали шість контролерів. У штаті комісії працювали вісім писарів, вістовий, двоє прибиральників, троє шоферів і четверо помічників¹⁷.

Система збирання, упорядкування і збереження військово-історичних документів, що існувала з початку Першої світової війни в російській армії, фактично розвалилася. Залишилися тільки окремі частини. Так, з 13 лютого 1918 року продовжувало працювати затверджене українським комісаром армійське діловодство Сьомої армії (завідувач, його помічник, два діловоди і п'ять писарів).

Приймання документів і майна було майже закінчено в квітні 1918 року. Голова демобілізаційної комісії Південно-Західного фронту за погодженням із демобілізаційним відділом Військового міністерства перевіз матеріали до Житомира у Відділ зі збирання військово-історичних документів, а частину особового складу залишив для ознайомлення з ними¹⁸.

З квітня 1918 року наказом військового міністра № 23 була створена ліквідаційна комісія Румунського фронту на чолі із заступником начальника постачання Тальгреном¹⁹.

Дещо інша ситуація склалася з архівами військ Румунського фронту. У польовому відділі військово-історичного архіву Румунського фронту в місті Одесі зберігалися справи армій, причому як військово-історичні, так і господарські, картковий каталог і списки усіх зданих справ із моменту виникнення фронту. Тому з початком демобілізації і розформування штабів, управлінь, інституцій і військових частин 14 квітня 1918 року був затверджений штат відділу, його ж підпорядковано Управлінню постачання кoliшнього Румунського фронту. Польовий відділ військово-наукового архіву складався з десяти осіб: голови – полковника Ефенбаха*

з платнею 700 карбованців на місяць, двох помічників, які отримували 600 карбованців, чотирьох писарів із зарплатою 250 карбованців, трьох осіб, які поєднували посади вартових, вістових, прибиральників і робітників для розбирання справ. На канцелярські потреби видавалося 50 карбованців на місяць, на придбання скринь, друкування карток, каталогу й інші господарські витрати – 500 карбованців на місяць. Проте очікування великих надходжень справ із ліквідаційних комісій штабу фронту, Четвертої, Шостої й Дев'ятої армій і частин, що підпорядковувались їм безпосередньо, не спровадились із двох причин: через порушення залізничного руху в напрямку до Одеси, а також тому, що різні військові частини та управління здавали справи в місцях розташування частин у Румунії й Бессарабії²⁰. Це призвело до утворення складів документів без охорони і догляду.

Прагнучи налагодити керівництво збиранням і упорядкуванням військових архівів (1 травня 1918 р. закінчувався термін повноважень ліквідаційних комісій), військово-науковий відділ Генерального штабу підготував проект організації військових архівів УНР, який був оприлюднений на засіданні військової ради 21 квітня 1918 року начальником Генерального штабу О. Сливинським.

Керівництво всіма військовими архівами на території України покладалося на Загальне управління з охорони військових архівів при Генеральному штабі. Був представлений тимчасовий штат цього управління у складі одинадцяти осіб: шести військових (старшин), двох урядовців і трьох вільнонайманих, а також тимчасовий резерв із 24-х осіб – вісім урядовців першого розряду і шістнадцять – другого²¹. Резерв створювався для підсилення штатів корпусів у разі потреби. Він існував доти, поки не впорядкувалися військові архіви на місцях. Основними працівниками були: голова управління у званні отамана з платнею 10 800 карбованців на рік, помічник голови, полковник із платнею 9600 карбованців, троє старшин для доручень, сотники, які отримували по 6000 карбованців кожний, художник – півсотник із платнею 4500 карбованців, двоє діловодів з окладами по 5400 карбованців²². Вільнонаймані – дві друкарки, які заробляли по 3000 карбованців і посланець із платнею 1800 карбованців²³. Художник повинен був робити малюнки з різних проектів (перед тим їх виконував безкоштовно професор Г. Нарбут). Працівники тимчасового резерву отримували: урядовці першого розряду – по 3000 карбованців на рік, урядовці другого розряду – по 2400, а також п'ять вільнонайманих друкарок – по 3000 карбованців на рік кожна²⁴. Усього на утримання управління і резерву призначалося 137 000 карбованців²⁵.

Загальне архівне управління Генерального штабу мало працювати у контакті з архівною секцією Міністерства справ освітніх УНР, виконуючи такі функції: 1) керівництво, підрахунок і нагляд за збиранням військових архівів на території України; 2) упорядкування архівів;

3) наукова і технічна робота з організації архівної справи у військових частинах на місцях. У підпорядкування управління передбачалося передати Військово-науковий архів Генерального штабу, вісім корпусних архівів, стільки ж архівів головних управлінь Військового міністерства²⁶.

Військово-науковий архів Генерального штабу мусив: 1) зберігати справи Головного управління Генерального штабу; 2) збирати праці військово-наукового характеру, зупинені під час більшовицького повстання, упорядковувати їх; 3) реставровувати військово-наукові справи, пошкоджені більшовиками, за допомогою окремих наукових комісій; 4) розбирати й упорядковувати архіви розформованих військ, складати реєстри й систематизувати справи; 5) здійснювати загальне керівництво і нагляд за формуванням і упорядкуванням архівів.

Штат Військово-наукового архіву мав складатися з сімнадцяти осіб: восьми військових, чотирьох урядовців (по двоє першого й другого розрядів) і п'ятьох вільонайманих. Військові були старшими. Посади начальника обіймав полковник із грошовим утриманням 9600 карбованців на рік, його помічника – осавул із платнею 8400 карбованців, двох старших діловодів – півсотенні, які отримували 5400 карбованців кожний, четверо молодших діловодів були хорунжі з платнею по 4500 карбованців. Посади старших і молодших діловодів при потребі могли замінити урядовці й вільонаймани працівники. Цивільними були службовці першого з платнею 3000 і другого розрядів з платнею 2400 карбованців, а також вільонаймани працівники – три друкарки, яким платили по 3000 карбованців, два посланці з платнею 1800 карбованців кожному. Всього передбачалося 70 000 карбованців²⁷.

Корпусним архівам надавалися такі функції: 1) збереження справ штабів корпусів; 2) нагляд за схоронистю справ у полкових архівах, які б існували на загальних засадах під керівництвом діловода полкової канцелярії; 3) збирання архівів розформованих військових частин. У штаті архіву корпусу мало бути семеро працівників: троє військових (старшин), двоє урядовців першого й другого розрядів і двоє вільонайманих. Із них військові: голова – полковник із платнею 8400 карбованців на рік, старший діловод – сотник з окладом 5400 карбованців, молодший діловод – хорунжий із платнею 4500 карбованців. Цивільними були посади урядовців першого розряду з платнею 3000 карбованців на рік і другого розряду з окладом 2400 крбарбованців, а також вільонайманих друкарки, що мала отримувати 3000 карбованців, і посланця з платнею 1800 карбованців. Усього на утримання корпусного архіву відводилось 28 500 карбованців, а на вісім корпусів – 228 000 карбованців²⁸.

На вісім архівів головних управлінь Генерального штабу і архіву Головного штабу покладалися функції збереження справ управлінь і самого Генерального штабу. Кожну з вищезазначених установ обслуговували

дві особи: архіваріус – сотник, який отримував 6000 карбованців на рік, і урядовець із платнею 4500 карбованців²⁹. У цілому діяльність цих структур потребувала 94 500 карбованців³⁰.

Отже, загалом на архівне управління Генерального штабу слід було виділити 600 000 карбованців³¹. Проте проект не схвалили. Натомість було запропоновано розробити штат Центрального військового архіву, якому й доручити керівництво військовими архівами, прийнявши матеріал, наявний у Головному штабі³².

Таким чином, військові архіви в Україні та Військове міністерство УНР створювалися одночасно. Архіви формувалися за зразками аналогічних установ колишньої російської армії. Першим, найбільш фаховим був архів Головного штабу, до складу якого ввійшли працівники колишнього штабу Київського військового округу. За допомогою начальника Генерального штабу вдалося отримати для нього приміщення і кошти на встановлення поліць, облаштування тощо. Проте після початку демобілізації української армії і колишніх військових частин Південно-Західного й Румунського фронтів, коли масово почали прибувати архіви військових частин, фінансування забракло.

Архів Генерального штабу виник пізніше. Він мав завдання зібрати військово-історичні документи й організувати Центральний державний архів і музей. Проте за часів УНР останній створений не був. Тому військово-історичні документи ліквідованих частин тимчасово зберігалися в архіві Головного штабу.

Під час демобілізації військових частин Південно-Західного і Румунського фронтів діяли окремі демобілізаційні комісії, до яких входили службовці Головного штабу, міністерств і місцевих органів влади. Та єдиного керівництва збиранням і систематизацією справ не існувало. Спроби військово-наукового відділу і начальника Генерального штабу запровадити тимчасову систему управління і обліку архівної роботи були невдалі.

Подальші заходи зі збереження військових архівів

Подальша робота зі збирання і збереження військових архівів здійснювалася за часів Української держави гетьмана П. Скоропадського. Нове військове керівництво створило комісії для перевірки роботи демобілізаційних комісій Південно-Західного і Румунського фронтів, архіву Головного штабу та військово-наукового відділу й архіву Генерального штабу. 17 травня 1918 року начальник Генерального штабу надіслав чергову доповідь військовому міністрові з цього питання. Зважаючи на те, що архівна секція Міністерства справ освітніх розробила проект Центрального державного архіву і робота цієї секції стосувалася лише Санкт-Петербурга і Москви, через неможливість чекати Державного статуту про архівну справу на території УНР і перевезти всі

архіви до Києва, військово-науковий відділ Генерального штабу запропонував ухвалити штат загального архівного управління, котре повинно керувати архівами: військово-науковим Генерального штабу і Головного штабу, архівами корпусів, у яких тимчасово залишаться місцеві архіви, а також головних фахових управлінь³³.

Проект організації військових архівів Української держави за суттю повторював згаданий вище проект від 21 квітня 1918 року. На запит щодо нього у відповіді відділу устрою і служби військ Головного управління Генерального штабу, підписаного другим отаманом-квартирмейстером, вказувалося, що: 1) слід особливо обережно ставитися до щорічних 600-тиччих видатків на організацію військових архівів, бо ще не встановлені бюджет Української держави і майбутні витрати на формування армії; 2) збирання і збереження документів є найголовнішим завданням сучасного моменту, а питання опрацювання їх можна на деякий час відкласти до вирішення нагальних проблем із формування армії; 3) збирання і збереження військово-історичних документів на місцях і відправлення їх до військово-наукового відділу варто покласти на наявний склад членів штабів, корпусів, губернських і повітових комендантів і начальників військових управлінь, не запроваджуючи нових посад. Упорядкування і систематизацію військово-історичних документів у Києві мали здійснювати штатні співробітники військово-наукового відділу³⁴. В резолюції на полях отаман М. Какурін погоджувався з думкою другого отамана-квартирмейстера щодо неприпустимості величезних витрат на архіви з огляду на тяжке фінансове становище держави³⁵. У висновках наприкінці доповіді військово-науковому відділові пропонувалося: а) розробити штатні розписи Київського архіву як центрального і Одеського як відділення; б) архівну працю в корпусах доручити їхнім штабам за відповідною інструкцією з архівної справи³⁶.

Для завершення роботи зі збирання, збереження й охорони майна демобілізованих військових частин демобілізаційна комісія Південно-Західного фронту 22 травня 1918 року звернулася до головного начальника з постачання Військового міністерства Української держави з проханням відкрити кредит у розмірі 2 313 730 карбованців на два місяці³⁷. Адже невеликі кошти апарату комісії на місцях були витрачені й робота провадилася в борг. Погоджувалися навіть на чверть кредиту, тобто 600 000 карбованців³⁸. Власне на збирання військово-історичних документів потрібно було 6210 карбованців³⁹.

Проблеми, які постали перед демобілізаційними комісіями Південно-Західного та Румунського фронтів, і наслідки їхньої роботи розглядалися на засіданні комісії з перевірки діяльності демобілізаційних комісій 4 червня 1918 року. У відповідному акті зазначалися недоліки: а) неузгодженість місця здавання фінансової звітності, що випливало з

наказів від 29 березня 1918 року за № 3 і від 5 квітня 1918 року за № 24 (§ 3) по військовій офіції УНР; б) невизначеність місця здавання інших документів розформованих військових частин, управлінь і установ через відсутність загального керівництва демобілізацією⁴⁰.

Скасування фронтових демобілізаційних комісій призвело до того, що приймання документів припинилося і упорядковувати справи, що вже надійшли, не було кому. За таких умов наводити будь-які довідки й отримувати виписки стало надзвичайно важко. А це могло спричинитися до великих витрат при розгляді претензій окремих осіб, цілих частин і особливо контрагентів казни. Для вирішення цих питань комісія висловилася за якнайшвидше заснування на Південно-Західному і Румунському фронтах центральних архівів у Житомирі й Одесі. Окрім видавання довідок, вони повинні були: 1) приймати від демобілізаційних комісій, польових відділень військово-наукового архіву та інших установ справи і книги; 2) систематизувати їх; 3) вживати заходів для того, щоб зібрати усі справи, місцезнаходження яких ще не встановлено⁴¹.

Виконання військово-науковим відділом Генерального штабу вказівок другого отамана-квартирмейстера щодо створення військових архівів у містах Києві (центрального) та Одесі (відділення) було призупинено повідомленням про Тимчасову архівну комісію зі збирання, охорони й сортування документів минулої війни в місті Житомирі та доповідями головного польового контролера армії колишнього Румунського фронту й начальника польового відділу військово-наукового архіву головному начальникові постачання армії Румунського фронту⁴².

У листі начальника демобілізаційної комісії Південно-Західного фронту від 18 червня 1918 року сповіщалося про склад Тимчасової архівної комісії. До неї входило вісімнадцять осіб: сім членів, п'ятеро старших писарів, четверо друкарок, чорнороб, оповісник, який був і сторожем. Серед працівників були члени колишньої демобілізаційної комісії Південно-Західного фронту. Головою призначили Володимира Тимофійовича Носа (перед тим заступника голови демобілізаційної комісії, завідувача артилерійського відділу), його заступником – Іллю Петровича Мишина (в минулому співробітника відділу зі збирання військово-історичних документів демобілізаційної комісії). Членами комісії стали: Олександр Дмитрович Папаянов, завідувач відділу підзвітних документів (колишній член демобілізаційної комісії від Земського союзу); Петро Мишин, завідувач відділу загальногосподарських документів; Карл Кирш’янович Звайгене, завідувач військово-історичного відділу (у демобілізаційній комісії завідував відділом зі збирання військово-історичних документів); Василь Ауе, завідувач відділу законоположень і особового складу колишньої армії (очолював відділ особового складу демобілізаційної комісії); Василь Петрович Григор’єв, завідувач господарства і скарбник (був секретарем демобілізаційної комісії)⁴³.

Рапорт головного польового контролера головному начальникові постачання армій колишнього Румунського фронту 10 червня 1918 року стосувався виявлених архівів військових частин, управлінь, установ цього фронту на території Румунії і Бессарабії у містах Романі, Бірладі, Бакеу, Нейбурзі, Енгаймі, Боташанах, Кагулі, Болграді, Ізмайлі, Ренях, Кишиневі, Бельцях і Сороках. При обстеженні в Болграді штабного архіву Шостої армії контролером Головного польового контролю спільно з начальником Болградського ліквідаційного відділу знайдено 215 000 пудів справ і документів, доставка яких до Одеси потребувала 40–50 тисяч карбованців. На думку доповідача, в архівах кожної з чотирьох армій фронту зібрано приблизно однакову кількість справ і документів, а тому для перевезення їх в Одесу потрібен кредит у розмірі 160–200 тисяч карбованців. Для збереження цінних військово-історичних і контрольно-ревізійних документів пропонувалося порушити клопотання щодо відкриття в Одесі центрального архіву Румунського фронту й асигнування для цього належних коштів⁴⁴.

Доповідь начальника польового відділу військово-наукового архіву 22 червня 1918 року головному начальникові постачання колишнього Румунського фронту доповнювала попередню. Зупинившися на історії виникнення свого відділу, він охарактеризував і сучасний стан комплектування, доповнивши перелік міст, де були виявлені військові архіви, містом Ясами, куди потрапили справи ліквідаційних комісій штабу фронту, Четвертої й Дев'ятої армій, а також багато документів інших частин і управлінь, підпорядкованих безпосередньо Управлінню постачання колишнього Румунського фронту. Стосовно архіву Восьмої армії, то зв'язок із її штабом утратився. Підсумовуючи, доповідач наголосив на: а) великий військово-історичній цінності архівів; б) хаотичності у стані справ і документів; в) потребі в однорідній системі розбирання і класифікації матеріалів, яка була прийнята на Румунському фронті⁴⁵.

Вирішення цих проблем убачалося в створенні Центрального військово-наукового архіву в місті Одесі. Мета: а) зібрати і перевезти розпорощені справи і документи усіх частин, управлінь, установ і штабів Румунського фронту; б) систематизувати справи і документи, створивши картковий каталог і списки згідно із заведеною системою; в) створити чотири відділи: військово-історичний, урядово-господарський, секретарський і військовомузейний. Функції військово-історичного відділу полягали у використанні зібраного і класифікованого матеріалу для відтворення літопису минулоЛ війни, бойових дій цілих частин і окремих осіб, складання на основі цього досвіду звітів, списків загиблих і померлих від ран, хвороб із зазначенням місця їхнього поховання тощо, статутів, підручників, повідомень про збитки. Завданням урядово-господарського відділу було систематизувати господарські й муштрові справи задля подальшого швидкого і легкого знаходження їх комісіями з усіляких претензій, контрольним відомством,

окремими особами, колишніми службовцями з'єднань і управлінЬ Румунського фронту, офіцерами, урядовцями і солдатами, які шукали свої послужні списки, свідоцтва і решту документів, а також для наведення різних довідок із муштрової, інспекторської, нагородної та інших частин. Секретарський відділ мав видавати довідки окремим особам, установам і відомствам, робити копії документів, вести загальне листування архіву тощо. Полегшувати працю повинні були два архіваріуси. Найціннішими документами, реліквіями, грамотами, прапорами, майном музеїв і церков мусив опікуватися військово-музейний відділ⁴⁶.

Щоб вирішити питання чи переводити архіви у Київ або ж залишити їх в Одесі як філію архівного відділу Генерального штабу, начальник архіву Головного штабу Х. Харищенко в червні 1918 року відрядив свого заступника С. Качалова до Одеси. Він мав з'ясувати на місці кількість архівів частин, штабів, установ (за реєстром), вагу і площину, яку займають справи на стелажах, їхню класифікацію, сортування (науковий, довідковий тощо) і стан збереженості, придатність приміщень, стелажів, шаф, персональний склад працівників⁴⁷.

Сотник С. Качалов, ознайомившись із ситуацією, склав рапорт, який повністю увійшов у доповідь начальника архіву начальникові Головного штабу від 5 липня 1918 року. В ній зазначалося:

1. Архіви всіх військових частин і установ приймає польовий відділ військово-наукового архіву при Управлінні постачання колишнього Румунського фронту, який очолює полковник Ефенбах. Крім цього є й інші архіви: колишнього штабу Одеського округу, військово-окружних управлінь, повітового коменданта. Керівництво архівом полковник Ефенбах отримав ще під час Першої світової війни, що було підтверджено пізніше телеграмою начальника Головного управління Генерального штабу О. Сливинського № 178 від 22 квітня 1918 року зі спростуванням наказу військового міністра по військовій офіції від 5 квітня 1918 року № 24.
2. На час відрядження в архівному відділі налічувалося більше 4000 пудів документів, які займали площину близько 100 квадратних сажнів. Після ліквідації військових частин і установ Румунського фронту обсяг справ, які отримає архів, дорівнюватиме понад 100 000 пудів, а це потребуватиме відповідної площини. А у випадку об'єднання архівів колишнього штабу округу і окружних управлінь – ще 10 000 пудів і додаткової площини.
3. Приміщення архіву кам'яне, триповерхове, розташоване у Лермонтовському провулку, 6, з електричним освітленням, площею 225 квадратних сажнів, відповідає вимогам щодо архіву. Проте стелажів у ньому не було і справи зберігались у спеціальних скринях із картковим групуванням і реєструванням.

4. Тимчасовий штат працівників архіву цілком виправданий. Його затвердив головний начальник постачання 14 квітня 1918 року телеграмою № 1890. Однак подальше збільшення кількості нерозібраних архівних матеріалів і частіші звернення з різних питань представників військових частин до установи спричинили відволікання працівників архіву від прямих фахових обов'язків. Задля упорядкування документів слід розширити штат. Тому пропонується залишити нинішніх співробітників Головному управлінню Генерального штабу.

Щодо створення філіалу архіву Головного штабу в Одесі, то С. Качалов наяві свої міркування.

Централізація в місті Києві 800 000, а то й 1 000 000 пудів справ потребуватиме великих грошових видатків на мішки, пакунки, скрині, платню робітникам, перевезення залізницею тощо. При такому скученні архівів для них варто буде облаштовувати кілька приміщень, бо в одному не вміститься стільки справ. Збирання матеріалів, розкиданих по величезній території, можливе лише після значної попередньої пошукової роботи, що не обмежуватиметься допомогою губернської і повітової влади, адже багато архівів зосереджено на теренах Румунії.

Якщо ж колишній штаб округу з власними архівами залишити в Одесі, це дасть певні переваги. По-перше, там локалізуватиметься величезний масив матеріалів для довідок щодо військових, які були учасниками подій саме на Румунському фронті, а по-друге, полегшиться вирішення ряду завдань військово-історичної науки: вивчення можливих театрів війни, організація військових академій тощо.

Персональний склад працівників архіву підпорядковано Головному управлінню Генерального штабу, який керує архівними справами. Утім, як зазначає доповідач, скарги військових до держави не припиняються і є загроза, що в майбутньому вони почастішають, особливо в питаннях забезпечення пенсіями, допомоги на лікування та інших, бо державні закони відсутні й люди не знають, куди звернутися. Тому він пропонує Головному штабові взяти справу в свої руки, щоб не допустити необґрунтovаних витрат державних коштів. При цьому полковник Ефенбах має залишитися головою Одеського філіалу як фахівець, закоханий у свою справу⁴⁸.

Вирішальним під час розв'язання цього питання був рекомендаційний лист голови ліквідаційних комісій Управління головного начальника постачання армії Румунського фронту А. Саніна до заступника військового міністра О. Лігнау 28 червня 1918 року. В ньому дана коротка історична довідка про організацію збирання, збереження і класифікацію документів усіх штабів, управлінь, установ і військових частин, принцип відбору і диференціації документів у російській армії в 1914–1917 роках, що дозволяло швидко і легко знайти потрібні матеріали. За цією системою

лише на Румунському фронті було зареєстровано понад 100 000 справ⁴⁹. Таким чином, на думку А. Саніна, можна буде полегшити подальшу величезну працю різноманітних комісій, а також роботу з наведення довідок контрольно-ревізійного характеру тощо. Начальника польового відділу полковника Ефенбаха відрядили для ознайомлення з вищезгаданою системою.

29 червня 1918 року заступник військового міністра О. Лігнау на засіданні Ради Міністрів Української держави виступив із доповідю „Про утворення наукової комісії по опису війни 1914–1917 рр., затвердження штатів цієї комісії і відпуск 60 000 крб. щорічно на утримання її”, підготовленою Головним управлінням Генерального штабу. В доповіді констатувалося, що після закінчення війни 1914–1917 років на території України залишилася велика кількість документів, що стосуються бойових дій на Південно-Західному і Румунському фронтах. Їхня цінність полягає в тому, що вони – „найцікавіші як щодо різноманітності бойових подій на цих фронтах, так і стосовно чималої кількості військ, які брали участь у битвах, а також необмеженого застосування всіляких технічних засобів боротьби” й прикладів „правильного стратегічного маневрування військ, найефективнішого використання кінноти, як зі стратегічною, так і тактичною метою”⁵⁰.

Доповідач підкреслив, що на території України перебуває багато найкращих військово-наукових сил колишньої Російської академії Генерального штабу, фахівців, відомих не лише на батьківщині, а й за кордоном. Тому залучення їх до співпраці буде корисне для держави і її молодої майбутньої армії: „Українська армія повинна формуватися на нових підвалах із максимальним використанням досвіду минулої кампанії, а це можна зробити тільки тоді, коли розпочнеться наукова розробка історичних матеріалів”⁵¹. Надалі таке використання, як зазначено в доповіді, вельми ускладниться, бо багато документів може бути знищено, а фахівці знайдуть інше призначення. Зразком оперативного застосування військових документів названо Німеччину, яка надрукувала три перших томи історії війни 1914–1918 років⁵². Тому начальник Головного управління Генерального штабу просить утворити в місті Одесі військово-наукову комісію з описання подій війни на Південно-Західному і Румунському фронтах на чолі з отаманом М. Головіним як найдосвідченішою у цій справі особою. До доповіді додавалися постанова, штатні розписи комісії, кошторис⁵³.

Згідно з постановою від 29 червня 1918 року в Одесі створювалась Особлива комісія для збирання та систематизації матеріалів військового значення, що стосувалися війни 1914–1917 років. Комісія почала працювати 1 червня 1918 року. Термін її діяльності обмежувався 31 грудня 1920 року. По закінченні роботи комісії відповідні архіви мусили відкритися для користування приватними особами. Державна скарбниця асигнуvala на утримання особистого складу комісії, канцелярські, господарські та інші видатки 38 800 карбованців.

Штат Військово-наукової комісії з описання війни 1914–1917 років складався з семи осіб. Голова комісії отримував платню 13 800 карбованців на рік, члени комісії – по 10 800 карбованців, якщо вони були старшинами (полковниками) Генерального штабу, у протилежному випадку ті отримували по 9600 карбованців на рік, начальник канцелярії – 7200 карбованців на рік, урядовець X класу – 3000 карбованців, а XI класу – 2400 карбованців на рік⁵⁴. Усього кошторис Військово-наукової комісії передбачав заробітну платню 58 800 карбованців на рік і 1200 карбованців на канцелярські витрати⁵⁵.

Проте постанова викликала багато запитань. Особливо це стосувалося комісії у Житомирі й Одесі⁵⁶.

Наказом Військової офіції Української держави № 292 від 3 липня 1918 року по Головному штабу командири корпусів зобов'язувалися організувати охорону архівів військових частин, будь-кому заборонялось користуватися ними без дозволу науково-історичної комісії⁵⁷. За іншим наказом Військової офіції Української держави № 308 від 8 липня 1918 року по Головному штабу всі ліквідаційні комісії, губернські, повітові й місцеві коменданти мусили надсилати до архіву Головного штабу й наукового відділу Генерального штабу реєстри одержаних ними архівів військових частин, штабів і різних установ. Командири корпусів мали з'ясувати справи ліквідаційних комісій на місцях, узяти їх тимчасово під свою охорону й надіслати відомості, а також зареєструвати їх охороняти канцелярське майно⁵⁸.

Великий вплив на подальший розвиток архівної справи у Військовому міністерстві справила резолюція заступника військового міністра О. Лігнау від 13 липня 1918 року: „1) копії реєстрів справ і документів, зібраних в обох комісіях [Житомира й Одесі] надіслати начальникам Головного та Генерального штабів до відома; 2) усе листування передати начальників Генерального штабу для негайного розроблення загально-го положення про збирання всіх архівних документів і музейних речей, прийнявши систему, що практикується в комісії Румфронту, яка видається найбільш корисною й апробованою за тривалий час. Потрібні дві комісії одинакового складу: одна в Одесі – для Румфронту, друга – в Житомирі для Південно-Західного фронту. Іхній склад пропонується контролером Румфронту. Загальне керівництво обома комісіями покладається на відомство генерала М. Головіна, який вимагатиме від підлеглих установ належні документи задля опису війни. В Києві слід мати два архіви – один спеціально оперативного характеру при Головному управлінні Генерального штабу, другий – загальний при Головному штабі. Ці архіви повинні поповнюватися поступово в міру упорядковування матеріалів у комісіях провінційних. Рекомендовано розробити план щодо утворення музею, де були б зібрані військові предмети з провінційних комісій.

Для утримання музею можна буде встановити платню за вхід. Зробити підрахунок коштів, необхідних для комісій як на утримання їх, так і для одноразових видатків”⁵⁹.

Виконуючи це розпорядження, військово-науковий відділ Головного управління Генерального штабу провів 16–18 липня 1918 року розширене засідання військово-наукової архівної комісії, на якому були присутні: голова військово-наукового відділу Головного управління Генерального штабу полковник Мамонтов, члени – начальник польового відділення Військово-наукового архіву в місті Одесі полковник Ефенбах, заступник начальника архівного відділу Головного штабу сотник С. Качалов, начальник тимчасової архівної комісії Південно-Західного фронту в місті Житомирі значковий Ніс і член комісії Папаянов, начальник військово-наукового архіву Генерального штабу Я. Жданович, секретар комісії, діловод архівного відділу Генерального штабу Клочко⁶⁰. На засіданні розглянули п’ять питань: про вироблення загальної інструкції зі збирання, зберігання, сортування справ і документів; видачу довідок в архівах Головного штабу в Києві, Південно-Західного фронту – в Житомирі й Румфронту – в Одесі; наказ Військової офіції Української держави № 292 від 3 липня 1918 року про затвердження представлених до міністерства заново розроблених штатів архівної комісії в місті Житомирі й Центрального військово-наукового архіву Румфронту в місті Одесі; про особовий склад вищезазначених військових архівів; про приміщення для архівів у містах Житомирі й Одесі.

Було ухвалено Інструкцію зі збирання, охорони, сортування справ і документів і видачі довідок в архівах Головного штабу – архівному відділі (м. Київ), колишніх Південно-Західного (м. Житомир) і Румунського (м. Одеса) фронтів. Був підготований проект наказу військової офіції, який доповнював наказ Військової офіції Української держави № 292 від 3 липня 1918 року щодо передання усіх справ і документів архівів розформованих військових частин колишніх фронтових і тилових районів Південно-Західного фронту в військово-архівну комісію в місті Житомирі, Румфронту – в польове відділення військово-наукового архіву Румфронту в місті Одесі. З інших теренів Української держави військові архіви розформованих військових частин здавалися в архівний відділ Головного штабу в місті Києві. Військово-наукова архівна комісія звернулася до начальника Генерального штабу з проханням затвердити штат Центрального військового архіву, представлений до Військової ради 21 квітня 1918 року, доповнений як відділом військово-архівною комісією в місті Житомирі й військово-науковим архівом Румфронту в місті Одесі. З метою збереження коштів і налагодження роботи військово-наукова архівна комісія запропонувала особовий склад архівного відділу Головного штабу ввести в штат Центрального військового архіву, а особовий склад військово-архівної комісії Південно-Західного фронту в Житомирі залишити в тому складі,

який ухвалив начальник Генерального штабу в доповіді від 29 червня 1918 року (№ 7), штат військово-наукового архіву Румфронту в Одесі ввести до особового складу польового відділу військово-наукового архіву Румфронту. Комісія просила сприяти закріпленню приміщені за архівами в місті Житомирі (їдеться про будинок духовного училища по вул. Гоголівській, 10) і в Одесі (приватний будинок по Лермонтовському провулку, 6)⁶¹.

Інструкція була тимчасовим документом, чинним до затвердження статуту Центрального військового архіву в місті Києві⁶². З усіх питань вищезазначені архіви керувалися вказівками військово-наукового архіву Генерального штабу. Архіви в Житомирі й Одесі підпорядковувалися Головному управлінню Генерального штабу, а в господарському плані – командирам відповідних корпусів. Вони мали права окремої військової частини.

Інструкція складалася з чотирьох розділів: „Збір документів”, „Охорона документів”, „Видача [архівних] справ і довідок” і „Перевезення документів”.

У першому розділі „Збір документів” зазначалося, що всі справи і документи розформованих штабів управлінь військових частин і різних установ колишніх Південно-Західного та Румунського фронтів на території Української держави повинні бути передані на зберігання до таких архівів: Південно-Західного фронту – до міста Житомира, Румунського фронту – до міста Одеси, з інших теренів України – до міста Києва (архівний відділ Головного штабу).

Другий розділ „Охорона документів” – найбільший в інструкції – стосувався збереження документів. Під архіви пропонувалося надавати просторі приміщення первого поверху кам'яного будинку з електричним освітленням. Справи (в скринях, пакунках тощо) військових частин і установ, які надходили до архіву, реєструвалися керівником у спеціальній книзі, а особі, котра здавала документи, видавалася квитанція, засвідчена печаткою, корінець якої залишався в архіві. Голови архівів Одеси і Житомира первого й п'ятнадцятого числа кожного місяця надсилали до наукового відділу Головного управління Генерального штабу довідки про отримані справи в двох примірниках. Центральний архів і його філіали обмінювалися кожного первого числа докладними відомостями за минулий місяць.

Справи, отримані від військових частин та інших установ, зберігалися в пакунках, і опрацювання їх проводилося лише у разі псування.

Скрині складали одну на одну в три чи чотири ряди з вільним проходом між ними. Документи однієї частини мусили обов'язково лежати поряд. Скрині позначали ярликом із зазначенням військової частини, номера надходження і часу отримання.

Після розкриття скринь справи диференціювали на: військово-історичні й наукові; контрольно-ревізійні; господарські й загального

змісту; муштрові, мобілізаційні, інспекторські, нагородні й інших частин (вступні та вихідні журнали); основних військових і цивільних загонів; підручники; бланки комунікаційних документів; невикористані книжки; бланки звітності; мапи; канцелярське майно; різні випадкові речі; зброя і таке інше; стяги, хоругви, прaporи (революційного часу), ордени, медалі, грамоти до знамен, полкові реліквії, образи, церковне майно, цінні речі полкових зібрань, оркестрові інструменти та інші речі, що мають історичне значення; гербові й скарбові печатки (металеві і мастичні), різні зразки штампів і документів, котрі підлягають знищенню або продажу (книжки, обкладинки, корінці тощо).

До історичних документів належали: журнали військових дій; оригінали наказів; справи про військові події оперативного змісту, звіти, розвідки з донесеннями, наказами і реляціями, справи з постачання зброї, гарматних снарядів, інженерного майна, уніформи, споживчих припасів, які стосуються бойової підготовки війська, монографічні праці оперативних відділів, мемуари, листи і пам'ятки полонених, накази (в оригіналах і відбитках), статути, інші документи, захоплені у супротивника; наші й супротивника відозви, оголошення і різні розпорядження; плани, мапи, фотографічні знімки, негативи; постанови нагородних рад; справи військово-польових судів; справи політичних відділів; постанови, листування, часописи військових організацій; справи комісаріатів; бібліотеки військових частин; списки вбитих і померлих від поранень і хвороб на полях битв із зазначенням місця їхнього поховання.

Групи контрольно-ревізійних документів складали: фінансові журнали і справи з грошовою звітністю; описи майна; майнові документи; книжки ощадних кас військових з'єднань тощо; звітність ротних господарств; усю звітність, яку належало вислати до тимчасової ревізійної комісії в Петрограді та інші документи компетенції Державного контролю.

Господарськими документами вважали: черновики атестатів, вимогові відомості, звітні листи з поточного задоволення потреб і господарства війська.

Справами з муштрової, мобілізаційної і нагородної частин були: службові реєстри, метрики, свідоцтва про освіту, поранення, смерть, прибуток, духовні заповіти та інші мобілізаційні, інспекторські й нагородні документи.

На згадані види документів заводили по дві картки: одну для пересувного каталогу в 1/8 цілого аркуша із зазначенням фронту, назви частини, змісту справ, черги (номера), другу, таку саму, лише зменшенну, – для наклеювання у верхньому кутку вмістища. Крім того, на всі отримані справи складали описи в двох примірниках за певним зразком: черга (порядковий номер), кількість справ, їхній зміст, дата початку і закінчення, число аркушів, номер скрині, стелажа, полиці, куди покладено справи, число каталогу і примітка.

У трьох примірниках робили опис документів цивільних і військових загонів, а також музейне майно. Один повний реєстр одержаних архівом наказів, цивільних і військових законів, різних статутів і підручників залишався в архіві, другий – надсилився до наукового відділу Головного управління Генерального штабу. Музейні документи і майно зберігалися до отримання вказівок щодо їхньої передачі до інших установ.

Стосовно ж гербових і скарбових печаток, зразків штампів і документів та інших справ, то архіви керувалися постановами ліквідаційних комісій про їхнє знищення або продаж.

Після опрацювання і реєстрації справ складали на стелажах або в скрині по відділах. До кожного вмісту докладався опис.

Третій розділ інструкції під назвою „Видача [архівних] справ і довідок” стосувався довідкової роботи архівів. Питанням збереження архівних документів приділялося велике значення. Архіви не надавали довідок і не вдавали справ без відповідного дозволу або ж при підозрі щодо нелегітимності документів тієї чи іншої інституції або особи на право отримання таких довідок і справ.

Архіви мали право самостійно видавати державним і громадським установам матеріали історико-наукового змісту та окремим особам довідки й документи особистого характеру: службові реєстри, метрики, свідоцтва про освіту, хворобу, поранення, витяги з наказів про призначення на посади, присвоєння чинів і нагород, духовні заповіти, книги ощадної каси, нагородні знаки тощо.

Із найважливіших оригіналів знімали відбитки за кошти прохача. Особисті документи пересилали поштою або через яку-небудь установу за місцем проживання власника. Уся ця робота провадилася в міру надходження запитів, і по можливості вона не мала перешкоджати поточній діяльності архівів.

У четвертому розділі інструкції „Перевезення документів” увагу зосереджено на питаннях перевезення документів і справ до архівів із залізниць. Допомагати в цьому мало Інтендантське управління, яке мусило асигнувати кошти архівам наперед.

Позакінченні роботи військово-архівної комісії привійськово-науковому відділі Головного управління Генерального штабу 20 липня 1918 року начальник цього управління направив заступнику військового міністра О. Лігнау доповідь „Про затвердження штатів Центрального військового архіву”, що їх пропонувала військова рада 21 квітня 1918 року⁶³.

Детально структуру і завдання архіву викладено в пояснювальній записці начальника військово-наукового архіву Я. Ждановича від 20 липня 1918 року. В документі зазначалося, що архіви військових частин колишніх Румунського і Південно-Західного фронтів розпорощені й зберігаються в повітових і волосних управах, повітових і губернських управліннях, на станціях залізниць, у вагонах і навіть поїздах (станції Катеринослав, Синельникове). Таких пунктів налічувалося приблизно 1200. Ліквідаційні

комісії отримали менше половини архівів. Брак транспорту завадив перевезти увесь зібраний матеріал до Києва. Тож ситуація вималювалася така: архівна комісія Південно-Західного фронту – з 2000 архівів укомплектовано 700; архів Головного штабу – з приблизно 4000 архівів сформовано 700; відділ Лефортовського військового історичного архіву в місті Одесі – з приблизно 6000 архівів наявні 2000⁶⁴. Щоб зібрати решту архівів пропонувалося відкрити Центральний військовий архів у місті Києві, відділ військово-історичного архіву в Одесі, тимчасову архівну комісію Південно-Західного фронту в Житомирі.

Центральний військовий архів як державна установа повинен був керувати військово-архівною роботою на території всієї України. Кошторис власне Центрального військового архіву вимагав фінансування у розмірі 186 000 карбованців на рік, тимчасово – 74 000, військово-історичного відділу в Одесі – 127 800 карбованців на рік, тимчасово – 12 000, тимчасової військової архівної комісії – 189 200 карбованців на рік, тимчасово – 12 000. Загалом 403 000 карбованців на рік і 97 000 тимчасово⁶⁵.

Головним завданням Центрального військового архіву було збирання всіх військових архівів, архівних пам'яток, документів, починаючи з 1860 року, а також тих архівів, які збереглися під час більшовицького панування. Усі документи до 1860 року мали перейти до Державного архіву. Архівна праця, відповідно, поділялася на науково-технічну і технічну. Метою

Микільські кріпосні ворота. Світлина поч. ХХ ст.

науково-технічної роботи мусило бути не лише дбайливе приведення архівів до функціонального стану, але й полегшення діяльності наукових установ у розшуку матеріалів до наукових праць.

Центральний військовий архів організовували на наукових засадах. Він мав працювати за такими напрямами:

- 1) систематичне розбирання і класифікація як документів, справ, так і цілих архівів військово-наукового значення із вилученням матеріалів господарського характеру в окрему частину;
- 2) розробка інструкції з архівної справи і наказів із військово-архівних питань;
- 3) запрошення до співпраці вчених-фахівців.

У примітці до пункту 3 наголошувалося на тому, що до цього часу військово-науковий архів Генерального штабу безоплатно користувався послугами професорів К. Широцького, Д. Щербаківського, Г. Нарбута, О. Грушевського та історика В. Модзалевського.

У штатному розписі Центрального військового архіву передбачалися відділи:

- загальний – зі збирання архівів і догляду за ними;
- ліквідаційний – із опрацювання архівів і ліквідації справ окремими комісіями з представництвом від архівної секції Міністерства освіти;
- військово-історичний (науковий) – із вироблення наказів, інструкцій з військово-історичних питань за участю фахових комісій.

Окрім науково-технічних завдань, на Центральний військовий архів покладались і сухо технічні, нагальні на той час: розшук документів і видача довідок військовим установам та особам; догляд за приміщенням, де мало зберігатися близько 2 000 000 справ, запобігання пожежі, підвищення вологості тощо; забезпечення потрібним майном і догляд за ним. Тоді, в умовах формування української армії й розформування колишніх частин Південно-Західного і Румунського фронтів російської

*Вхід до Микільських казарм.
Сучасний вигляд.*

армії, ефективність розшуку військових документів була дуже важлива. До архівів Генерального і Головного штабів Військового міністерства зверталися приблизно 100 осіб щоденно⁶⁶.

Архів Головного штабу зі штатом у п'ятнадцять осіб не міг упоратися з опрацюванням отриманих 1800 військових архівів і підготовкою довідок. Тому в Центральному військовому архіві, крім названих трьох, планувалися ще два відділи: довідковий (секретарський) – із видачі довідок і документів; господарський – зі збереження і догляду за майном, а також з охорони справ господарського характеру.

Щоб розробити статут Центрального військового архіву, в Києві повинні були створити комісію при військово-науковому архіві Генерального штабу із за участім фахівців Військового міністерства та Міністерства освіти.

Пропонувалося залишити як філію Центрального військового архіву в Києві військово-історичний відділ в Одесі через неможливість переведення його до Києва⁶⁷. Він налічував 2000 справ ліквідованих військових частин і 4000 військових архівів, які перед тим зберігалися в місті Ясах (Румунія). Центральний військовий архів у Києві з його відділенням в Одесі мав підпорядковуватися безпосередньо Генеральному штабові.

Проте згаданий документ залишився без відповіді. Пізніше, 5 серпня 1918 року голова Військово-наукової комісії зі збирання і опрацювання історичних документів Великої війни генерал-лейтенант М. Головін надіслав доповідну записку начальникові Генерального штабу, в якій виклав своє бачення завдань і штатів цієї комісії:

„1. Військово-історична комісія і архів по війні повинні складати нерозривне ціле: збирання, сортування, опрацювання документів і описів по них військових дій досить між собою тісно пов’язані.

2. Тому необхідно об’єднання всіх цих комісій в одному місці (в Одесі). Це об’єднання, крім зміцнення самої роботи, дозволить здійснити деяке зменшення витрат”⁶⁸.

Доповідь полковника Ефенбаха та особистий огляд Одеського архіву, а також відомості голови ліквідаційної комісії в місті Ясах генерала Новицького, зазначав М. Головін, свідчили про хаос і безлад при здаванні військами документів. Це змушувало Військово-історичну комісію майже цілковито зосереджуватися на упорядкуванні й науковому систематизуванні архівних справ одночасно зі збиранням нових документів, які надходили до архіву сотнями тисяч пудів, не кажучи вже про поточну роботу з видачі довідок. Скоротити архівну частину можливо лише після остаточного наведення ладу, тобто не раніше, ніж за 1-2 роки.

На найближчий час М. Головін погодився обмежитися трьома членами-складачами. Для прискорення початку роботи Військово-історичної комісії він запропонував зменшити штати: замість вісімнадцяти офіцерів, сімнадцяти писарів, тринадцяти сторожів, які потребували 17 850 карбованців

щомісячних витрат, – шістнадцять офіцерів, тринадцять писарів, вісім сторожів, утримання котрих передбачало 15 900 карбованців, що становило 1950 карбованців на місяць економії⁶⁹. У штаті архівної комісії Румунського фронту він скасував шість посад: двох архіваріусів-дослідників, писаря нижчого окладу, другого помічника начальника адміністративно-господарського відділення, начальника військово-музейного відділення, писаря вищого окладу. Персонал архівної комісії Південно-Західного фронту так само втратив шість посад: діловода, чотирьох друкарів і сторожа.

Згідно з представленим М. Головіним списком апарату Військово-історичної комісії для збирання і опрацювання документів Південно-Західного і Румунського фронтів, він мав складатися з 41-ї особи⁷⁰. Голову комісії призначали із зарплатнею 1150 карбованців на місяць, трьом членам-складачам сплачували по 900 карбованців на місяць, заступникові голови комісії (він же – завідувач архівної частини й діловодства) – також 900 карбованців на місяць. Останньому підпорядковувалися два відділи архіву й правління справами з однаковою структурою: начальник відділу з окладом 800 карбованців на місяць, секретар і начальники двох відділень із платнею 700 карбованців на місяць. Секретар відділу керував: старшим писарем із утриманням 250 карбованців на місяць і чотирма сторожами, яким призначалося платні по 150 карбованців. Начальникам відділень були підлеглі: помічник, або заступник (600 крб на місяць) і два писарі (старший з утриманням 250 крб і молодший, відповідно, – 200 крб). До складу правління входили: управитель справами (700 крб на місяць), його помічник (600 крб), завідувач картографічної частини (600 крб). Під начало помічника (заступника) управителя справами віддавалися два писарі (старший з окладом 250 крб на місяць і молодший – 200 крб). Завідувачу картографічної частини був підзвітний кресляр із платнею 450 карбованців на місяць. Загалом на місячне утримання комісії потрібно було 19 250 карбованців і 1000 карбованців на канцелярські витрати. За розрахунками комісії на оренду приміщення, забезпечення архіву стелажами й інвентарем, перевезення справ і документів із місць їхнього розташування до найближчої станції залізниці для відправлення до Одесі і наступної доставки з одеського вокзалу до будівлі Військово-історичної комісії уряду слід було виділити 30 000 карбованців⁷¹.

Проте справа організації військових архівів затягувалася, бо не затверджували штати архівних відділів в Одесі й Житомирі⁷². Зважаючи на це, а також на збільшення кількості скарг військовослужбовців щодо поганого задоволення їхніх вимог, начальник архівного відділу Головного штабу у вересні 1918 року в доповіді адміністративній управі Військового міністерства визнав за доцільне тимчасово надати загальне керівництво його відділові до створення Центрального військового архіву⁷³. Тоді ж начальник законодавчого відділу Військового міністерства подав реляцію

до Ради Міністрів із пропозицією створити центральні фронтові архіви у Житомирі для колишнього Південно-Західного фронту та в Одесі для колишнього Румунського⁷⁴.

2 вересня 1918 року наказом Військової офіції № 742 по Генеральному штабу нарешті було створено Військово-історичну комісію зі збирання й обробки документів Великої війни по Південно-Західному й Румунському фронтах на чолі з головою, генеральним значковим М. Головіним і членами-складачами, генеральним значковим Санниковим і військовими старшинами Ракітіним і Махровим. Військово-історична комісія керувалася в роботі окремим положенням, яке додавалося до наказу⁷⁵.

Положення складалося з вісімнадцяти параграфів й унормовувало роботу комісії, права й обов'язки працівників. До нього увійшли окремі розділи Інструкції зі збирання, охорони, сортування справ і документів і видачі довідок в архівах Головного штабу – архівний відділ (м. Київ), колишніх Південно-Західного (м. Житомир) і Румунського (м. Одеса) фронтів: „Збір документів”, „Охорона документів” і „Видача справ і довідок”. Положення обмежувало права архівних відділів і надавало великі повноваження голові Військово-історичної комісії⁷⁶.

На голову комісії покладалося загальне керівництво справами збирання й опрацювання документів і складання опису війни. Голова комісії мав права командира корпусу і підпорядковувався безпосередньо начальникові Генерального штабу. Члени-складачі мусили складати військово-історичні описи, здійснювати наукові дослідження за вказівкою голови Військово-історичної комісії, а також виконувати різні доручення керівника зі збирання й опрацювання документів.

Організовувати діяльність архівної частини й завідувати всім діловодством Військово-історичної комісії повинен був завідувач архівної частини й діловодства. Під його орудою перебували два відділи архіву й канцелярія керманича справами. Кожний відділ складався з трьох підвідділів (секретарського, першого та другого підвідділів), а канцелярія керманича справами – із двох підвідділів (канцелярського і картографічного).

Начальники відділів користувалися правами командирів окремих частин. На чолі підвідділів стояли секретар і начальники з помічниками й писарями, згідно зі штатним розписом.

Завідувач архівної частини і діловодства, а також чини архівної частини та завідувач картографічної, окрім зазначених обов'язків, могли скласти додатки до опису Великої війни й видавати друковані матеріали.

Керманич справами безпосередньо завідував канцелярією, журнальною частиною, усім листуванням інспекторської, муштрової, господарської частин і був наділений правами начальника окремої частини. У його підпорядкуванні були помічник із писарями, який вико-

нував ще й обов'язки скарбника, і завідувач картографічної частини з креслярем.

Заміщення посад у штаті Військово-історичної комісії провадилося чинами у відставці (переважно пораненими, нездатними до муштрової служби, й тими, хто не вислужив пенсії). Відставникам доплачували різницю між штатним утриманням і пенсією. До того ж усі чини Військово-історичної комісії отримували інтенданцький пайок.

Робота відділів Військово-історичної комісії складалася: а) зі збирання; б) зберігання; в) розподілу (сортuvання); г) реєстрації справ і документів; д) видачі довідок⁷⁷.

Щодо першого напряму, то він був розписаний в одному пункті положення досить розпливчасто: незрозуміло, які заходи слід було вживати архівові для того, щоб змусити розформовані частини здавати туди матеріали.

Другий напрям діяльності – „Зберігання документів” презентували шість пунктів, у яких ішлося про приміщення архіву, приймання і зберігання справ. Текст багато в чому повторював другий розділ „Охорони документів” Інструкції зі збирання, охорони, сортuvання справ і документів і видачі довідок в архівах Головного штабу. Але в положенні опущено видову характеристику документів.

Третій і четвертий напрями роботи „Розподілення (сортuvання) і реєстрація документів” викладені в одному пункті: „Розподіл і реєстрація документів провадилася лише за вказівками голови Військово-історичної комісії”⁷⁸. Після опрацювання папки з матеріалами розміщували на стелажах або в скриньках у відповідних підвідділах архіву. До кожного стелажа (скриньки) докладався опис справ, що там зберігалися.

П'ятому напрямові – „Видача справ і довідок” присвячувалися чотири пункти, які в основному дублювали третій розділ згаданої інструкції. Проте були й деякі відмінності. Так, видача архівних справ будь-кому дозволялася лише з дозволу голови Військово-історичної комісії, заборонялося видавати справи історико-наукового змісту.

У жовтні 1918 року військовий міністр подав прохання до Ради Міністрів щодо фінансування Військово-історичної комісії. Зважаючи на те, що комісія фактично приступила до роботи з архівними установами Одеси й Житомира ще в червні, пропонувалося асигнувати з коштів Державного казначейства на її утримання за затвердженими штатами у розпорядження Головного управління Генерального штабу до 20 листопада: за червень, липень і серпень – 13 200 карбованців, за вересень і жовтень – по 20 750 карбованців, тобто 41 500 карбованців, за листопад і грудень – так само 41 500 карбованців. Кошти за грудень мали надійти 20 грудня 1918 року. На оренду приміщені – 10 000 карбованців, на їхнє обладнання – теж 10 000 і на перевезення історико-наукового матеріалу – так само 10 000, а всього – 30 000 карбованців⁷⁹.

Архів Головного штабу при гетьмані П. Скоропадському

Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 року архів Головного штабу відновив роботу в тому ж складі, щоденно приймаючи справи від 3–5-ти військових частин і був практично заповнений. Його штат у липні 1918 року складався з п'ятнадцяти осіб, фактично ж працювало одинадцять. Очолював архів Головного штабу архіваріус Х. Харищенко із платнею 10 800 карбованців на місяць. При цьому помічник архіваріуса С. Качалов за сумісництвом обіймав посаду старшого діловода й отримував 8400 карбованців на місяць за посаду помічника і 3000 – як старший діловод. Старший діловод П. Олешко одержував 3000 карбованців на місяць, діловоди С. Золотухін, П. Іванов, М. Латушкін, Ю. Булах – по 1200 карбованців кожний, урядовцям Я. Загірному, І. Сироштану платили по 1500 карбованців, М. Даушкову – 1200, а друкареві В. Карабульському – 1500 карбованців на місяць⁸⁰.

Згідно з тимчасовим планом роботи, архіваріус Х. Харищенко та його помічник С. Качалов здійснювали загальне керівництво. Старший діловод С. Клочков опікувався приміщенням і канцелярією. Йому допомагали діловоди С. Золотухін, П. Іванов та урядовець І. Сироштан. Старший діловод П. Олешко з діловодами М. Латушкіним, Ю. Булахом і урядовцями Я. Загірним і М. Даушковим упорядковували систему архіву і нові справи. Друкар В. Карабульський, окрім складання на машинці, виконував поточні завдання⁸¹.

Архівний відділ Головного штабу надавав також практичну допомогу щодо перевезення документів військових частин колишнього Південно-Західного фронту до Житомирської філії Комісії зі збирання військово-історичних документів. Це відбилося у листуванні між установами в серпні 1918 року⁸².

Подальші відомості про діяльність архіву зафіксовано в довідці „Справа про працю архіву Головного штабу зо дня утворення 9 березня по 26 жовтня [1918 р.]”. У ній архіваріус Х. Харищенко підбив підсумки роботи і зупинився на проблемах. На 26 жовтня 1918 року архів Головного штабу отримав справи від 320-ти різних частин. Проте це була не точна цифра. Так, Головне управління Головного штабу здало справи не лише свого управління, а й 360-ти резервних польових частин, а все вважалося одержаним від однієї частини. Колишнє Управління областей Австро-Угорщини здало справи повітових начальників усіх відділів (комісаріатів, міліцейських районів, фінансових, лісових, шкільних, медичних управлінь тощо).

Приймання і науково-технічне опрацювання матеріалів провадилося відповідно до Інструкції зі збирання, охорони, сортування справ і документів і видачі довідок в архівах Головного штабу. При цьому справи окремого підрозділу зосереджували в одному місці, виймали зі скринь, розкладали на окремі купки і систематизували (за частинами – муштрові, господарчі, юридичні та ін.) за роками, потім складали в пакунки, зв'язували мотузками й надписували: 1) справи такої-то частини; 2) роки;

3) числа; 4) характер матеріалів. Книжки опрацьовували окремо. Усе це заносили в загальний реєстр, вказуючи: а) номер стелажу; б) номер поліції; в) дату одержання, число у журналі надходжень.

Майно зі скринь вибирали і передавали до сховища, а пізніше – до Головного штабу або вдавали з дозволу начальника Генерального штабу різним частинам і установам за окремими відомостями, копії яких надсилалися до Державного контролю.

На поліцях було розміщено справи 555-ти окремих частин штабу колишнього Київського військового округу. До цієї роботи залучали шість працівників архіву, а інколи й більше. Під час систематизації оперативні справи і матеріали військово-історичного змісту виокремлювали в пакунки і так реєстрували. Справи ревізійного характеру за спеціальними реєстрами надсилали до військово-окружного чи фронтового контролю.

Найбюючішим було питання з видачею справ і документів військовим, відставникам і приватним особам, удавам, дітям убитих батьків і взагалі рідним. Запити стосувалися дат і подробиць смерті, закінчення юнацьких шкіл, підвищення рангів, нагород, послужних списків, грошових атестатів, місць розформування військових частин тощо. Щоденно до архіву зверталося 20–30 осіб. Задоволення запитів не реєструвалися. Для полегшення наведення довідок архів підготував та оприлюднив наказ по Військовій офіції № 333, де оголошено його місцевонаходження⁸³.

Катастрофічнішим був стан роботи з проханнями державних інституцій (Головного штабу, комісії Військового міністерства, Генерального штабу, повітових військових начальників). Щоденно надходило 15–25 таких прохань. А в жовтні 1918 року пошта доставляла щоденно по 2-3 пуди пакетів і приватних листів. Їх не реєстрували і не вносили до журналу надходжень, а складали до справ, на які мали створюватися реєстри. На 26 жовтня 1918 року не були розглянуті й розсортовані 24 мішки пошти та 40 пакунків⁸⁴. Найактивніше листування архів провадив із ліквідаційними комісіями, військовими начальниками, польовими відділами архіву при Комісії з демобілізації Південно-Західного й Управлінні постачання армій колишнього Румунського фронтів.

Розшук справ і документів супроводжувався великими труднощами і тривав інколи до двох тижнів. Причина – відсутність реєстрів до кожної справи, описів до одержаних скринь із матеріалами й видача відбитків документів, що відволікали від фахової роботи працівників.

Для розгляду ситуації в архіві Головного управління при Генеральному штабі створили комісію, яка виробила новий проект штатного розпису, згідно з яким чисельність кадрів зростала до 29-ти осіб⁸⁵. Проте, попри клопотання начальника архіву, цей проект не був утілений в життя.

Наслідки подальшої діяльності архіву з'ясувалися швидко: установа не справлялася з фаховими завданнями, бо працівники виконували кан-

целярську роботу або розшукували документи для довідок. Не вистачало двох діловодів, хоча, на думку начальника архіву Х. Харищенка, потрібно було збільшити штати не менше як на десять осіб.

Крім того, постало нагальне питання про нове приміщення. Два поверхи Микільських казарм, які раніше призначалися для архіву, займав осо-бистий конвой пана Гетьмана, а третій поверх був ущент заповнений спра-вами. На станції і Головній пошті міста Києва скупчилося до 1000 пудів документів, які не було чим перевезти до архіву⁸⁶. Отже, архів Головного штабу містився частково в Микільських казармах, у підвальному поверсі будівлі на Банківській вулиці та в сараї на тій же вулиці.

Бібліотека установи складалася з різних законів, військових і цивільних, наказів по фронтах, арміях, корпусах, дивізіях, залогах, округах, наказів фахо-вих (інженерних, інтенданцьких, із топографії та ін.), статутів, підручників тощо. Бібліотеку впорядковував персонал архіву. Вони ж змайстрували шафи і полицеї. За документами установам було видано 2000 книг⁸⁷.

У листопаді 1918 року до архіву Головного штабу продовжували надхо-дити матеріали з військових частин, штабів і різних інституцій колишньої російської армії. На 23 листопада було отримано 30 000 пакетів, 25 мішків з пакетами і 350 пакунків⁸⁸. Окрім того, архів прийняв справи колишніх ліквідаційних комісій Південно-Західного і Румунського фронтів. Усе це при-звело до перевантаження, збільшення втомлюваності й хвороб працівників. А тому начальник архіву Х. Харищенко 7 і 23 листопада двічі звертався з рапортом до начальника адміністративної управи Головного штабу з прохан-ням додати до штату архіву трьох канцеляристів першого розряду, друкаря або діловода і двох канцеляристів другого розряду та друкаря⁸⁹.

На жаль, документів, які б висвітлювали подальшу діяльність Військово-історичної комісії в Одесі та її одеської філії, не збереглося. Архівістам одеської філії вдалося вивезти з Румунії великий Яський архів, який пізніше опинився у Феодосії⁹⁰.

Важливу роботу провели працівники Військово-архівної комісії колиш-нього Південно-Західного фронту (філії Житомирського відділу Військово-історичної комісії) з організації переїзду архіву з Проскурова до Житомира. У серпні 1918 року голова Військово-архівної комісії звернувся телеграмою до голови військово-наукової комісії Головного управління Генерального штабу з проханням замовити гербову печатку для засвідчення розписок в одержанні документів, видачі посвідчень про розформовані військові части-ни на території Південно-Західного фронту, доручень службовцям архіву, відрядженим у різні місцевості для збирання документів тощо. Дозвіл надали 22 серпня 1918 року. За Житомирським архівом залишили називу „Військово-архівна комісія колишнього Південно-Західного фронту”⁹¹.

Під час переїзду Військово-архівної комісії з Проскурова до Житомира виникли проблеми, бо не вдалося домовитись із проскурівським повітовим

командантом про допомогу в перевезенні документів і ремонті сараю, де вони розміщувались. Тому голова комісії звернувся до архівного відділу Головного штабу по допомогу. Голова архівного відділу Головного штабу в доповіді 15 серпня 1918 року констатував, що документи штабу Сьомої армії і її військових частин колишнього Південно-Західного фронту зберігаються в непридатному приміщенні – у сараї з пошкодженим дахом, що протікає під час дощу. Тому пропонувалося: 1) полагодити дах сараю; 2) відрядити працівника архівного відділу з Прокурора до Житомира для організації перевезення документів; 3) прохати начальника Головного штабу і командира Подільського корпусу дати розпорядження повітовому комендантові про допомогу співробітникам у перевезенні архіву; 4) сприяти відсиланню до Житомира справ, які мають велику військово-історичну цінність (виключно справи колишнього штабу Сьомої армії), а адміністративно-господарські перевезти до Києва.

Обсяг архівів, що належало перевезти до Києва, сягав 600 ящики⁹². Начальник Головного штабу погодився з цими пропозиціями. Проте 20 серпня 1918 року в листі до голови архівного відділу Головного штабу просив доставити до Житомира всі архіви, в тому числі й адміністративно-господарські, тому що там знаходилися Державна ревізійна комісія колишнього Південно-Західного фронту та Інтенданцька ліквідаційна комісія. Проте, з огляду на відсутність закріплена приміщення за архівом у Житомирі, рекомендувалося відправити лише військово-історичні матеріали – документи штабу Сьомої армії⁹³.

ПРИМІТКИ

- 1 Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні 1917–1973. – К., 1975. – С. 40.
- 2 Ростунов И. У истоков советской военной историографии // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 8. – С. 87.
- 3 Богданов Г.В. К истории собирания русских военных архивов // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 4. – С. 69, 70.
- 4 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1077. – Оп. 6. – Спр. 34 – Арк. 3.
- 5 Там само. – Спр. 7. – Арк. 122.
- 6 Там само. – Спр. 18. – Арк. 56.
- 7 Там само. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 8 зв.
- 8 Там само. – Ф. 1076. – Оп. 6. – Спр. 19. – Арк. 1.
- 9 Там само. – Арк. 113.
- 10 Там само. – Ф. 1077. – Оп. 6. – Спр. 18. – Арк. 56 зв.
- 11 Там само. – Арк. 56.
- 12 Там само. – Спр. 19. – Арк. 113.
- 13 Там само. – Оп. 5. – Спр. 16. – Арк. 12.
- 14 Там само. – Оп. 6. – Спр. 10. – Арк. 254, 255.
- 15 Там само. – Спр. 19. – Арк. 9, 9 зв.
- 16 Там само. – Спр. 30. – Арк. 114, 115 зв.
- 17 Там само. – Арк. 115 зв.
- 18 Там само. – Спр. 10. – Арк. 154.
- 19 Там само. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 7 зв.
- * У документах Військового міністерства УНР, особливо в листуванні, часто подаються російські офіцерські звання, які пізніше були замінені відповідними українськими „генерал-лейтенант”, „отаман”, „генеральний значковий” тощо.
- 20 Там само. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 50.
- 21 Там само. – Арк. 122.

- 22 Там само.
- 23 Там само.
- 24 Там само.
- 25 Підраховано за кошторисом виплат по загальному архівному управлінню Генерального штабу. ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 16. – Арк. 30.
- 26 Там само. – Арк. 32.
- 27 Там само. – Арк. 33.
- 28 Там само. – Арк. 33 зв.
- 29 Там само. – Арк. 34.
- 30 Там само. – Арк. 30.
- 31 Там само.
- 32 Там само. – Арк. 28.
- 33 Там само. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 119, 119 зв.
- 34 Там само. – Оп. 5. – Спр. 16. – Арк. 25, 25 зв.
- 35 Там само.
- 36 Там само.
- 37 Там само. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 11.
- 38 Там само. – Арк. 10, 10 зв.
- 39 Там само. – Арк. 11.
- 40 Там само. – Спр. 19. – Арк. 9.
- 41 Там само. – Арк. 9 зв.
- 42 Там само. – Спр. 7. – Арк. 52, 52 зв.; Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 10; Арк. 21–24.
- 43 Там само. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 1.
- 44 Там само. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 52, 52 зв.
- 45 Там само. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 22.
- 46 Там само. – Арк. 22–24.
- 47 Там само. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 47.
- 48 Там само. – Арк. 44, 45 зв.
- 49 Там само. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 19, 19 зв.
- 50 Там само. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 2.
- 51 Там само.
- 52 Йдеться про перші публікації Німецького генерального штабу в 1914–1918 рр.
- 53 ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 3, 4; Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1.
- 54 Там само. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3.
- 55 Там само. – Арк. 4.
- 56 Там само. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1.
- 57 Там само. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 208.
- 58 Там само. – Арк. 221.
- 59 Там само. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 65, 65 зв.
- 60 Там само. – Арк. 31–33 зв.
- 61 Там само.
- 62 Там само. – Арк. 27–30 зв.
- 63 Там само. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 2, 3 зв.
- 64 Там само. – Арк. 2.
- 65 Там само. – Арк. 2, 2 зв.
- 66 Там само. – Арк. 3.
- 67 Там само. – Арк. 3 зв.
- 68 Там само. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 2.
- 69 Там само. – Арк. 3.
- 70 Там само. – Арк. 7, 7 зв., 8.
- 71 Там само. – Арк. 8.
- 72 Там само. – Оп. 5. – Спр. 16. – Арк. 60.
- 73 Там само. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 5, 5 зв.
- 74 Там само. – Спр. 19. – Арк. 7, 7 зв.
- 75 Там само. – Арк. 21.
- 76 Там само. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 22–24.
- 77 Там само. – Арк. 22, 22 зв.
- 78 Там само. – Арк. 22 зв., 23.
- 79 Там само. – Арк. 20.
- 80 Там само. – Оп. 6. – Спр. 18. – Арк. 1, 3.
- 81 Там само. – Арк. 3; Спр. 7. – Арк. 13, 13 зв., 20, 20 зв., 21, 21 зв.
- 82 Там само. – Спр. 19. – Арк. 113–115.
- 83 Там само. – Спр. 10. – Арк. 10.
- 84 Там само. – Спр. 19. – Арк. 114.
- 85 Там само. – Арк. 115.
- 86 Там само.
- 87 Там само.
- 88 Там само. – Спр. 18. – Арк. 118.
- 89 Там само.
- 90 Богданов Г.В. К истории собирания русских военных архивов // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 4. – С. 69.
- 91 ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 25, 25 зв.
- 92 Там само. – Арк. 20, 20 зв.
- 93 Там само. – Арк. 13, 13 зв.

ПРИВАТНА ЗБІРКА

КОЛЕКЦІЯ ДАВНІХ БРОНЗ

Останнім часом в Україні значного розвитку набуло приватне колекціонування, у тому числі археологічних речей. Більшість приватних колекцій давніх виробів не мають наукової обробки, а отже, не становлять наукової цінності. Важливо, аби до приватних колекцій мали доступ професіонали-археологи. Ця співпраця взаємокорисна. Колекціонер отримує повну наукову інформацію про предмети, що входять до колекції, а археологи – введені в науковий обіг нові артефакти. Результатом такої співпраці стали виставка колекційної холодної зброй, організована Анатолієм Козименком спільно з ДП „Укробо-

ронсервіс” і Центральним музеєм Збройних Сил України у 2004 році, а також публікація його книги „Японія – цуба і поезія” 2008 року.

У приватній колекції Анатолія Козименка значне місце посідають предмети і вироби з бронзи – сокири, кельти, наконечники списів, тесла, долота, ножі, елементи кінської зброй, дзеркала, прикраси. Колекцію відкривають знахідки, які можна ідентифікувати з трипільськими пам'ятками. Вони значно поповнюють наші знання про цей період прадавньої історії України.

Епоху ранньої бронзи серед інших речей репрезентують два унікальні предмети: гравійований ніж ритуального призначення і

Сокири-кельти. Пізня бронза 1700–900 pp. до н.е.

Дзеркала ранньоскіфського періоду. VI ст. до н.е.

рідкісний однолезовий ніж, який також використовували для деяких ритуалів. Основна частина колекції – це предмети, що належать до епохи пізньої бронзи. Серед них на особливу увагу заслуговують залишки бронзового клепаного казана (надзвичайно рідкісна знахідка для Північного Причорномор'я).

Епоха пізньої бронзи представлена різною зброяєю і знаряддями праці.

Кіммерійські і скіфські речі завершують колекцію. Дуже цікаве долото зі „згорнутою” втулкою з Київської області. Таких речей ніколи не знаходили в похованнях. Ямні й катакомбні предмети практично невіддільні, що засвідчує

як найтініший зв'язок цих двох культур.

Рідкісною знахідкою є клад з Миколаївської області з сокирами костромського типу.

Знахідки бронзового литого казана і невеликої посудини із залишою ручкою дають змогу говорити про існування металургійного центру на Кіровоградщині у фінально-бронзовому віці.

Колекція Анатолія Козименка виявилася такою повною, що дозволила одному з провідних фахівців у галузі металургії й металообробки епохи бронзи докторові історичних наук Вікторові Клочку поточнити й навіть де в чому переглянути свої колишні висновки й уявлення.

КНИГОПИС

Володимир КОВАЛЬЧУК

ПЕРША МОНОГРАФІЯ ПРО ПЕРШОГО КОМАНДИРА УПА*

На фоні таких знакових для історії України ХХ ст. постатей, як С. Бандера, Р. Шухевич, ім'я одного з чільних командирів УПА Дмитра Семеновича Клячківського (1911–1945) („Клим Савур”, „Охрім”) губиться. Пересічному читачеві воно маловідоме. Рівненський історик Ігор Марчук, прагнучи популяризувати постаті, кілька років тому видав серію статей¹. І ось нещодавно з’явився підсумок студій ученого – наукова монографія, де реконструйовано біографію повстанця з акцентом на його військово-політичній діяльності. Особливо детально розглядається „місія” Клячківського у період другої половини 1943 – початку 1945 рр., коли він очолював УПА на північно-західних українських землях (Волинь і Полісся).

Час від народження Дмитра Клячківського до закінчення „першого періоду” перебування в ОУН (1941 р.), тобто 1920-ті – поч. 1940-х рр. простежено у першому, вступному розділі книги. Виокремлено найважливіші події етапу: навчання у Станиславівській гімназії, торгівельні курси у Львові, служба у польській армії, вступ до

ОУН, членство в осередку товариства „Сокіл-Батько”, керування юнацтвом Станиславівського обласного проводу ОУН. Не претендуючи на лаври посутьного дослідника „вступної” частини біографії Клячківського, історик деталізував період 1940 – першої половини 1941 рр., коли революціонер перевував під радянським слідством.

У цій частині книги автор мав би сповна використати дослідницький інструментарій, зокрема реалізувати можливості порівняльного аналізу. Втім, переважає описовий метод. Обмаль даних про батьків Дмитра Клячківського, його родину. Схематично показане середовище, в якому майбутній повстанець зростав. Не слід обходити і подробиці особистого життя людей з таким значним внеском у історію. Характер героя книжки Марчука формувався без батька. Його мати (дівоче прізвище – Кінах) довгий час виховувала сина сама. У цьому контексті викликає зацікавлення доля рідних сестер Дмитра Клячківського – Лесі та Софії. Автор констатує, що у 1920-х рр. вони виїхали на заробітки до Канади. На нашу

* Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-„Клим Савур”. – Рівне, 2009.
– 168 с.

думку, цей сюжет заслуговує на деталізацію. Тим паче, що є така інформація: одна з сестер Клячківського була одружена з Лохмицьким Паньком, але у 1939 р. його покинула і виїхала до Америки². Перебували за кордоном й інші родичі та близькі знайомі майбутнього командира УПА. Наприклад, Іван – син тітки Клячківського Прашко Марії – після закінчення теологічного факультету Львівського університету за протекцією А. Шептицького вlashтувався у Римі³.

Нам здається, що подана автором візія „Клима Савура” як люди-ни, з усіма її недоліками й перевагами, трохи ідилічна. Характер, темперамент та інші особисті якості Клячківського вписані І. Марчука доволі схематично. Він часто-густо наводить гречні оцінки соратниками повстанця його персони, наприклад цитує Р. Волошина, але не робить їх комплексного аналізу. В ідеалі, можна було б узагальнити відомості численних спогадів членів ОУН і УПА, свідків їхньої боротьби про „Клима Савура” в окремому розділі.

З матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України вже можна дізнатися, у кого Клячківський в юнацькі роки закохувався. Так, під час перебування до 1938 р. у Збаражі він упадав за Бохінською Марією. Як зазначала пізніше рідна сестра Марії Надія, у роки німецької окупації Дмитро намагався запри-

язнитися з Бучинською Іриною, котра працювала у ландкомісаріаті Збаражу. Очевидно, що кохання революціонера до цих жінок не було взаємним. Марія Бохінська вийшла заміж за якогось Костецького і переїхала працювати вчителькою у село. Ірина Бучинська перебралася до Самбора і там також одружилася⁴. Досі не відомо чогось певного про дружину Д. Клячківського.

I. Марчук залишив „у тіні” спроби повстанця оскаржити рішення суду під час радянського ув’язнення. Засуджений до розстрілу, він за допомогою адвоката Куриленка 25 січня 1941 р. подав касаційну скаргу на рішення Львівського обласного суду. Революціонер наголосив, що до ОУН ніколи не належав⁵. Також від Клячківського до Президії Верховної Ради УРСР надійшло прохання замінити розстріл на іншу міру покарання. Підопічний Куриленка аргументував своє прохання лаконічно: „Я ще молодий”. Останнє прохання виявилося результативним. Як читаємо в рецензованій книзі, вищу міру покарання було замінено на 10 років ув’язнення.

Другий розділ присвячено перебуванню Дмитра Клячківського на посаді керівника Крайового проводу ОУН(б) на Волині та Поліссі у 1942 році. Входить, він очолив провід випадково: роком раніше попередник Володимир Робітницький помер, „виснажений працею, підпіллям, боротьбою” у Львові, а його заступника – Ростислава Волошина – заарештували німці.

Відколи волинське підпілля отримало нового керівника, І. Марчук переконливо встановити не зміг. Він припустив, що повстанець очолив Крайовий провід ОУН(б) на Волині та Поліссі на початку 1942 р. Але як було насправді? З одного боку, знаємо, що повстанець утік з радянської Бердичівської в'язниці влітку 1941 р. З іншого, – перший завірений Клячківським „Охрімом” документ, який зберігся в українських архівах, датується аж 13 листопада 1942 р.⁶ Що робив і де був Клячківський у міжчасі? Якщо вірити радянському доносу за 1943 р., то „Клим Савур” узагалі прибув на Волинь з Галичини, де закінчив „спеціальні військові курси”⁷. Значною мірою 1942-й залишається „білою плямою” не лише в біографії Дмитра Клячківського, але і в історії ОУН(б) на Волині загалом.

Що утішно, у третьому розділі „Початки УПА та переговори з отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем” не піdnімається проблема створення цієї армії як такої. На документальній основі Ігор Марчук вкотре констатує: армія була сформована навесні 1943 р. на Волині. Як доказ, перелічені перші військові віddіli ОУН(б) на початку 1943 р. Скільки вже списів поламано навколо дати створення УПА. А проте надамо слово її керівникам. У наказі Дмитра Клячківського від 24 січня 1944 р. читаємо: „Рік збройної боротьби проти німецького і московського зaimанця уже за nами... Другий

рік боротьби зустрінемо повні віри і надій”⁸. 1 січня 1945 р. Роман Шухевич почав своє звернення до командирів і бійців УПА з нагоди Новорічних свят так: „За nами 1944 рік – другий рік славного існування УПАрмії”⁹. Якщо 1944 р. був „другим”, то 1943 р. – рік її формування, чи не так?

Оператори маловідомим документами, у третьому розділі автор справедливо відзначає першість отамана „Тараса Бульби” у спробах налагодити військову співпрацю з ОУН(б) на Волині. Такі перемовини розпочалися у грудні 1942 р. і тривали до квітня 1943 р. Не викликає сумніву і те, що бандерівська УПА на чолі з Дмитром Клячківським виникла у квітні – травні 1943 р. Як відомо, тоді ОУН(б) на Волині припинила переговори з представниками інших напрямків українського самостійницького руху і „запозичила” абревіатуру УПА в „бульбівців”.

Четвертий розділ має назву „Літо – осінь 1943-го: війна на три фронти”. Там конкретизується, яку саме структуру УПА (поділ на курені, сотні, чоти) та його запілля своїм липневим наказом запровадив „Клим Савур”. Також йдеться про відвідини ним нарад керівного повстанського активи на Сарненщині та Степанщині (Рівненська обл.) у серпні – вересні 1943 р. Згадується його візит на Конференцію поневолених народів Європи і Азії, яка відбулася 21–22 листопада 1943 р. в с. Будераж Здолбунівського району. Не варто

забувати, що на той момент „Клим Савур” занедужав. Як зазначала референтка Крайового проводу ОУН(б) на північно-західних українських землях „Медуна”, у жовтні командир був „серйозно хворий”¹⁰. Мабуть саме тому, за словами очільника групи „Турів” Ю. Стельмащука, Клячківський ніколи не переховувався у крійках¹¹.

У четвертій частині книги доволі слабенько проаналізовані розпорядчі документи Д. Клячківського, зокрема накази. Хоча зверхник згадується досить часто, незрозумілим виглядає ступінь його впливу на армію. Варто було б рельєфніше вималювати портрет начальника штабу армії „Клима Савура” – колишнього полковника армії УНР Леоніда Ступницького-„Гончаренка”. Про останнього є тільки лаконічна інформація, але чомусь не у четвертому, а в п'ятому розділі книги.

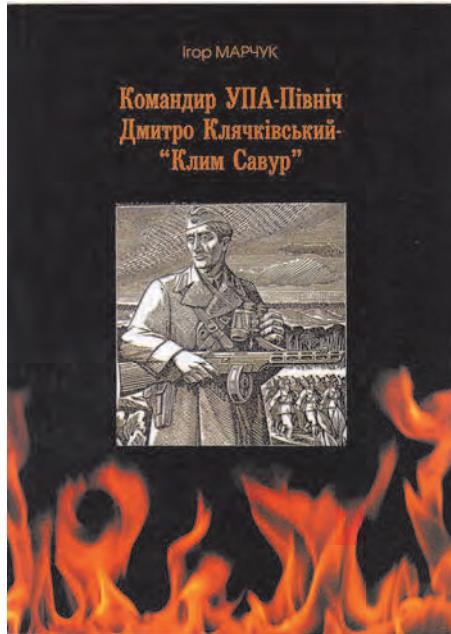
Ігор Марчук не поділяє припущення В. Філяра щодо існування наказу Дмитра Клячківського про одномоментне знищення поляків на Волині. Здійснивши власний текстологічний аналіз листа керівника групи „Турів” Ю. Стельмащука до члена проводу ОУН(б) М. Лебедя від 24.06.1943 р., де такий документ згадувався, автор підловив поляка на фальсифікації. Нагадаємо, що наказ „Клима Савура” про одномоментне винищенння поляків у 1943 р., на який є численні посилання, досі ніде не виявлений.

Діяльність головного командури УПА на північно-західних українських землях від листопада 1943 до червня 1944 р. простежена у п'ятому розділі. Мабуть, цей період став для армії вирішальним. На Волинь наприкінці 1943 р. „накотився” радянсько-німецький фронт. Абсолютно не сумірна з УПА радянська потуга примусила українських повстанців пристосуватися до ситуації. На рубежі 1943 і 1944 років упівці вирушили назустріч ворогам, у радянські тили, щоб там з новою силою розпочати збройну боротьбу. На жаль, автор рецензованої книги недооцінив такий тактичний прийом повстанців і відвів розповіді про це обмаль місця.

Марчук справедливо ставить під сумнів німецькі підрахунки чисельності УПА на Волині та Поліссі. Справді, Клячківському не могло на рубежі 1943 – 1944 рр. підпорядковуватися від 20 до 30 тис. чол. Як свідчать нещодавно виявлені нами документи, якщо до переходу радянсько-німецького фронту у чотирьох групах УПА Д. Клячківського налічувалося 5960 осіб, то після просування фронту на захід і відокремлення групи „Богун” – всього 3840¹². У першій половині 1944 р. чисельність усіх трьох груп УПА–Північ зменшилася. Якщо 1 січня у групі „Турів” було 3048 повстанців, то 15 серпня стало 1270, група „Заграва” за цей час „схудла” на 50 %, а група „Тютюнник” навесні налічувала до тисячі чоловік¹³.

Автор рецензованого видання не обійшов увагою контакти між УПА–Північ, – з одного боку, і угорськими та німецькими формуваннями, – з другого. Що дуже актуально, у п'ятому роздлілі розвінчується міф про започаткування у квітні 1944 р. співпраці упівців з Вермахтом. (Клим Дмитрук твердив, що Клячківський-„Охрім“ 2 квітня запропонував німцям через аберкоманду армійської групи „Північна Україна“ спільно боротися з Червоною армією, обіцяючи в обмін на допомогу зброєю подавати розвідувальну інформацію.) І. Марчук цитує маловідому відповідь офіцера німецької розвідки від 4 квітня, який назвав пропозиції „Охріма“ „нахабними вимогами“. Крім того, дослідник наводить приклади інших тактичних контактів ОУН(б) і УПА у роки Другої світової війни. Він згадує, наприклад, як радянські органи державної безпеки через своїх представників С. Каріна-Даниленка і А. Хорошуна намагалися порозумітися з представниками ОУН(б) і УПА Д. Маївським і Я. Бусолом у березні 1945 р.¹⁴

Шостий роздліл книги стосується не так постаті Дмитра Клячківського, як його ініціатив щодо реорганізації УПА–Північ та підпілля у другій половині 1944 р. Виявляється, командир „зустрів у штики“ ідею створення Народно-визвольної революційної організації. За його ініціативою у листопаді реформується під-

пільна мережа ОУН(б) на Волині та Поліссі. Наприкінці року Клячківський хотів замінити неповороткі військові загони УПА–Північ на ВОПи та бойкви. Дослідник описує емоційні розмови „Кліма Савура“ з командиром групи „Тютюнник“ Федором Воробцем („Верещака“) восени 1944 р. „Савур“ наказав йому вести нещадну боротьбу з радянськими агентами усередині УПА, оскільки мав підозру, що той став на бік „есбістів“. У даному разі слід було б згадати і про випадки помилування головним командиром УПА на північно-західних українських землях деяких своїх соратників, запідозрених у зраді. Наприклад, у 1943 р. так врятувався від смерті організаційно-мобілізаційний ре-

ферент військової округи „Заграва” Трофимчук Павло.

Назва сьомого розділу монографії І. Марчука така сама, як і статті Ю. Шаповала та Д. Веденеєва про Дмитра Клячківського, що вийшла 2006 року – „Пастка для „Щура”¹⁵. Не будемо переповідати усі перипетії радянської операції зі знищенню „Клима Савура” на початку лютого 1945 року. Їх добре висвітлив автор. Внесемо лише кілька уточнень. Дослідник переказує сюжет про те, як сержант А. Данилейченко просто вбив „Клима Савура”. Якщо ж точніше, то Данилейченко застрелив його не відразу. Були два попередження здатися¹⁶. На думку Марчука, командир УПА помер від насkrізного кульово-го поранення у груди. Однак, документи ГДА СБУ свідчать: кілька куль прошило „Клима Савура” навиліт, вони пройшли через спину і вийшли через груди, але „по дорозі” зачепили великі артеріальні судини. Були вражені статеві органи. Почалася сильна кровотеча і бальовий шок, що й призвело до смерті¹⁷. Біля тіла Д. Клячківського, читаемо у І. Марчука, було виявлено „різні документи з польовою сумкою”. Нешодавно частину вмісту цієї торби (виявлені документи вже можна називати сенсаційними) нам вдалося знайти у ГДА СБУ. Це нотатки „Клима Савура” про зміну чисельності УПА на Волині та Поліссі у три різні часові проміжки 1944 року, структуру групи „Турів”,

об’ємний протокол допиту начальника штабу з’єднання „Донбас” УПА–Південь Ю. Чміля-„Тирси” від 13.11.1944 р. та інші вельми цікаві речі. Стосовно місця поховання Д. Клячківського – автор припускає: тіло „ймовірно закопане в безіменній могилі на цвинтарі Грабник, що в Рівному”. Та є й інші міркування. За свідченням неназваного працівника Рівненської тюрми (вже покійного), яке цитує письменник Євген Шморгун, тіло Клячківського (у 1945 р. – *B.K.*) привезли через Оржів і Городок у Рівне. Вивели в’язнів, щоб подивилися на нього. „Потім тіло забетонували”¹⁸.

Зміст рецензованої книги органічно доповнюють додатки: 1) витяг з газети „Українські щоденні вісті”, де йдеться про втечу групи в’язнів, у т.ч. Дмитра Клячківського, з Бердичівської в’язниці у 1941 р.; 2) спогади про подорожі Волинню у 1943 р. члена ОУН(б) на Вінниччині Євгена Алетяно-Попівського; 3) витяги з радянського протоколу допиту про розмову священика УПА Олексія Гуменюка з „Охрімом” у вересні 1943 р. 4) спогади про головного командира УПА на Волині та Поліссі Гани Козачок; 5) повідомлення проводу ГК УПА і ОУН(б) з нагоди смерті „Клима Савура”.

На завершення декілька міркувань щодо змісту книги в цілому. І. Марчук, що добре, робить „екскурси” до біографій багатьох осіб, які входили до оточення Клячківського в останні роки Другої

світової війни. Таку інформацію надibusмо майже в усіх розділах. Вони зі смаком оформлені, виділені із загального тексту, супроводжуються рідкісними світлинами. Втім, за деталізацією життєвої дороги Р. Волошина, І. Литвинчука, Ф. Воробця та інших іноді губиться власне постать „Клима Савура”. В ідеалі полегшила б розуміння місії командира УПА–Північ мапа, на яку б було нанесено місця, де він перебував у певні моменти. Загалом, географія мандрів Клячківського доволі широка. Бував він на Холмщині, у Луцьку, Володимир-Волинському, Любешівському, Ратнівському районах Волинської області, заїжджав на територію сучасної Білорусі (Кобринщина). На Рівненщині командир зупинявся у різних місцинах Костопільського, Мізоцького, Клеванського районів.

Історичний портрет командира УПА (УПА–Північ) Д. Клячківського, ретельно виписаний І. Марчуком – це спроба ліквідувати одну з „білих плям” історії. Дослідників не було на що спиратися, адже наукові біографії не те що про „волиняків”, а навіть про Бандеру, Шухевича та інших зверхників ОУН і УПА ще не написані. Хтозна, може це і краще, адже науковця нічого не обтяжувало у процесі формування джерельної бази дослідження. В цілому книжка справляє гарне враження. Поза сумнівом, її з'ява – давно на часі.

ПРИМІТКИ

- 1 Марчук І. Командир УПА–Північ Дмитро Клячківський–„КлимСавур” // Визвольний шлях. – 2005. – № 2. – С. 88–105; Марчук І. Останній бій „Клима Савура” // Волинь (Рівне). – 2005. – 4 лютого. – № 5 // <http://www.volyn.rivne.com/2005/2/710-11.html> (01.10.2009); Марчук І. Останній бій „Клима Савура” (фрагмент з історичної розвідки) // Визвольний шлях. – 2003. – № 3. – С. 34–39.
- 2 Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 2. – Арк. 197.
- 3 ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 1. – Арк. 33.
- 4 Там само. – Т. 2. – Арк. 88.
- 5 Там само. – Арк. 8.
- 6 ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 11–14.
- 7 ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 1. – Арк. 12.
- 8 Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944. Документи і матеріали / Вовк О. та ін. (упоряд.), Сохань П. та ін. (співгол. ред. ради). – К.; Торонто, 1999. – С. 44–45. – (Серія „Літопис УПА. Нова серія”. – Т. 2).
- 9 Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / Сергійчук В. (заг. ред.), Богунов С. та ін. (ред.). – К., 2007. – Т. 1. – С. 397.
- 10 ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 1. – Арк. 251.
- 11 Там само. – Арк. 94–95.
- 12 Там само. – Ф. 2. – Оп. 55 (1953 р.). – Спр. 7. – Арк. 158.
- 13 Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920 – 1956. – К., 2008. – Т. 2. – С. 233–235, 237.
- 14 Росов О. Советская Украина и подполье ОУН: мир был возможен // Еженедельник „2000”. – 2008. – 19–25

- декабря. – № 51 // <http://www.2000.net.ua> (01.10.2009).
- 15 Шаповал Ю., Веденеев Д. Пастка для „Щура”. 4 листопада одному з засновників УПА Дмитрові Клячківському виповнилося 95 років // Дзеркало тижня. – 2006. – 4–10 листопада. – № 42 // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/621/54958> (01.10.2009).
- 16 ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. С-8467. – Т. 2. – Арк. 199.
- 17 Там само. – Арк. 207.
- 18 Джигирей О. Волинська земля вшанувала легендарного к-ра УПА на місці його загибелі // Волинь (Рівне). – 2008. – 23 травня. – № 18. – С. 7.

На 1-й стор. обкладинки:
Реєстровий козак українського війська.
1651 р. Реконструкція О. Руденка. Гуаш,
нанір. 1994 р. З фонду Центрального
музею Збройних Сил України

На 4-й стор. обкладинки:
Виборний козак і підпомічник Київ-
ського полку. 1752 р. Реконструкція
Є. Славутича

Літературна редакція **Ольги Голинської,**
Антоніні Жихорської
 Коректура **Антоніні Жихорської**
 Макет, верстання **Василя Жихорського**

За вірогідність поданої інформації відповідає автор. У разі передруку посилання на „Військово-історичний альманах” обов’язкове. Видання зареєстроване Держінформполітикою України 28.04.2000 р. Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Поштова адреса редакції:
01001, Київ – 1, а/с 91
Факс (044) 294–64–76
www.uarmy.com.ua

ПРО АВТОРІВ

Вахула М., голова правління Львівської обласної пошуково-дослідницької, правозахисної, історико-просвітницької організації „Сумління”

Ковальчук В., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, консультант Галузевого державного архіву Служби безпеки України

Ковальчук М., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Луговський О., кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру досліджень науково-технічного потенціалу історії науки ім. Г.М. Діброва НАН України

Мицик Ю., о., доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Панченко В., кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Київського міжнародного університету

Славутич Є., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Стороженко І., доктор історичних наук, провідний науковий співробітник історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Тоїчкін Д., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Харлан О., архітектор, аспірант Київського Державного університету будівництва та архітектури

Сокири колхідського
і північнокавказького типів.
900–700 pp. до н.е.

Сокири вислообушного типу.
Культура Бабіто. 2200–1700 pp. до н.е.

Вудила із псаліями новочеркаського типу. 900–700 pp. до н.е.

З приватної колекції Анатолія Козименка

Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч.2(19). – С.1–160. Індекс 21813
Адреса в інтернеті: www.uarmy.com.ua

